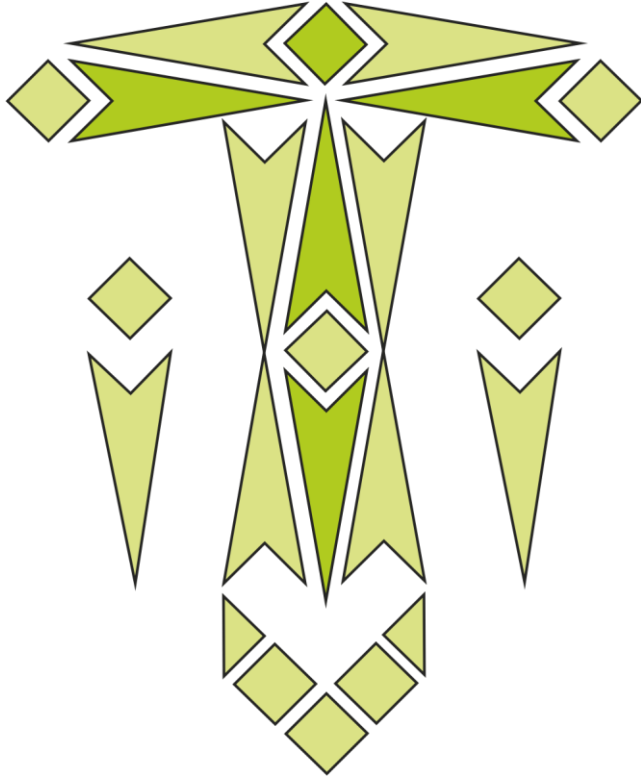

Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 3, Sayı 5, Güz 2014

TUNCELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER

GÜZ, 2014

SAYI
5

SAHİBİ: Tunceli Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Durmuş Boztuğ

SAYI EDITÖRÜ: Doç. Dr. Arzu KARACA ÇAKINBERK

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ: Doç. Dr. Murat Cem DEMİR

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Adem ASALIOĞLU

Prof. Dr. Ali AKSU

Doç. Dr. Arzu KARACA ÇAKINBERK

Doç. Dr. Candan BADEM

Doç. Dr. Murat Cem DEMİR

Yrd. Doç. Dr. Sabit MENTEŞE

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kerim GÜLTEKİN

Yrd. Doç. Dr. Servet GÜN

Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÇOBANOĞLU

DANIŞMA KURULU

Abdüsselam UYGUR (Tunceli Üniversitesi)

Adem ASALIOĞLU (Tunceli Üniversitesi)

Ahmet Kerim GÜLTEKİN (Tunceli Üniversitesi)

Ahmet UZUN (Cumhuriyet Üniversitesi)

Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)

Ali ERKUL (Cumhuriyet Üniversitesi)

Ali Kemal ÖZCAN (Tunceli Üniversitesi)

Ali TAŞKIN (Cumhuriyet Üniversitesi)

Arzu KARACA ÇAKINBERK (Tunceli Üniversitesi)

Candan BADEM (Tunceli Üniversitesi)

Cemal GÜZEL (Hacettepe Üniversitesi)

Erdal YILDIRIM (Tunceli Üniversitesi)

Faruk KOCACIK (Cumhuriyet Üniversitesi)

H. İbrahim DELİCE (Tunceli Üniversitesi)

Halis ÇETİN (Cumhuriyet Üniversitesi)

Hasan YÜKSEL (Cumhuriyet Üniversitesi)

Hıdır ÖZDEMİR (Tunceli Üniversitesi)

Hiroki WAKAMA TSU (Hitit Üniversitesi)

İbrahim TOSUN (Tunceli Üniversitesi)

İsmet EMRE (Bartın Üniversitesi)

Mehmet ARSLAN (Cumhuriyet Üniversitesi)

Mehmet Sadık ÖNCÜL (Batman Üniversitesi)

Murat Cem DEMİR (Tunceli Üniversitesi)

Sabit MENTEŞE (Tunceli Üniversitesi)

Servet GÜN (Tunceli Üniversitesi)

Sezgin KIZILÇELİK (İnönü Üniversitesi)

Şeref POYRAZ (Cumhuriyet Üniversitesi)

Yavuz ÇOBANOĞLU (Tunceli Üniversitesi)

Zeynel ÖDEMİŞ (Tunceli Üniversitesi)

HAKEM KURULU

Adem Asalıoğlu (Tunceli Üniversitesi), Ahmet Bozdoğan (Cumhuriyet Üniversitesi), Ahmet Haluk Atalay (Anadolu Üniversitesi), Ahmet Kerim Gültekin (Tunceli Üniversitesi), Ahmet Ölmez (Cumhuriyet Üniversitesi), Ahmet Üstün (Amasya Üniversitesi), Akşin Somel (Sabancı Üniversitesi), Alev Erkilet (Kırklareli Üniversitesi), Ali Aksu (Tunceli Üniversitesi), Ali Kemal Özcan (Tunceli Üniversitesi), Arzu Çakınberk (Tunceli Üniversitesi), Assiye Aka (ÇOMU), Aylin Gürgün Baran, Ayşe Gündüz Hoşgör (ODTÜ), Bilal Yücel (Cumhuriyet Üniversitesi), Burhan Paçacıoğlu (Cumhuriyet Üniversitesi), Bülent Bilmez (Bilgi Üniversitesi), Candan Badem (Tunceli Üniversitesi), Caner Işık (Adnan Menderes Üniversitesi), Celil Arslan (Erciyes Üniversitesi), Cengiz Elçiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi), Çağdaş Demren (Cumhuriyet Üniversitesi), Deniz Yıldırım (Ordu Üniversitesi), Elife Kart (Akdeniz Üniversitesi), Ercan Çağlayan (Muş Alparslan Üniversitesi), Erdal Yıldırım (Tunceli Üniversitesi), Erkan Yar (Fırat Üniversitesi), Ertuğrul Uzun (Anadolu Üniversitesi), Eylem Güzel (Yüzüncü Yıl Üniversitesi), Gökhan Yavuz Demir (Uludağ Üniversitesi), Güçlü Ateşoğlu (Mimar Sinan Üniversitesi), H. İbrahim Delice (Tunceli Üniversitesi), Hakan Kaynar (Hacettepe Üniversitesi), Hıdır Özdemir (Tunceli Üniversitesi), Hilmi Demir (Bilkent Üniversitesi), Hiroki Wakamatsu (Tunceli Üniversitesi), Hüseyin Akkaya (Cumhuriyet Üniversitesi), Hüseyin Yılmaz (Cumhuriyet Üniversitesi), İbrahim Tosun (Tunceli Üniversitesi), İbrahim Yılmazçelik (Fırat Üniversitesi), İsmet Emre (Bartın Üniversitesi), Kasım Akbaş (Anadolu Üniversitesi), Kezban Acar (Celal Bayar Üniversitesi), Levent Ünsaldı (Ankara Üniversitesi), M. Nuri Gültekin (Gaziantep Üniversitesi), M. Sadık Öncül (Tunceli Üniversitesi), Mahmut H. Akın (Selçuk Üniversitesi), Mehmet Arslan (Cumhuriyet Üniversitesi), Mehmet Özden (Hacettepe Üniversitesi), Mehmet Sağlam (Bozok Üniversitesi), Mehmet Şiray (Mimar Sinan Üniversitesi), Mehtap Erdoğan (Cumhuriyet Üniversitesi), Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi), Mesut Yeğen (İstanbul Şehir Üniversitesi), Metin Becermen (Uludağ Üniversitesi), Muharrem Güneş (Mustafa Kemal Üniversitesi), Muhsin Soyudoğan (Gaziantep Üniversitesi), Muhtar Kutlu (Ankara Üniversitesi), Murat Cem Demir (Tunceli Üniversitesi), Mustafa Şen (ODTÜ), Mustafa Yıldırım (Cumhuriyet Üniversitesi), Nadir Özbek (Bogaziçi Üniversitesi), Neşe Özgen, Nurcan Abacı (Uludağ Üniversitesi), Ömer Demirel (Cumhuriyet Üniversitesi), Ömer Naci Soykan (Mimar Sinan Üniversitesi), Özkan Yıldız (Dokuz Eylül Üniversitesi), Recai Karahan (Yüzüncü Yıl Üniversitesi), Recep Toparlı (Cumhuriyet Üniversitesi), Ruhi Köse (Yüzüncü Yıl Üniversitesi), Rüstem Erkan (Dicle Üniversitesi), Rüya Kılıç (Hacettepe Üniversitesi), Sabit Mentеше (Tunceli Üniversitesi), Savaş Sertel (Tunceli Üniversitesi), Sebiha Kablay (Ordu Üniversitesi), Selami Kılıç (Atatürk Üniversitesi), Selçuk Dursun (ODTÜ), Servet Gün (Tunceli Üniversitesi), Sinan Özbek (Kocaeli Üniversitesi), Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi), Süheyla Yüksel (Cumhuriyet Üniversitesi), Şennur Özdemir (Ankara Üniversitesi), Şeref Poyraz (Cumhuriyet Üniversitesi), Şevket Öktem (Harran Üniversitesi), Taylan Koç (Çukurova Üniversitesi), Uysal Dıvrak (Tunceli Üniversitesi), Y. Hakan Erdem (Sabancı Üniversitesi), Yavuz Çobanoğlu (Tunceli Üniversitesi), Yener Şişman (Anadolu Üniversitesi), Yunus Ayata

(Cumhuriyet Üniversitesi), Yunus Koç (Hacettepe Üniversitesi), Yusuf Karacık (İnönü Üniversitesi), Zafer Toprak (Bogaziçi Üniversitesi), Zeynel Ödemiş (Tunceli Üniversitesi), Zeynep Dörtok Abacı (Uludağ Üniversitesi), Zülfiye Koçak (Bitlis Eren Üniversitesi), Zulfu Selcan (Tunceli Üniversitesi)

Taranan İndeksler : Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index)

Kapak & Logo Tasarım: Muhsin Soyudogan

Dizgi: Yusuf Eren Yıldırım

Baskı: Tunceli Üniversitesi

Basım Yeri: Tunceli

Basım Tarihi: 2015

Tunceli Üniversitesi Aktuluk Mahallesi Üniversite Yerleşkesi

62000 TUNCELİ

Tel. : +90 428 213 3276

Faks : +90 428 213 18 61

E-posta : sbd@tunceli.edu.tr

Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 5 (2014)

ISSN: 2147-1614

Bu Sayının Editöründen.....

Merhaba;

Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinin 2014 yılı güz sayısını sizlerle paylaşmaktan büyük mutluluk duyuyoruz. Dergimiz, içerdği yeni ve değişik konularıyla yine sizlerle birlikte.

Yayın hayatına 2012 yılında başlayan, nispeten çok genç olan dergimiz, bahar ve güz dönemi olmak üzere yılda iki defa çıkan sayılarıyla düzenli yayın hayatına devam etmektedir. Dergi, sosyal bilimler alanında nitelikli akademik yayıncılığı özendirme, evrensel sorunlara ilişkin araştırma ve incelemeleri destekleyerek sorunları ve çözüm önerilerini akademik dünyanın ve daha geniş kamuoyunun bilgisine nesnel bir çerçevede sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda dergimiz üniversiteler ve kütüphaneler başta olmak üzere, ilgili çevrelere, sanal versiyonuyla ve arşiviyle internet ortamından bütün dünyanın kullanımına sunulmaktadır. Dergimiz Sosyal Bilimler alanında hizmet veren Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index)'inde ve TÜBİTAK-ULAKBİM ve Beşeri Veri Tabanında taranmaktadır.

Dergimizin bu sayısında Tarih, Güzel Sanatlar, Halk Bilimi, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Sosyal Hizmet ve İşletme alanında birer olmak üzere toplam 6 araştırmaya yer verilmiştir. Ayrıca ilginizi çekeceğini düşündüğümüz 3'de kitap incelemesi bulunmaktadır.

Danışma ve hakem kurulunda çok farklı üniversitelerden değerli akademisyenlerin katkısıyla güçlenen dergimiz standartlarını geliştirmeye devam etmektedir. Danışma ve hakem kurulu üyelerine, makale yazarlarına ve emeği geçen herkese teşekkür ederim. Yeni sayılarda yazar olarak yer almak isteyenleri, web sayfamızdaki yazım kurallarına ve dergi formatına uygun çalışmalarını, elektronik ortamda dergi adresine ulaştırmaya davet ediyoruz.

Dergimizin yeni sayılarında buluşmak üzere.
Saygılarımızla..

Yayın Kurulu Adına 5. Sayı Editörü
Doç. Dr. Arzu KARACA ÇAKINBERK

İçindekiler

Makaleler

Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi	Serkan ERDOĞAN	07
Toplumsal Bir Süreç Olarak Sanat Yapıtı	Kubilay AKMAN	37
Kureyşan (Khuresu) Ocağı'nın Cem Ritüeli ve Ritüel Musikisi	Daimi CENGİZ	55
Amitav Ghosh'un Sırça Saray 'ında Sürgün ve Yerinden Edilme	Fatma KALPAKLI	95
Sosyal Hizmet Öğrencilerinin İletişim Becerilerinin İncelenmesi: Selçuk Üniversitesi Örneği	Doğa BAŞER Mehmet KIRLIOĞLU Huriye İrem KALAYCI KIRLIOĞLU	105
İş-Aile Çatışması ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Üzerinde İşe Tutkunluğun Aracılık Etkisi	Nurten Polat DEDE Gülşen YILMAZ Arzu KARACA ÇAKINBERK	121

Kitap İncelemeleri

Maverdi. (2003). Devlet Yönetimi. İstanbul: İlke Yayıncılık.	Mehmet Fatih AYAZ	143
Arzu KARACA ÇAKINBERK İş'te Kadın Olmak, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011.	Yavuz ÇOBANOĞLU	157
Fatih Yaşlı. AKP, Cemaat, Sünni-Ulus Yeni Türkiye Üzerine Tezler, İstanbul. Yordam Kitap. 2014.	Sabit MENTEŞE	161

URARTU EGEMENLİĞİNİN YUKARI FIRAT BÖLGESİNDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

Serkan ERDOĞAN*

Özet

M.Ö. 839 yılında Asur yayılımının içerisinde yer aldığı belgelenmiş Yukarı Fırat Bölgesi, ilerleyen yıllarda bazı kısa süreli dönemler haricinde Argiști oğlu Rusa döneminin sonuna kadar Urartu Krallığı'nın egemenliğinde kalmış görünmektedir. Bölgedeki Urartu hâkimiyetinin başlangıcını kral Işpuini ya da Işpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallığı dönemine tarihlemek mümkündür. Urartu egemenliği boyunca Yukarı Fırat Bölgesi, krallığa bağlı bir eyalet kapsamında yönetilmiştir. Urartu ve Asur kaynaklarında farklı dönemlerde yaşamış, bölgeyi yöneten dört Urartu eyalet valisinin ismi belgelenmiştir. Bu çalışmada Urartu krallarının kronolojik problemlerine ilişkin son zamanlarda yapılan araştırmalar ve bulgular göz önünde tutularak söz konusu eyalet valilerinin senkronik kronolojisi yeniden düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra ortalama 125 yıldan daha fazla sürdüğü anlaşılan Urartu egemenliğinin bölgede kesintiye uğradığı dönemler irdelenmiş ve II. Sarduri'nin saltanatının başı ve sonundaki politik koşullar ile M.Ö. 714 ve 709 yılındaki Kimmer istilalarının Urartu Krallığı'nın batı sınırındaki etkilerisorgulanmıştır. Sonuç olarak kale yerleşimleri, yol şebekesi, konaklama istasyonları ve yerel seramik geleneğiyle somutlaşan arkeolojik kalıntılar ve ilgili yazılı kaynaklar vasıtasıyla Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Urartu Krallığı'nın tarihsel gelişimi yeniden kurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu Krallığı, Asur, Yukarı Fırat Bölgesi, II. Sarduri, Eyalet valileri.

HISTORICAL EVOLUTION OF URARTIAN SUPREMACY IN UPPER EUPHRATES REGION

Abstract

Upper Euphrates Region, that have been provided evidence to be involved in Assyrian spread in 839 B.C.E. seems to be under the sway of the Urartu Kingdom until the end of the period of Rusa, son of the

---

*Arş.Gör. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onanım Bölümü / serqanerdogan@gmail.com

Argiști, except for some brief periods afterward. It is possible to date the beginning of the dominance of Urartians to the period of King Išpuini or to the joint kingdom of King Išpuini and his son Minua. During Urartian reign Upper Euphrates region was ruled as a state depended on kingdom. Names of the four Urartian governors who lived in different times has been documented in Urartian and Assyrian sources. In this study synchronic chronology of the mentioned governors has been rearranged according to the recent researches and findings about the chronologic problems of Urartian kings. In addition to this, periods in which Urartian dominance, which has been understood to continue more than about 125 years, interrupted are scrutinized and political conjuncture at the beginning and at the end of the reign of II. Sarduri, and the impact of the Kimmerian invasions in 714 and 709 B.C.E. on the aftermath of the west territories of Urartian Kingdom has been questioned. In conclusion, by means of fortress settlements, road network, stopover destinations, local archaeological ceramic remains and related written sources, the historical evolution of Urartian Kingdom in Upper Euphrates region has been reproduced.

Key Words: Urartian Kingdom, Assyria, Upper Euphrates Region, II. Sarduri, Governors.

Giriş

Çağdaş coğrafya anlayışına göre Bingöl- Elazığ - Erzincan - Malatya - Tunceli illerini kapsayan Yukarı Fırat Bölgesi, Doğu Anadolu'nun batı bölümünü meydana getirmektedir. Eski Çağ tarihi boyunca büyük güçler arasında bir geçiş alanı görünümündeki bölge, M.Ö. I. binyılda büyük ölçüde bu özelliğini korumayı başarmıştır. M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Yukarı Fırat Bölgesi Urartu Krallığı ve Malatya Krallığı gibi iki başat güç tarafından paylaşıldığı uzun bir süreden beri biline gelen tarihsel bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada Yukarı Fırat Bölgesi tarihi için konu edinilen dönem M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısından M.Ö. VII. yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır ve bu zamansal kapsam aynı zamanda bölgeye etki eden Urartu ve Yeni Asur krallıklarının hayat buldukları dönem ile çağdaştır. Dolayısıyla bölge ile ilişkili başta Urartuca ve Asurca belgeler ile tarihsel coğrafyaya katkı sunduğu ölçüde Orta Çağ kaynakları çalışmanın temel yazılı kaynaklarını oluşturmaktadır. Bölgede Demir Çağ iskânı görmüş yerleşimlerdeki tarihlendirme konusunda bize önemli ipuçları veren seramik malzemesi arkeolojik bir kaynak olarak kullanılmıştır.

Yazılı belgeler ve arkeolojik verilerin birlikte değerlendirilmesi suretiyle Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu egemenliğinin tarihsel gelişimini yeniden kurgulamak çalışmamızın başlıca hedefidir. Bu amacı güderken Urartu egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'nde ne kadar bir zaman dilimini kapsadığı ve hangi olaylar nedeniyle hangi zaman aralıklarında bölgenin Urartu egemenliği dışına çıktığı sorularına cevap aramak çalışmanın ana fikrini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bölgede tarafımızca yeni keşfedilen Demir Çağ yerleşimleriyle birlikte daha öncesinde Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiş yerleşimler yeniden gözden geçirilerek Urartular tarafından kullanılmış yol ve güzergâh rotaları üzerine yeni öneriler getirilmiştir.

Yazılı Kaynaklara Göre Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu Egemenliği

M.Ö. IX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Yukarı Fırat Bölgesi'nin önemli bir kenti ve ülkesi konumundaki Alzi'nin,¹ Asur siyasi gücünün kontrolü altına girdiğini M. Ö. 839 yılına tarihlendirilen Asur kentinde ele geçmiş dikili bir stel doğrulamaktadır. Stel üzerindeki yazıtta Ninibkibi-usurkendisini Alzi'nin valisi (bel pahati) olarak tanımlamaktadır.²

Urartular'ın bölge ile ilişkisi Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemine değin geriye gitmektedir. Asur kralı III. Şulmanu-aşared (M. Ö. 858-824)'in M. Ö. 832 yılına ait kaydından anlaşıldığına göre Urartu tarihinde "Kurucu Kral"³ olarak tanımlanan I. Sarduri (takriben M.Ö. 840-830), nüfuz alanını Murat Çayı havzasını kapsayacak şekilde genişletmişti. Sözü edilen Asur

---

¹ Asur kaynaklarında geçen Alzi'nin Elazığ ile bağlantılı konumu için bkz. Kemalettin Köroğlu, "Aşşur - Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s. 359 vd; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s. 55 vd; Khaled Nashef, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 5)*, Wiesbaden, 1982, s. 27; Marcus Wäfler, "Zum assyrisch - urartäischen Westkonflikt", *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12, 1980/1981, s. 82-83.

² Walter Andrae, *Die Stelenreihen in Assur*, Leipzig, 1913, s. 54.

³ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler" *Anadolu Araştırmaları* VIII, 1980, s. 81, dipnot 42.

kralının sefer kaydındaki “Saltanatımın 27. yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; turtanu Daian-Aşşur’u büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim. Bit Zamani’ye indi, Ammaş geçitlerine girdi (ve) Arzania Nehri’ni geçti. Urartulu Sēduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi ve savaş teklif etti...”⁴ şeklindeki ifade tarzı, Asurca Sēduri biçiminde anılmış Urartu kralı zamanında muhtemelen Bingöl -Muş yakınlarından geçen Murat Çayı havzasında Urartu egemenliğini işaret etmektedir.

Yukarı Fırat Bölgesi’nin Urartu Krallığı’nın yayılım alanına girmesi, kral İşpuini (M.Ö. 830 - 820) ya da İşpuini ve Minua (M.Ö. 820-810) ortak krallık döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Ağrı/Patnos yakınlarında bulunan Anzavurtepe’deki kalenin iç duvarlarına kazınmış, tarihsel içeriğe sahip iki metin bu konuda açık bir bilgi vermektedir: “...İşpuini’nin oğlu Minua, Haldi’nin gücüyle ve Haldi’nin emriyle babasının tahtına oturduğunda... Aynı yıl Alzi ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi, İşpuini oğlu Minua’nın önünden gitti, Qutume kentini yendi, Alzi ülkesini ve Šašnu ülkesinin topraklarını işgal etti. Qutume kentinde (Minua) bir kale inşa etti...”⁵ Buradaki ifade, Elazığ ile bir tutulan Alzi’nin Kral Minua Dönemi öncesinde egemenlik altına alındığını ve sonrasında Minua’nın krallık tahtına oturduğu ilk yılında Alzi ülkesinin Urartu’ya isyan ettiğinin kronolojik bağlamına işaret etmektedir.

Tunceli yöresinin de dâhil olduğu Yukarı Fırat Bölgesi’nin Urartu topraklarına kesin olarak katılması, ülkesine parlak bir dönem yaşatan Kral Minua (takriben M. Ö. 810-780/785) zamanında gerçekleşmiştir. Urartu kralının Malatya Krallığı’na giden rota üzerindeki bu bölgeyi denetim altına almak için iki ayrı sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Urartu kralının

⁴ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylon*I, Chicago, 1926-1927, No. 584.

⁵ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, s. 59. Aynı metni K. Balkan, “...Tanrı Haldi’nin kudreti sayesinde ve Haldi’nin emri üzerine İşpuini’nin oğlu Minua, babasının tahtına oturduğu zaman... Yılın devamında Alzi memleketinde isyan oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı; İşpuini oğlu Minua için Qutume şehrini zımet olarak aldı. Alzi memleketini aldı. Šašnu memleketini aldı. Bir kale inşa etti Qutume şehrinde...” biçiminde çevirmiştir. Kemal Balkan, “Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, *Anatolia* 5, 1960, s. 150-151 ve ikinci bir çeviri yazısı için Mirjo Salvini, *Corpus de iTesti Urarte il*, Roma, 2008, A 5-11B.

ilkseferi, Alzi ülkesindeki isyanın bastırılıp çevresinde yer alan birtakım ülke ve kentlerin alınmasıyla sonuçlandığını bildiren Patnos/Anzavurtepe Tapınak Yazıtı'nın⁶ anlatımından öğrenilmektedir. Adı geçen yazıt, M.Ö. IX. yüzyılın son yıllarına, daha doğru bir ifadeyle Minua'nın tahta geçtiği ilk yıla tarihlendirilmiştir⁷. İkinci sefere ilişkin Palu Yazıtı,⁸ bölgedeki siyasal gelişmeleri detaylı aktarması bakımından önem taşımaktadır. Başkent Van'dan, Muş - Murat Çayı - Palu güzergâhını kullanarak geldikleri anlaşılan Urartu ordusu, Palu Yazıtı'na bakılırsa⁹ Şebeteria (Bingöl/Gümüşlü-Sebeterias Kalesi)¹⁰ kenti-ülkesi, Huzana (Hozat)¹¹ kenti ve Şupane/i (Klasik Dönem Sophene)¹² ülkesini fethederek, Urartu

⁶Salvini, *CTU I, A 5-IIA- A 5-II B*; Balkan, 1960, s. 150 vd.

⁷Balkan, 1960, s. 147; Salvini, 2006, s. 59.

⁸Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, 38 vd; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 33; Salvini, *CTU I, A 5-5*; Friedrich Wilhelm König, *Handbuch der chaldischen Inschriften I-II*, AfO Beiheft 8, Graz, 1955-1957, Nr. 25; Georgii Aleksandrovich Melikishvili, *Urartskie Klinobraznye Nadpisi*, Moskav, 1960, No.39.

⁹Margaret Rosalie Payne, *Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, No. 5.1.9.

¹⁰Igor Mikhailovich Diakonoff - S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Wiesbaden, 1981, s. 80; Simon Gevorgi Hmayakian, "Urartu - Vermächtnisse einer Hochkultur" *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen, 1995, s. 50. Palu Urartu Yazıtı'nda geçen Şebeteria kentinin Palu Kalesi'ne yönelik lokalizasyon önerileri son zamanlarda tarihsel coğrafyaya ilişkin yapılan tespitler tarafından doğrulanmamıştır ve Bingöl-Genç arasındaki aynı ad ile anılan Sebeterias Kalesi'ne haklı olarak identifikasyonu yapılmıştır. Önceki öneriler konusunda bkz Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe, Historische und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19/20, 1969/70, s. 24; Karlheinz Kessler, "Şubria, Urartu and Aşşur Topographical Questions around the Tigris Sources" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, 1995, s. 62, 65; Köroğlu, 1996, s. 15; Wäfler, 1980/1981, s. 82-83; Mirjo Salvini, "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, 1995, s. 50; Salvini, 2006, s. 60; Nevzat Çevik, "Murat Koyağı'nda Bir Urartu Kalesi Şebeteria", *Kültür Bakanlığı Süreli Yayını Kültür* 95, 1995, s. 25 vdd.

¹¹Diakonoff - Kashkai, *RGTC IX*, s. 42; Michael Cze Michow Astour, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)" (Ed. Carl Heinz, Paul Garelli, Edith Porada, Claudio Saporetto) *Assur II/3*, 1979, s. 2.

¹²Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, I. Bölüm, dipnot 104; Hauptmann, 1969/1970, s. 24-25; Salvini, 2006, s. 60.

egemenliğini Fırat'ın batı yakasındaki Hate/i¹³ ülkesi sınırlarına değin taşımıştır. Melitia (Malatya/Arslantepe)¹⁴ kralını haraca bağlayan Minua, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki egemenliğini sağlamlaştırmıştır. Lokalize edilememekle beraber bölge yakınlarında bulunan üç ayrı kentin(Tarhigama, Šada'ali, [-]tura) zaptıyla birlikte Alzi (Elazığ)ve Hate/i ülkelerinden sözeden Van/Surp Pogos Yazıtı¹⁵ ile Alziülkesi fethini bildiren Muş'ta ele geçmiş iki ayrı yazıt,¹⁶ Kral Minua'ya ilk olarak bölgeyi kazandırmış olan aynı askeri seferin anlatımı olmalıdır. Surp Pogos Yazıtı'nda belirtildiğine göre Alzi ülkesinden 2113 insan yerinden edilerek içlerinden bazıları öldürülmüş, bazılarıysa askere alınarak ordu hizmetine verilmiştir.Bölgenin egemenliği tam olarak sağlandıktan sonra Urartu eyalet sistemi içerisine alındığını, Tunceli'nin doğusunda konumlanan Bağın Kalesi'ndeki Kral Minua'ya ait yazıt¹⁷ belgelemiştir. Söz konusu yazıtta Minua, sınırları belirtilmeyen bir yere eyalet valisi (^{LU} EN.NAM) olarak "Titia(ni)"¹⁸ adlı bir yöneticiyi atadığını bildirmektedir. Bununla birlikte Tunceli yakınlarındaki Burmageçit Kalesi'nde ele geçmiş kırık bir miğfer üzerinde "Minua'nın ambarından"¹⁹ifadesinin okunması, bölgedeki bu dönem Urartu varlığını bir kez daha kanıtlamıştır.

¹³ Urartu metinlerinde ^{KUR} Hate/i (Hate/i Ülkesi) olarak geçen yer adının, bir Geç-Hitit kent devleti olan Malatya Krallığı'nın topraklarına işaret ettiği ifade edilmektedir. Konu için bkz Diakonoff - Kashkai, *RGTC IX*, s. 40; Igor Mikhailovich Diakonoff - Inna Nikolae vna Medvedskaya "The Kingdom of Urartu", *Bibliotheca Orientalis*XLIV, N° 3/4, 1987, s. 388.

¹⁴ Diakonoff - Kaskai, *RGTC IX*, s. 55-56. Aynı yer Assur kaynaklarında Melidu olarak geçmektedir. Bkz. Wäfler, 1980/1981, s. 82-83.

¹⁵ Salvini, *CTU I*, A 5-9 Faccia Frontale; Melikishvili, *UKN*28.

¹⁶ König, *HchI* Nr. 27-28.

¹⁷ Salvini, *CTU I*, A 5-8; Hans Peter Schäfer, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balin)", *Istanbul Mitteilungen* 23/24, 1973/74, s. 35; Mirjo Salvini, "Le testimonianze storiche Urartee sulle regioni del Medio Eufrate ME AITHNH, KOMMAΓ HNH, ΣΟΦ HNH, TOMISA" *la Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, s. 105.

¹⁸ Urartu kralı Arğişti oğlu Rusa tarafından kurulan Titiahinili adındaki şehir, bu önemli şahsın veya soyun adına ya da onuruna inşa edilmiş olabilir. Muhtemelen Urartu kraliyet ailesinin bir üyesi konumundaki Titia, isim olarak M.Ö. VII. yüzyıla değin önemini korumuş olmalıdır. Salvini, *CTU I*, A 5-8'e ait not; Salvini, *CTU I*, A 12-1 V r. 4.

¹⁹ Mirjo Salvini, *Corpus dei Testi Urartei IV*, Roma, 2012, B 5-8; Oktay Belli, "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei

Urartu kralı I. Arğişti (takriben M. Ö. 785/780-760) döneminin batı siyasetine ilişkin bilgi kaynakları sınırlıdır. Konuya ilişkin başlıca çivi yazılı belge, Van Kalesi'nin güneybatısında, kendi adını taşıyan kaya mezar odasındaki girişin çevresine yazdırıldığı "Horhor Kroniği" olarak bilinen anıtsal kaya yazıtıdır²⁰. Urartu kralı hükümdarlığının 4. yılında Hate/i ülkesini fethetmiş ve olasılıkla Melitia kralı Hilaruada(Geç-Hitit yazıtlarında Kalparunda)'yı²¹ bir antlaşma yoluyla kendisine bağlamıştır. Aynı yazıtta adı geçen Tuatehe'nin, M. Ö. VIII. yüzyıla ait hiyeroglif yazıtlarda anılan Tabal kralı Tuwatis ile eşitlenmesi gerektiğine ilişkin öneriler dikkate alınırca,²² yapılan seferin Tabal ülkesine değin ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Batıya yönelik bu seferin bir diğer sonucu, Hate/i ve Şupa(ne/i) ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak başka bir bölgeye toplu şekilde aktarımının yapılmasıdır²³. Bunların arasından 6.600 savaşçı I Arğişti'nin 5. hükümdarlık yılında inşa edilen ve günümüz Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Ir/Erepuni (Arin-Berd) kentine yerleştirilmiştir.

I. Arğişti'den sonra Urartu tahtına geçen II. Sarduri (takriben M. Ö. 756-730) batıya yayılma politikasını M. Ö. 743 yılına gelinceye kadar başarıyla yürütmüştür. Urartu kralı, bu zaman aralığında Fırat kavsı ve Kuzey Suriye üzerinde - kısa süreli de olsa - siyasi ve askeri üstünlüğünü, başta Asur olmak üzere bölge devletlerine kabul ettirmiştir. Urartu kayıtları II. Sarduri Dönemi'nde batıya yapılan iki askeri seferden söz etmektedir. İlk sefer ile Urartu kralı, M.Ö. 754/753²⁴ ya da M.Ö. 753/752

Tunceli", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of N. Özgüç*, Ankara, 1993, s. 65.

²⁰ Salvini *CTU I, A 8-3 II*; Melikishvili, *UKN 127*; Marcella Frangipane, Melid(Malatya-Arslan Tepe)" *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*8 (Meek - Mythologie), Berlin - NewYork, 1993-1997, s. 37.

²¹Seferin tarihlendirilmesi ve metin içerisinde Hitit ülkeleri anlamındaki çoğul anlamda kullanılan Hıti-na ile Hilaruada-Kalparunda eşitliği konusunda bkz. Salvini, 1995, s. 51.

²²Aram Kosyan, "Western Periphery of Urartu and Beyond" *Aramazd - Armenian Journal of Near Eastern Studies*V/1, 2010, s. 44; John David Hawkins, "The Neo Hittite States in Syria and Anatolia", *The Cambridge Ancient History III/1*, 1982, s. 405; Köroğlu, 1996, s. 79, dipnot 150; Salvini, 1972, s. 102 dipnot 3; Salvini, 1995, s. 51.

²³ Geniş bilgi için bkz Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları" *Anadolu Araştırmaları* 9, 1983, s. 311-317.

²⁴Hauptmann, 1969/1970, s. 25.

yılında²⁵ sefeleleri gibi Malatya Krallığı'nı hedef almıştı. Bu askeri sefer ile ilgili bilgiler, ayrıntılı olarak Fırat kıyısındaki İzoli (Kömürhan) kaya yazıtından²⁶ ve daha az olarak Van/Surp Pogos²⁷ ve Bingöl²⁸ yazıtlarından sağlanmaktadır. Oldukça kötü korunagelmiş Bingöl Yazıtı, daha önceki bir zamanda kaybedilmiş, Bingöl yöresine lokalize edilen “Aluşe” ülkesi²⁹ ve civarındaki yerlerin tekrar geri alınmasını konu edinmektedir. Sefer hakkında geniş bilgi içeren İzoli Yazıtı'nda özet olarak Fırat Nehri'nin kendisinden önce hiçbir Urartu kralı tarafından geçilmediğini, 14 kale ve 70 kenti³⁰ fethettiğini, Melitia kralı Hilaruada'nın kendisinden af dilemesi üzerine kenti yağmalamaktan vazgeçtiğini ve *Haza(ni)*, *Gaurahi*, *Tumiški*, *Wasi(ni)*/*Asi*, *Maninu*, *Anusi*, *Qulbitarri(ni)*, *Taşe*, *Queraitaşe(si)*, *Melua(ni)* adlarındaki toplamda on, ama kitabede belirtilen sayıya göreyse dokuz kaleyi Urartu toprağına kattığını belirtmektedir³¹. Yazıtta adları geçen on kalenin çoğunu araştırmacıların bir kısmı Fırat'ın batısına yerleştirirken,³² İtalyan dilbilimci M. Salvini kalelerin nehrin doğusunda yer alabileceğini savunmuştur³³. Nitekim gerek *Hazani* (Palu Yazıtı'nda geçen şekliyle *Huzana*)'nin Hozat ile *Tumiški*'nin *Habibuşağı* (Klasik Dönem *Tomisa*) ile eşitlenmesinde ortak bir görüşün olması,³⁴ gerekse de son zamanlarda Demir Çağı seramiği tespit edildiği bildirilen Tunceli/Pertek

²⁵ Sarduri II dönemi seferlerinin kronolojisi için bkz Salvini, 1995, s. 52; Salvini, 2006, s. 72 vd.

²⁶ Salvini, *CTUI*, A 9-4 Vo.; König, *HchINr.*104; Maurits van Loon, “The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu”, *Anatolian Studies Presented to Hans Güstav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* (Ed. K. Bittel, H. J. Houwink), İstanbul, 1974, s. 187-194; Melikishvili, *UKN* 158.

²⁷ Salvini, *CTUI*, A 9-1 Vo.; König, *HchINr.*102 Rs; Melikishvili, *UKN* 156.

²⁸ König, *HchINr.* 107; Salvini, *CTUI*, A 9-36.

²⁹ Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 7.

³⁰ M. Salvini, bu rakamı 80? olarak okumuştur. Bkz Salvini, *CTUI*, A 9-4.

³¹ Salvini, *CTUI*, A 9-4; Van Loon, 1974, s. 188-190; Yazıtın kısa bir değerlendirmesi için bkz Frangipane, 1997, s. 37; Wäfler, 1980/1981, s. 92.

³² Richard David Barnett, “Urartu”, *The Cambridge Ancient History III/2*, 1982, s. 348; Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 13, 36, 54, 56, 68; Önder Bilgi, “Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I*, 1986, s. 317.

³³ Salvini, 1972, s. 103-104.

³⁴ Cengiz Işık, “Habibuşağı Nekropolü”, *Bellekten LI - 200*, 1987, dipnot 9; Salvini, *CTUI* A 9-4; Wäfler, 1980/1981, s. 82-83; Astour, 1979, s. 3; Salvini, 1972, s. 107 vd.

yakınlarındaki Vasingirt'in (W)asini ile eşitlenmesi yönündeki öneri³⁵ ile Gaurahi toponiminin Ortaçağ Ermeni kaynaklarında anılan ve ana yerleşimi günümüzde Keban-Maden'i (Lusat'ariç) olan Gawrek (Gorēk/Gaurēg) bölge adıyla örtüşmesi,³⁶ adı geçen kalelerin pek çoğunun Fırat'ın doğu yakasında bulunduğu görüşünü desteklemektedir. Bununla birlikte Malatya ili Arapgir ilçesine 58 km uzaklıktaki eski adı *Tocolar* olan Meşeli köyünün Asur kaynaklarındaki *Tāsa* ya da *Tasu* yerleşimi ile eşitlenmek istenmesi³⁷ ve Meluia(ni)'nin Fırat'ın doğu yakasında yer alan, modern Keban yerleşiminin batısındaki Malian'a yerleştirilmesi,³⁸ II. Sarduri'nin kendi krallığına bağladığı kalelerin ekseriyetle Fırat'ın doğu yakasında konumlanmış olabileceğine yönelik görüşe destek sunmaktadır. Aynı zamanda Bingöl ve İzoli yazıtları bir zamanlar Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartu egemenliğinden çıktığının da delili olarak kabul edilmelidir.

Yakın bir zaman önce açığa çıkarılan Bahçecik Yazıtı,³⁹ bölgedeki Urartu idari düzenlemesine ilişkin bazı bilinmeyenleri aydınlığa kavuşturmuştur. Yazıt, Argiştı oğlu Sarduri'nin "Sardurihinili"⁴⁰ adında bir kale (E GAL) ve tapınak (susi) inşa ettirdiğine anlatmakla beraber, batıda Melitia, Qumaha kentleri ile güneyde krali kenti Nihiria olan Arme ülkesine değin sınırları çizilen bir Urartu eyaletinin oluşturulmasından söz

---

³⁵ Ertuğrul Danık, "Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzev Araştırması", *19.Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2002, s. 82-84; ayrıca mimari kalıntılar için bkz. Ertuğrul Danık, "Vasingirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler" *İdol* 9, 2001, s. 12 vd; Ertuğrul Danık, *Işınw'a'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür* Ankara, 2010, s. 71-72.

³⁶ The Geography of Ananias of Shirak (Aşxarhac'oyc), The Long and the Short Recensions (Introduction - Translation - Commentary by Robert H. Hewsen), Wiesbaden, 1992, s. 156.

³⁷ Simo Parpola - Michael Porter, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki, 2001, s. 3, 19; Taşe'nin Malatya bölgesine lokalizasyonu ve Yeni Asur belgelerinde geçen ^{URU}Ta-su ile bağlantısı konusunda bkz. Kessler, 1995, s. 60, 60 dipnot 26, 63.

³⁸ Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 56.

³⁹ Margaret Rosalie Payne - Veli Sevin, "A New Urartian Inscription From Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey" *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 43/1, 2001, 113 vd; Salvini, *CTUI*, A 9-18.

⁴⁰ Palu Kalesi'nin Sarduri II'nin yeni idari reformlarından sonra "Sardurihinili" adını almış olabileceği önerilmiştir. Konu için bkz. Veli Sevin, "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* IX/2, 2005, s. 383.

etmektedir. Eyalete vali olarak ise Zaiia(ni) adında bir yöneticinin atandığını bildirmesi, yazıtın metnine ayrıca bir tarihsel içerik kazandırmıştır. Bahçecik Yazıtı, Surp Pogos ve İzoli yazıtları gibi kuşatma sonrası ya da kuşatma tehdidiyle Melitia'yı Hilaruada'nın, kral Sarduri'ye teslim etmeye mecbur bırakılırken tanımlanmış olmalıdır⁴¹. Bir diğer tarihsel belge olan Van Yazıtı⁴² ise II. Sarduri'nin, Asur kralı Adad-nārārī'nin oğlu V. Aššur-nārārī (M. Ö. 754-745)'yi yendiğini ve Arme ülkesi ile krali başkenti Nihiria'yı zapt ettiğini ifade etmesi açısından kayda değerdir.

II. Sarduri'nin batıya dönük ikinci seferini, kendi adıyla anılan kroniğinden öğrenilmektedir. Söz konusu Urartu kralı, Melitia Krallığı üzerindeki egemenliğini pekiştirdikten sonra bu ikinci sefer ile, Adıyaman Bölgesi'nde hüküm süren Qumaha (Assurca Kum[m]uh[i]) Krallığı'nı hedef seçmiştir. Yapılan sefer sonucunda Qumaha kralı Kuštašpili muhtelif miktarda altın, gümüş, giyim eşyası, tunç kalkan ve bakır kazandan oluşan haracı II. Sarduri 'ye vermek zorunda kalmış ve antlaşma yoluyla Urartu Krallığı'na bağlanmıştır.⁴³ Öyle anlaşılıyor ki sözü edilen siyasal gelişmeler, Aşağı Fırat Havzası egemenliği için Asur'un Urartu'ya üstünlüğünü kabul ettirdiği M.Ö. 743 yılına tarihlenen savaştan önce gerçekleşmiştir.

M. Ö. 745 yılında Asur başkenti Kalhu'da çıkan bir isyan sonucunda Asur tahtını ele geçiren III. Tukultī-apil-Ešarra (M. Ö. 745-727), Asur ülkesinin uzun bir süre yaşadığı siyasal ve ekonomik bunalımı sona erdirmeyi başarmıştır. İdari bakımdan önemli reformları hayata geçiren Asur kralı, M. Ö. 743 yılında, içerisinde pek çok Geç-Hitit krallıklarının bulunduğu Urartu önderliğindeki koalisyonla karşı harekete geçmiştir. Savaşın yapıldığı Halpi (Urartuca Halpa)'de Urartu'nun öncülüğünü üstlendiği koalisyon güçleri ağır bir yenilgi almışlardır⁴⁴. Urartu Devleti'nin batı ve güneybatı yayılımına büyük darbe vuran bu mağlubiyetin ardından

⁴¹ Payne - Sevin, 2001, s. 117.

⁴² Salvin, CTU I, A 9-1 lato destro; Melikishvili, UKN156 (stelin sağ yanı).

⁴³ Salvin, CTU I, A 9-3 IV; König, *HchI* Nr. 103, § 8-9; Salvin, 1995, s. 52; Melikishvili, UKN155 E.

⁴⁴ Seferin sonucuna ilişkin bkz. Wäfler, 1980/1981, s. 94; Astour, 1979, 79 vd; Salvin, 1995, s. 52-53.

II. Sarduri önderliğindeki Urartu ordusu “ülkesinin sınırı olan Fırat’a”⁴⁵ kadar çekilmek zorunda kalmıştır.

Yukarı Fırat Bölgesi'nde sağlanmış olan Urartu egemenliğineasıl büyük darbe, M. Ö. 735 yılında Asur kralı III. Tukultī-apil-Ešarra'nın düzenlediği seferle gelmiştir⁴⁶. Söz konusu seferde Enzi (Elazığ)'yi ve Şuppa (Urartu Şupane/i ya da Şupa)'yı fetheden Asur kralı, başkent Tuşpa'ya değin ilerlemiştir⁴⁷. Bölgedeki birçok Urartu yerleşimini tahrip eden seferin en önemli sonucu, Yukarı Fırat Bölgesi üzerindeki egemenliğin kısa süreli olarak Asur eline geçmesidir. Ancak bölgedeki Asur egemenliğinin tam olarak ne kadar bir süreyi kapsadığını saptayabilmek eldeki yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı mümkün değildir.

II. Sarduri 'den sonra kısa süreli de olsa tahta geçtiği ifade edilen III. Sarduri (?)⁴⁸ve akabindeki I. Rusa (M. Ö. 730-713) ile II. Arğişti (M. Ö. 713-?) dönemlerinde Urartu kayıtları bölgeden söz etmezler. Asur istihbarat teşkilatının yöneticisi konumundaki veliaht prens Sin-ahhē-erība'nıncasuları tarafından Asur kralı II. Şarru-kin'e gönderilen bir mektup, Kimmer kuvvetlerinin I. Rusa yönetimindeki Urartu ordusunu mağlup ettiğini bildirmiştir⁴⁹. Bu mektup M.Ö715 ya da 714başlarına tarihlendirilmektedir⁵⁰ ve istihbarat raporlarına göre Rusa, Urartu'nun ya kuzeydoğu ya da güneydoğu sınırlarına düzenlediği Kimmer seferinde⁵¹başarısız olmuştur. Bu sefer sonucunda ordu büyük oranda imha edilmiş, dokuz Urartulu vali savaş dışı bırakılmış,ordu komutanı ve iki vali esir alınmış, başkent Tuşpa'ya Urartu kralı geri çekilmek zorunda

---

⁴⁵Koroğlu,1996, s. 84; Salvini, 1995, s. 52, 53.

⁴⁶Luckenbill, ARAB I, No. 813.

⁴⁷Asur kralının Elazığ-Tunceli-Bingöl bölgelerine düzenlediği sefer rotasının Mura t Suyu Vadisi'ni izlediği konusunda bkz. Kessler, 1995, s. 62.

⁴⁸ Andreas Fuchs, “Urartu in der Zeit”, *Bianili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Leuven, 2012, s. 149, 158.

⁴⁹Leroy Waterman, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire - Part III*, Ann Arbor, 1930, s. 81 (Letter 197).

⁵⁰Fuchs,2012, s. 157; Salvini,2006, s. 99.

⁵¹Seferlerin rotası üzerindeki tartışmalar için bkz. Çilingiroğlu, 1997, s. 42; Salvini, 2006, s. 97 vd.

kalmıştır⁵². I. Rusa, Tuşpa'ya varmadan önce başkente isyan başlamış ve bu durum Urartu kralını daha da zor durumda bırakmıştır. Başkente varan kral, isyancı komutanları, 20 yüksek memuru ve 100 askeri idam ettirerek ayaklanmayı bastırmıştır⁵³. M.Ö. 715/714 yılındaki Kimmer yenilgisi ve akabindeki ünlü “Sargon’un Sekizinci Seferi”⁵⁴ dolayısıyla⁵⁵ Yukarı Fırat Bölgesi’nde Urartu nüfuzunun zayıflamış olabileceği ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte bölgede I. Rusa zamanına ilişkin yazılı ya da arkeolojik bir kanıtın şimdiye değin tespit edilemediğini belirtmek gerekir. Buna karşılık Asur kralı II. Şarru-kin (M. Ö. 721-705) Dönemi’ne ait bir mektupta, Alzi ülkesinde “Siplia/Siblia” adlı Urartulu bir eyalet yöneticisinin mevcudiyeti bildirilmektedir⁵⁶. Söz konusu bu mektup, Malatya hariç bölgedeki Asur denetiminin uzun süre devam etmediğinin delilidir ve aynı zamanda geçici olarak kaybedilmiş bu toprakların Urartu kralı II. Arğişti Dönemi’nde geri kazanıldığının da göstergesidir⁵⁷. Diyarbakır yakınlarında yer alan Amēdi ve Tuşhan şehirlerindeki Asurlu eyalet valilerinin Asur kralına gönderdikleri mektuplar, Siplia’nın eyalet başkentinin Pulua ile eşitlenmesi gereken Palu yerleşimi olabileceğini dolaylı olarak açığa vurmaktadır⁵⁸.

Urartu kralı II. Arğişti’nin batıya giden bir rota üzerinde gerçekleştirmiş olduğu bayındırlık faaliyetlerini Urartu yönetiminin Tunceli-Bingöl bölgelerine yönelik olan ilgisiyle ilişkilendirmek

⁵²Giovanni Battista Lanfranchi - Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, State Archives of Assyria V, Helsinki, 1990, s. 73-74 (No.90); Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria I, Helsinki, 1987, No. 31.

⁵³Lanfranchi - Parpola, *SAA V*, s. 74 (No.191); Waterman, 1930, s. 63-64 (Letter 144).

⁵⁴Altan Çilingiroğlu, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1979, s. 235 vd; Altan Çilingiroğlu, “Tann Assur’a Mektup” *Tarih İncelemeleri Dergisi* III, 1984, s. 1 vd.

⁵⁵Aynı dönem içerisinde Urartu aleyhindeki diğer gelişmeler için bkz. Kosyan, 2010, s. 46-47.

⁵⁶Lanfranchi - Parpola, *SAA V*, s. 71 (No. 87); Kessler, 1995, s. 64; Waterman, 1930, s. 164-165 (Letter 444).

⁵⁷Hauptmann, *IstMitt* 19/20, 1969/1970, s. 25.

⁵⁸Kessler, 1995, s. 64-65. Palu’nun Klasik ve Orta Çağ’daki isimleri Bolba, Balabitene ve Balahovit’in linguistik alt temelini Pulua toponiminden aldığını söyleyebilmek mümkündür. Palu’nun tarihsel kaynaklardaki ismi için bkz. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen – Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens*, Amsterdam, 1969, s. 294.

mümkündür⁵⁹. II. Arğişti, Arşiani Nehri (Murat Suyu) üzerinde kendi adını verdiği bir köprü inşa ederek Biainili ülkesine uzanan bir yol yaptırdığından söz etmektedir⁶⁰. Yazıtın keşfedildiği yer, Murat Suyu yakınlarındaki Patnos (Ağrı) - Malazgirt (Muş) platoları parçaları arasında kalan ve Van Gölü'nün kuzeybatısında konumlanan modern Bulutpınarı (Cemalverdi) köyüdür⁶¹.

II. Arğişti Dönemi'nin sonunu getirdiği anlaşılan M.Ö. 709 yılındaki Kimmer mağlubiyetinden sonra tahta geçmiş olması muhtemel Erimena ve Erimena oğlu Rusa (II. Rusa) dönemlerinde bölge hakkında Urartu kaynakları suskundur. Son zamanlardaki araştırmalar, M.Ö. VIII. yüzyılın sonu ile M.Ö. VII. yüzyılın başını kapsayan bir zaman diliminde Erimena oğlu Rusa'nın Urartu tahtına oturmuş olabileceğine yönelik güçlü bir kanı oluşturmuştur⁶². Urartu ülkesindeki M.Ö. 709 yılı Kimmer istilasından Arğişti oğlu Rusa'nın adının ilk defa ortaya çıktığı M.Ö. 673 yılına kadar Urartu tarihinin karanlık noktaları yeterince aydınlatılmadığından krallığa ait batı topraklarındaki siyasal durum bilinmemektedir. Ancak söz konusu Kimmer istilasının yarattığı kaos ve bu dönemde saltanatı elinde bulunduran Erimena oğlu Rusa'nın icraatlarının ekseriyetle Van Bölgesi'nde yoğunluk kazandığı göz önünde tutulduğunda Urartu

---

⁵⁹Rafet Çavuşoğlu - Kenan Işık - Mirjo Salvini, "New Urartian Inscriptions from East Turkey" *Orientalia* 79/1, 2010, s. 48.

⁶⁰ Salvini, *CTU I*, A 11 - 8; Çavuşoğlu - Işık - Salvini, 2010, s. 47-48.

⁶¹ Salvini, *CTU I*, A 11 - 8; Çavuşoğlu - Işık - Salvini, 2010, s. 42.

⁶²Erimena ve Erimena oğlu Rusa'nın kronolojisi için bkz. Fuchs, 2012, s. 147, 149, 158, 160; Stephan Kroll, "Rusa Erimena in archäologischem Kontext", *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky), Leuven, 2012, s. 183 vd. Urartu kalkanları üzerindeki arslan tavrilerinin stil özellikleri Erimena oğlu Rusa'nın krallık zamanı için önerilen bu tarihlendirmeyi desteklemektedir. Bkz. Ursula Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz 2004, s. 124; Ursula Seidl, "Rusa Son of Erimena, Rusa Son of Arğişti, and Rusahinili/Toprakkale", *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky), Leuven 2012 s. 179-180; M. Salvini ise farklı olarak Asur kralı Aşşur-bāni-apli'nin M.Ö. 652 yılında söz ettiği Rusa'nın söz konusu kral ile aynı olduğunu savunarak onu Arğişti oğlu Rusa'nın ardılı olarak görmek istemiştir. Bkz. Mirjo Salvini, "Das Corpus der urartaischen Inschriften", *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky), Leuven, 2012, s. 133.

egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'nde kesintiye uğramış olması akla yatkın gelmektedir.

Urartu Krallığı'na son bir parlak dönem yaşatan ve geneolojisi Argiști oğlu Rusa (M.Ö. 673 - 652/647) olarak bilinen III. Rusa'nın⁶³ üç adet yazıtı batıya yönelik politikalarını açığa vurmaktadır. Bunlardan biri, Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Adilcevağ'ın 4 km. batısında yer alan Kefkalesi'ne ait bir taş bloğunda bulunmuştur⁶⁴. Adilcevağ Yazıtı olarak bilinen bu yazıtta Muški(ni),⁶⁵ Hate/i, Halitu⁶⁶ ülkelerindeki halkın deportasyon yoluyla getirtilerek bir kalenin ve etrafındaki yerleşimlerin inşasında görevlendirildiği ifade edilmiştir. Öteki bir kayıt, Adilcevağ/Kefkalesi'ne ait olduğu düşünülen ve oldukça kötü korunmuş olan taş bloğu üzerindeki yazıttır⁶⁷. Yazıt, "Tap/blani (Tabal)" ülkesinden söz etmesi nedeniyle önemlidir. Konu ile ilişkili bir diğer farklı kayıta son zamanlarda gün ışığına çıkarılan Ayanis Kalesi Tapınak Yazıtı'dır. Söz konusu yazıtın bir pasajında Urartu kralı Hate/i, Muški, Tab/plani ve diğer bir dizi ülkeden insanlar, ustalar ile büyükbaş hayvanlar getirdiğini ve deportasyona uğrayan bu ustalar ve insanlar ile Ayanis Kalesi'ni inşa

⁶³ Argiști oğlu Rusa'nın soyağacı ve kronolojisi için bkz Fuchs, 2012, s. 149, 158.

⁶⁴ König *HchI* Nr. 128; Melikishvili, *UKN278*; Mirjo Salvini, "Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevağ on Lake Van", *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, s. 259-260 vd.

⁶⁵ Urartu kaynaklarında Muški ülkesi olarak tanımlanan yer, Fırat kavsinin bir bölümünü de içine aldığı düşünülen bir bölge olarak öngörülmektedir. Konu için bkz. Diakonoff - Kashkai, *RGTC IX*, s. 59; Veli Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük 1*, 1988, s. 54 vd; Köroğlu, 1996, s. 88. Buna karşın kimi araştırmacılar Muški ülkesinin Adıyaman-Gaziantep ya da Frig ülkesine lokalize edilmesi gerektiğini teklif etmişlerdir. Bkz. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, "The Historical Background of Ayanis", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Roma, 2001, s. 20; Kosyan, 2010, s. 48.

⁶⁶ Urartu kaynaklarında Halitu olarak belirtilen yer, I. M. Diakonoff - S. M. Kashkai tarafından klasik kaynaklardaki kavim ve yer adlarıyla karşılaştırılmıştır. Tüm bu karşılaştırmalar İç Doğu Karadenizi işaret etmektedir. Bkz. Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 39.

⁶⁷ Peter Hulin, "New Urartian Inscriptions from Adilcevağ" *Anatolian Studies* 9, 1959, s. 195.

ettirdiğini belirtmektedir⁶⁸. Arğişti oğlu Rusa tarafından Anadolu içlerine yönelik gerçekleştirilen seferlerin anlatıldığı Adilcevaz, Adilcevaz/Kefkalesi ve son olarak Ayanis yazıtlarında Yukarı Fırat Bölgesi'nin sefer kapsamı içinde olmadığını vurgulamakta fayda vardır. Urartu kralının sefer ya da seferlerinin hedefinde Fırat kavsinin daha batısı ve Orta Anadolu Bölgesi, bir başka deyişle Geç-Hitit kent devletleri ve Frigya toprakları yer almaktaydı⁶⁹. Başta Tunceli yöresi olmak üzere Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Arğişti oğlu Rusa'nın kuşku götürmez egemenliğini bir askeri zafer yazıtı olmasından ziyade gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetlerinin dinsel bir propagandasından izler taşıyan Mazgirt/Kaleköy Yazıtı da doğrulamaktadır⁷⁰. Adı geçen yazıtların içeriğine bütünlüklü olarak bakıldığında Adilcevaz Yazıtı ile Ayanis Tapınak Yazıtı birbirlerini tamamlamakta ve tarihlenmeleri mümkün olabilmektedir⁷¹. Kefkalesi Yazıtı'nın öteki her iki yazıttan daha önce yazdırıldığı anlaşılmıştır⁷².

Asurca bir mektup "Urartu'nun valisi" olarak tanıtılan Andaria adlı Urartulu bir yöneticiden söz etmektedir. Eyalet valisi Andaria, M.Ö. 657 yılına doğru Asur egemenliğindeki Şupria ülkesinde Lice (Diyarbakır)'nin Fum köyüne lokalize edilen Uppumu⁷³ ile Kullimeri⁷⁴ şehirlerine saldırmış, ancak Asur yanlısı grup tarafından öldürülmüştür ve Andaria'nın başı Asur kralı Aşşur-bāni-apli'ye getirilmiştir⁷⁵. Öyle anlaşılıyor ki Andaria, Arğişti

---

⁶⁸ Mirjo Salvini, "Monumental Stone Inscriptions", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Roma, 2001, s. 261.

⁶⁹ Çilingiroğlu - Salvini, 2001, 19 vd; Kosyan, 2010, s. 48.

⁷⁰ Salvini, *CTUIA* 12 - 6; König, *HchI* Nr. 127; Hans Peter Schäfer, "Die Inschrift Rusa II Arğištehinis in Mazgirt-Kaleköy" *Studi Micene ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 255 vd; Mirjo Salvini, "Studi preparatori per il 'Corpus dei testi urartei (CTU)'. Ricerche del 2004 e 2005 in Turchia orientale", *Studi Micene ed Egeo-Anatolici* XLVII, 2005, s. 261-262; Melikishvili, *UKN* 279.

⁷¹ Çilingiroğlu - Salvini, 2001, s. 18-19.

⁷² Çilingiroğlu - Salvini, 2001, s. 20; Kosyan, 2010, s. 47.

⁷³ Kessler, 1995, s. 57.

⁷⁴ Kullimeri şehri, Orta Çağ kaynaklarında Chlomaron ya da Kl'mar olarak anılan kale ile eşleştirilerek genellikle Diyarbakır Silvan/Mayafarkin bölgesine lokalize edilmektedir. Bkz. Kessler, 1995, s. 57-58; Diakonoff -Kashkai, *RGTCLX*, s. 69.

⁷⁵ Albert Kirk Grayson, "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal" *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 70, 1980, s. 233, 244; Salvini, 2006, s. 121-122.

oğlu Rusa döneminde Urartu Krallığı'nın batı topraklarını oluşturan ve sınırları Yukarı Fırat Bölgesi'nin büyük bir bölümünü kapsadığı şeklinde çıkarsaması yapılabilen bir eyaletin valisiydi.

Yukarı Fırat Bölgesi üzerindeki Urartu egemenliğinin nasıl ve ne zaman sona erdiği konusunda tatmin edici bilgiler sunabilmek şimdilik olanak dışıdır. Ancak Urartu kralı Argiştı oğlu Rusa'nın hükümdarlığının son zamanlarını sürdürdüğü M.Ö. 650'li yıllarda önemli Urartu merkezlerinin yıkılıp, terk edilmesiyle sonuçlanan karışıklıkların⁷⁶ bölgeyi de etkileyerek denetim dışı bırakması olasılık dâhilindedir. M.Ö. 608-607 yıllarına tarihlenen Yeni Babil kronikleri,Urartular'a ait Yukarı Dicle Vadisi'ndeki topraklarınİskitler tarafından ele geçirildiğini bildirmektedir⁷⁷. Bu bilgi, bölgenin söz konusu tarihlerden önce Urartu denetiminden koptuğunun kanıtı olarak görülebilir. Urartu ve Asur belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki egemenliği, II. Sarduri Dönemi'nin başı ile son yıllarını takip eden kısa süreli kesintidışında, yaklaşık 125 yıl kadar sürmüş görünmektedir⁷⁸.Bununla birlikte Urartu ülkesinin Kimmer istilasına uğradığı M.Ö. 709'dan itibaren süresi saptanamayan bir zaman aralığında,Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartu egemenliği dışında kalmış olabileceğini iddia etmektümükün gözükse de konuya netlik kazandırmak için eldeki bilgiler yeterli değildir.

Arkeolojik Verilere Göre Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu İzleri

Stratejik bir güzergâhta yer alan Burmageçit Kalesi'nde kırk bir miğfer üzerinde kral Minua adının okunması⁷⁹,Minua Dönemi'ndeki Urartu Krallığı'nın en batısında ele geçmiş arkeolojik belgedir. Palu Kalesi'ndeki Urartu Yazıtı ile birlikte Urartu mimarlığına özgü bazı önemli eklentiler,

⁷⁶ Konu için bkz Paul Zimansky, "The Cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages5* (Ed. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London, 2005, s. 235-240.

⁷⁷ Charles Burney- David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills,Ancient Ararat and Caucasus*,London, 1971, s. 172.

⁷⁸ Konu üzerine yapılan saptamalar için bkz. Sevin,IV. AST,s. 283; Sevin, , The South west ward Expansion of Urartu: Ne w Observations", *Anatolian Iron Ages II*(Ed. A Çilingiroğlu- D. H. French), Oxford 1991,s. 97.

⁷⁹ Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Savaş ve Estetik/War and Aesthetics*, İstanbul, 2004, s. 58-59; Karş. Belli, 1993, s. 66.

Minua Dönemi'ne tarihlendirilmesi önerilebilecek önemli imar faaliyetlerindedir. Tunceli - Mazgirt yakınlarında bulunan Bağın Urartu Yazıtı, Bağın Kalesi'nde in-situ olmaması ve başka bir yerden getirildiğine ilişkin kayıt olmasından ötürü⁸⁰ Bağın Kalesi'nin Urartu ile ilişkisi güvenle saptanamamaktadır.

Bölgede Asur'a atfedilebilecek iki kabartmadan söz edilmektedir. Günüümüze kadar ulaşmayan bu tasvirli sanat eserlerinden birisi Pertek Kalesi'nde kalkan taşıyan kırık bir Asur kabartmasıdır⁸¹. Diğerisi ise ise Harput'ta bulunduğu bildirilmiş kabartma yöntemiyle bir savaş sahnesini betimleyen kırık bir stel parçasıdır⁸².

Yüzeylerindeki yiv bezemeli çanak çömlek parçalarından yola çıkılarak Malatya/Değirmentepe, Elazığ/Tepecik, Elazığ/Hinsor, Karakoçan/Bahçecik, Bingöl/Kaleönü, Bingöl/Zulumtepe ile Solhan yakınlarındaki Cankurtarantepe'nin M. Ö. VIII. yüzyıl içerisinde iskân edildikleri kabul edilmiştir⁸³. Aynı seramik buluntularının yoğun olarak tespit edildiği söz konusu dönemde Malatya'daki Köşkerbaba,⁸⁴ Habibuşağı⁸⁵ ve Elazığ'daki Harput,⁸⁶ Haroğlu,⁸⁷ Kaleköy⁸⁸ Maltepe,⁸⁹ Kızıluşağı,⁹⁰ Barsıkkale,⁹¹ Kale III⁹² ile Bingöl/Samantepe⁹³ kalelerindeki ana

⁸⁰Schäfer, 1973/74, s. 33.

⁸¹Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, 1907, s. 60 Res. 36.

⁸²Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt, *Armenien und Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910, s. 476.

⁸³ Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzev Araştırması, 1987" *VI Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s. 454.

⁸⁴Bilgi, IX.TTK, 317-318; Önder Bilgi, "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Ages II*(Ed. A Çilingiroğlu - D. H French), Oxford, 1991, s. 11-28.

⁸⁵ Sevin, IV. AST, s. 286; Sevin, AIAII, s. 97.

⁸⁶ Sevin, VI. AST, s. 461.

⁸⁷ Sevin, AIA II, s. 97.

⁸⁸Sevin, AIAII, s. 97; Veli Sevin, "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları XI*, 1989, s. 49; Köroğlu, 1996, s. 81.

⁸⁹Sevin, IV. AST, s. 279 vd; Sevin, 1989, s. 49.

⁹⁰ Veli Sevin, "Elazığ - Bingöl İlleri Yüzev Araştırması 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1988, s. 3.

⁹¹ Sevin, V. AST II, s. 2 vd.

⁹² Sevin, IV. AST, s. 281.

⁹³ Sevin, VI. AST, s. 458 vd.

kayalar üzerine farklı bir mimari anlayışın uygulanması Urartu egemenliğine bağlanmıştır. Ancak Habibuşağı ve Urartu karayolu ile bağlantılı gözüken Solhan/Cankurtarantepe - Bingöl/Zulümtepe - Bingöl /Kaleönü - Karakoçan /Bahçecik yerleşimleri hariç tutulursa adı geçen yerleşimlerin Urartu ile çağdaş olması dışında Urartu Krallığı'nın varlığını ortaya koyabilecek sağlam arkeolojik kanıtlardan yoksundur. Geç-Hitit Malatya Krallığı'nın başkenti olan Arslantepe'de yapılan kazılarda, kısmen açığa çıkarılmış III. tabaka yerleşiminin tahribi, II. Sarduri öncülüğündeki Urartu saldırılarına bağlanmıştır⁹⁴. Bunun yanı sıra Bingöl Dağları üzerinde izlenebilen ve doğudan batıya Solhan/Cankurtarantepe, Bingöl/Zulümtepe, Bingöl/Kaleönü ile Karakoçan/Bahçecik konaklama istasyonlarının yakınından geçen, Urartular'a ait bir karayolu sisteminden söz etmek gerekir. M. Ö. VII. yüzyıla değin kullanılmış olan bu karayolu sisteminin M. Ö. VIII. yüzyıl içerisinde tesis edildiği kabul edilmiştir⁹⁵. Solhan/Cankurtarantepe'den itibaren gözlemlenebilen Urartu karayolu batı da Karakoçan/Bahçecik'e kadar izlenebilmektedir. Ancak bu karayolunun bir Urartu eyalet merkezi olabilecek ölçülere sahip Palu ve Harput'a kalelerine değin uzandığı düşünülmektedir.⁹⁶ Harput'un hemen kuzeyinde bulunan Tunceli'nin Pertek ilçesi Pınarlar Nahiyesi yakınlarında tespit edilmiş aynı özelliklere sahip bir karayolu,⁹⁷ Norşuntepe ve Harput istikameti üzerinden Tunceli'deki Urartu yerleşimlerine erişim sağlandığına işaret etmektedir. Söz konusu antik karayoluna ait izlerin tespit edildiği Pınarlar'ın daha kuzeyinde Burmageçit Urartu Kalesi yer almaktadır. Öyle görünüyor ki bu yol, Burmageçit Kalesi üzerinden daha doğu da bulunan Anbar Kalesi, Mazgirt ve Mazgirt/Kaleköy Kalesi gibi Urartu yerleşimleriyle ulaşım bağlantısını sağlamaktaydı.

Yukarı Fırat Bölgesi'nde kazı yoluyla açığa çıkarılmış en önemli Urartu merkezlerinden biri olan Erzincan/Altıntepe'nin hangi dönemde kurulmuş olabileceğine dair düşünceler öneri düzeyinde kalmıştır.

⁹⁴ Paolo Emilio Pecorella, "Neo-Hittite Levels of Malatya", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (Ed. Ekrem Akurgal) I, Ankara-İzmir, 1973, s. 139.

⁹⁵ Sevin, 1989, s. 53; Sevin, AIAII, s. 98 vd.

⁹⁶ Sevin, 1989, s. 52; Veli Sevin, "The oldest high way: between the regions of Van and Elazığ in eastern Anatolia" *Antiquity* 62, 1988, s. 550

⁹⁷ Danık, 19. AST I, s. 84-85; Danık, 2010, s. 91-92.

Genellikle araştırmacılar tarafından paylaşılan ortak düşünce Altuntepe'nin M.Ö. VIII. yüzyılın son yıllarında kurulmuş olduğuna yöneliktir⁹⁸. Altuntepe'nin M. Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmesi konusunda en önemli rolü, 2 No'lu mekânda bulunan⁹⁹ tunç kap üzerindeki hiyeroglif yazı oynamaktadır. Tunç kap üzerinde yer alan hiyeroglif yazısı R. D. Barnett¹⁰⁰ ve F. Steinherr¹⁰¹ tarafından "a-wa-ri-ku" olarak okunmuş ve kabın Kue kralı Urikki (M. Ö. 738-710) tarafından Urartu'ya yollanan krali bir armağan olduğu savunulmuştur. Buna karşılık J. K. Klein bu tunç kap üzerindeki yazıtı "kalenin valisine aittir: ölçek 2 terusi" olarak çok daha farklı biçimde okumuştur¹⁰².

Tunceli yakınlarında konumlanan Anbar ve Rabat gibi Urartu yerleşimlerinin - II. Arğişti ya da Arğişti oğlu Rusa zamanında - Urartu Krallığı'nın madensel ekonomik çıkarlarını korumak için inşa edildikleri önerilmiştir¹⁰³. Tarafımızca yapılan araştırma sonucu Anbar ve Rabat kaleleri üzerinde Orta Demir Çağı türünde yivli çanak-çömlek parçaları saptanmış olmakla birlikte her iki merkezin Urartu ile bağlantısı ve bağlantılı ise hangi Urartu kralı zamanında inşa edilmiş olabileceğine yönelik herhangi bir arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Aynı dönem içerisinde Arğişti oğlu Rusa'nın kendi yazıtından anlaşıldığına göre Mazgirt/Kaleköy Kalesi, önemli imar faaliyetlerine sahne

---

⁹⁸ Tahsin Özgüç, *Altuntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969, s. 26; Maurits Nanning van Loon, *Urartian Art*, İstanbul, 1966, s. 104; Burney - Lang, 1971, s. 158; Karş. Alpaslan Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages5*, London, 2005, s. 23.

⁹⁹ Özgüç, 1969, s. 65.

¹⁰⁰ Richard David Barnett, "The Finds of Urartian Bronzes at Altuntepe, near Erzincan", *Anatolian Studies3*, 1953, s. 124-128.

¹⁰¹ Franz Steinherr, "Die Urartäischen Bronzen von Altuntepe", *Anatolia 3*, 1958, s. 97-102.

¹⁰² Jeffrey K. Klein, "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altuntepe", *Anatolian Studies24*, 1974, s. 77 vd; Son zamanlarda küpler üzerindeki çivi yazısı ve hiyeroglif ölçü değerlerine ilişkin yapılan araştırmalar, konuya yönelik J. K. Klein'in görüşünü gözden düşürmüştür. Bkz Haluk Sağlamtimur, "The volumes of some Urartian pithoi", *Anatolian Iron Ages5*, London, 2005, s. 139 vd.

¹⁰³ Belli, 1993, s. 66; Ayrıca Oktay Belli, Mazgirt ve Kaleköy kalelerinin kuruluş tarihini II. Rusa dönemine dayandırmaktadır. Bkz Belli, 1993, s. 66.

olmuştur¹⁰⁴.Mazgirt/Kaleköy Urartu Yazıtı'nın yer aldığı iki odalı kaya mezarı ve onunla ilişkili kült alanının yanı sıra açık hava tapınakları ve sütunlu yapılara ait kalıntılar Argiştı oğlu Rusa Dönemi ilişkili görünmektedir¹⁰⁵. Bunun yanı sıra Elazığ bölgesinde yer alan Norşuntepe, Genefik ve Yıldıztepe yerleşimlerdeki Urartu kalıntıları seramik malzemesinden ötürü M.Ö. VII. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir¹⁰⁶.

Son yapılan araştırmalar Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Haroğlu (Elazığ), Kürdemlik (Sarınbük), Tanrıvermiş Gökbelen, Bağın, Mazgirt ve Vavgirt yerleşimlerinde bulunan tek odalı kaya mezarlarının Urartu ile ilişkili olamayacağını göstermiştir¹⁰⁷. Karakoçan yakınlarındaki Çalagos ve Mergamendi kaya mezarlarındaki gibi söz konusu tek odalı kaya mezarları Hellenistik ya da Roma Dönemi'nde yapılmış olmalıdır¹⁰⁸.

Norşuntepe'de yapılan arkeolojik kazılarda İskit-Kimmer kültürlerine özgü eserlerle karşılaşmış olması, Anadolu'yu M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren etkilemiş olan göçebe kavimlerin Orta Anadolu'ya geçebilmek için Elazığ ve çevresindeki rotayı kullandıklarını göstermiştir¹⁰⁹.Günümüzde Keban Baraj Gölü suları altında kalmış olan Norşuntepe yerleşiminde arkeolojik kazılar sonucunda açığa çıkarılan iki mezardaki buluntular, İskit-Kimmer göçebe kavimlerinin bölgedeki varlığına işaret etmektedir. Yerleşimin akropol kesiminde söz konusu iki mezarda gün ışığına çıkarılmış seramik kapların özelliklerinden

¹⁰⁴CTU I, A 12 – 6; Schäfer, 1977, s. 255 vd.

¹⁰⁵ Serkan Erdogan, *Tunceli - Mazgirt/Kaleköy Kalesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 2007, s. 22-23, 27, 32.

¹⁰⁶Hauptmann, 1969/1970, s. 72-74; Köroğlu, 1995, s. 365; Sevin, AST V,s. 9, 34 (Res. 27);Sevin, AST VI,s. 496-498 (Res. 39-41).

¹⁰⁷Kemalettin Köroğlu, “New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia” (Ed. Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul, 2007, s. 447 vd; Kemalettin Köroğlu, “Urartu Kaya Mezar Gelenegi ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarları'nın Kökeni” *Arkeolojive Sanat* 127, 2008, s. 30 vd.

¹⁰⁸Köroğlu, 2007, s. 448 vd; Köroğlu, 2008, s. 31 vd.

¹⁰⁹Harald Hauptmann, “Norşuntepe Kazıları 1970”, *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları*, Ankara, 1972, s. 89; Recep Yıldırım, “Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi – Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu* (Elazığ 23-25 Mayıs 2013), Elazığ, 2013, s. 303.

ötürügöçebe topluluklara ait mezar ve mezar buluntuları M.Ö. VII. yüzyılın ortalarına ya da üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir¹¹⁰. Buna karşın Bingöl-Karlıova yakınlarındaki Suçatı (Gerran) köyünde yer alan bir Urartu nekropolünde ele geçen bronz kemer parçalarının üzerindeki aslan motiflerinin biçeminden dolayı, klasik Urartu kralları kronolojisine ölçüt alınarak M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısına –Erimena oğlu Rusa dönemine – tarihlendirilmek istenmiştir¹¹¹. Ancak Erimena oğlu Rusa'nın hangi zaman aralığında krallık yaptığı tartışmaya açık olmakla birlikte¹¹², söz konusu Urartu kralına tarihlenen yazılı ya da arkeolojik bir veri bölge kapsamında belgelenmemiştir.

Urartu Batı Eyaleti Valilerinin Urartu ve Assur Kralları

İle Senkronik Kronolojisi*

Urartu Batı Eyaleti Valileri Urartu Senkronizmi Assur Senkronizmi

– İşpuini V. Şamši - Adad
(M.Ö. 825-810) (M.Ö. 823-811)

Titia Minua III. Adad - nārāri
(M.Ö. 805-?) (M.Ö. 810-785/780) (M.Ö. 811-783)

---

¹¹⁰Asvold Ivantchik, “La Chronologie des Cultures Pre-Scythe et Scythe: Les Donnees Proche-Orientales et Caucasiennes”, *Iranica Antiqua* XL, 2005, s. 449; Harald Hauptmann, “Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien” *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift Kurt Bittel*, Bd I, Mainz, 1983, s. 251 vd.

¹¹¹Mehmet Karaosmanoğlu, “Suçatı Urartu Kemerî”, *Belleten* LV-214, 1991, 601-603; Buna karşın Yukarı Fırat Bölgesi'nde, II. Rusa sonrasına işaret edebilecek yazılı ya da arkeolojik kanıt bulunabilmiş değildir.

¹¹²Bkz dipnot 62.

Titia ?

I. Argišti IV. Šulmānu ašared
(M.Ö. 779-764) (M.Ö. 783-773)

III. Aššur-dan
(M.Ö. 773-755)

Zaia(ni) II. Sarduri
(M.Ö. 745 ?) (M.Ö. 757-735)
(M.Ö. 755-745)

V. Aššur - nārāri

III. Sarduri
(M.Ö. ? - ?) III. Tukultī-apil- Ešarra
(M.Ö. 745-727)

V. Šulmanu ašared

I. Rusa (M.Ö. 727-722)
(M.Ö. 719-713)

II. Šarru-kin

Siplia (M.Ö. 722-705)
(M.Ö. 720/715-?)

II. Argišti
Siplia? (M.Ö. 713-?) Sin-ahhī-erība
(M.Ö. 705-681)

II. Rusa
(M.Ö. ?-?)

III. Rusa Aššur - ahḫe-iddina
(M.Ö. 673-647) (M.Ö. 681-669)

Andaria

(M.Ö. ? - 657) Aššur-bāni-apli

IV. Sarduri (M.Ö. 669-631)
(M.Ö. 646 - 638)

* Urartu ve Assur krallarının kronolojik düzeni Fuchs, 2012, s. 158'den uyarlanmıştır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

AIA: Anatolian Iron Ages.

Andrae, Walter, *Die Stelenreichen in Assur*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913.

AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı.

Astour, Czernichow, Michael, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)", *Assur2/3*(Monographic Journals of the Near East), Malibu, Undena Publications, 1979, s. 2-23.

Balkan, Kemal, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* 5, 1960, s. 133-158.

Barnett, Richard David - Gökçe, Nuri, "The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, Near Erzincan", *Anatolian Studies* 3, 1953, s. 121-129.

Belli, Oktay, "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of N. Özgüç* (Ed. M. J. Mellink – E. Porada – T. Özgüç), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 61-67.

Belli, Oktay, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik/Urartu: War and Aesthetics*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, 45-73.

Bilgi, Önder, "Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara, 1986, s. 317-318.

Bilgi, Önder, "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Ages II* (Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford, 1991, s. 11-28.

Burney, Charles – Lang, David Marshall, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.

Ceylan, Alpaslan, "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London, British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, s. 21-29.

CTU: Corpus dei Testi Urartei.

Çavuşoğlu, Rafet – Işık, Kenan – Salvini, Mirjo, "New Urartian Inscriptions from East Turkey", *Orientalia* 79/1, 2010, s. 36-54 (Tab. I-X).

Çevik, Nevzat, "Murat Koyağı'nda Bir Urartu Kalesi Şebeteria", *Kültür Bakanlığı Süreli Yayını: Kültür95*, 1995, s. 25-34.

Çilingiroğlu, Altan, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1979, s. 235-251.

Çilingiroğlu, Altan, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları* 9, 1983, s. 311-317.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 1984.

Çilingiroğlu, Altan, “Tanrı Assur’a Bir Mektup” *Tarih İncelemeleri Dergisi* II, 1984, s. 1-26.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Bornova, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997.

Çilingiroğlu, Altan - Salvini, Mirjo, “Historical Background of Ayanis” *Ayanis I - Ten Years’ Excavations at Rusařinili Eidunu-kai 1989-1998* (Edited by Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Documenta Asiana VI, Roma, Pubblicazioni dell’Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2001, s. 15-24.

Danık, Ertuğrul, “Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler”, *İdol – Arkeoloji ve Arkeologlar Derneđi Dergisi* 9, 2001, s. 12-16.

Danık, Ertuđrul, “Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzeý Araştırması”, *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 2002, s. 79-92.

Danık, Ertuğrul, *İşuwa’dan Tunceli’ye Tarih ve Kültür*, Ankara, Tunceli Dayanışma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2010.

Diakonoff, Igor Mikhailovich, - Kashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1981.

Diakonoff, Igor Mikhailovich – Medvedskaya, Inna Nikolaevna “The Kingdom of Urartu”, *Bibliotheca Orientalis* XLIV – N° 34, 1987, s. 386-394.

Frangipane, Marcella, “Melid (Malatya-Arslan Tepe)” *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8 (Meek – Mythologie), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1993-1997, s. 35-52.

Fuchs, Andreas, “Urartu in der Zeit”, *Bianili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Acta Iranica 51, Leuven, Peeters Publishers, 2012, s. 135-161.

Grayson, Albert Kirk, "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal" *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 70, 1980, s. 227-245.

Hauptmann, Harald, "Norşun-Tepe, Historische und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul rMitteilungen* 19/20 (Tafel 4-12), 1969/70, s. 21-78.

Hauptmann, Harald, "Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970", *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1972, s. 103-117.

Hauptmann, Harald, "Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien" *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift Kurt Bittel*, Bd I, Mainz, 1983, s. 251-270.

Hawkins, John David, "The Neo Hittite States in Syria and Anatolia", *The Cambridge Ancient History* III/1, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, s. 372-441.

HchI: Handbuch der chaldischen Inschriften.

Hmayakian, Simon Gevorgi, "Urartu – Vermächtnisse einer Hochkultur" *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur* (redaktionelle Leitung Kristin Platt) Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, 1995, s. 49-54.

Hulin, Peter, "New Urartian Inscriptions from Adilcevaz", *Anatolian Studies* IX, 1959, s. 189-195.

Hübschmann, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen – Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens*, Neudruck, Amsterdam, Oriental Press, 1969.

Işık, Cengiz, "Habibuşağı Nekropolü" *Belleten* LI/200, 1987, s. 549 - 564.

Ivantchik, Asvold, "La Chronologie des Cultures Pre-Scythe et Scythe: Les Donnees Proche-Orientales et Caucasiennes", *Iranica Antiqua* XL, 2005, s. 447-460.

Karaosmanoğlu, Mehmet, "Suçatı Urartu Kemerı", *Belleten* LV/214, 1991, s. 595-693.

Kessler, Karlheinz, "Şubria, Urartu and Aşşur Topographical Questions around the Tigris Sources" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità, 1995, s. 55-67.

Klein, Jeffrey J., “Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altuntepe”, *Anatolian Studies* XXIV, 1974, s. 77-94.

Kosyan, Aram, “Western Periphery of Urartu and Beyond”, *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies* V/1, 2010, s. 43-54.

König, Friedrich Wilhelm, *Handbuch der chaldischen Inschriften I-II*, AfO Beiheft 8, Graz, Biblio Verlag, 1955-1957.

Koroğlu, Kemalettin, “Aşşur – Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (Aynbasım), İstanbul, 1995, s. 359-366.

Koroğlu, Kemalettin, *Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1996.

Koroğlu, Kemalettin, “New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia” (Ed. Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker), *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007, s. 445-456.

Koroğlu, Kemalettin, “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarları'nın Kökeni” *Arkeoloji ve Sanat* 127, 2008, s. 21-38.

Kroll, Stephan, “Rusa Erimena in archäologischem Kontext”, *Biainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Peeters, Acta Iranica, 2012, s. 183-186.

Lanfranchi, Giovanni Battista - Parpola, Simo, *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (State Archives of Assyria V)*, Helsinki, Helsinki University Press, 1990.

Lehmann-Haupt, Carl Ferdinand Friedrich, *Materiaelen zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1907.

Lehmann-Haupt, Carl Ferdinand Friedrich, *Armenien und Einst und Jetzt* I, Berlin, B. Behr's Verlag, 1910.

Luckenbill, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, The University of Chicago Press, 1926-1927.

Melikishvili, Georgii Aleksandrovich, *Urartskie Klinobrasnye Nadpisi*, Moskau: Hayk, 1960.

Nashef, Khaled, *Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit (Répertoire géographique des textes cunéiformes V)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982.

Özgül, Tahsin, *Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1969.

Payne, Margaret Rosalie, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Payne, Margaret Rosalie - Sevin, Veli, "A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43/1, 2001, s.111-119.

Parpola, Simo, *The Correspondence of Sargon II, Part I Letters from Assyria and the West (State Archives of Assyria I)*, Helsinki, Helsinki University Press, 1987.

Parpola, Simo - Porter, Michael, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki, The Casco Bay Assyriological Institute - The Neo-Assyrian Corpus Project, 2001.

Pecorella, Paolo Emilio, "Neo-Hittite Levels of Malatya", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology I* (Ed. E. Akurgal), Ankara-İzmir, Türk Tarih Kurumu, 1973, s. 135-142.

RGTC: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes.

SAA: State Archives of Assyria.

Salvini, Mirjo, "Le Testimonianze Storiche Urartee Sulle Regioni del Medio Eufrate MEΛΙΤΗΝΗ, KOMMAΓΗΝΗ, ΣΟΦΗΝΗ, TOMΙΣΑ", *La Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, s. 100-111.

Salvini, Mirjo, "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità, 1995, s. 43-53.

Salvini, Mirjo, "Monumental Stone Inscriptions", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Documenta Asiana VI, Roma, 2001, s. 251-270.

Salvini, Mirjo, "Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van" *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, s. 245-275.

Salvini, Mirjo, “Studi preparatori per il ‘Corpus dei testi urartei (CTU)’. Ricerche del 2004 e 2005 in Turchia orientale. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XLVII, 2005, s. 257-272.

Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*(Çev. Belgin Aksoy), 1. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Salvini, Mirjo, *Corpus dei Testi Urartei* Volume I-II, Roma, Pubblicazioni dell’Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2008.

Salvini, Mirjo, *Corpus dei Testi Urartei* Volume IV, Roma, Pubblicazioni dell’Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2012.

Salvini, Mirjo, “Das Corpus der urartaischen Inschriften”, *Biainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), *Acta Iranica* 51, Peeters, 2012, s. III-134.

Schäfer, Hans Peter, “Zur Stele Menuas aus Bağın (Balın)”, *Istanbuler Mitteilungen* 23/24, 1973/74, s. 33-37.

Schäfer, Hans Peter, “Die Inschrift Rusa II Argištehinis in Mazgirt-Kaleköy” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 249-268.

Seidl, Ursula, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, von Zabern, 2004.

Seidl, Ursula, “Rusa son of Erimena, Rusa son of Argiști and Rusahinili/Toprakkale” *Biainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), *Acta Iranica* 51, Leuven, Peeters Publishers, 2012, s. 177-181.

Sevin, Veli, “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985”, *IV.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987, s. 279-300.

Sevin, Veli, “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara, 1988, s. 1-44.

Sevin, Veli, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük I*, 1988, s. 51-64.

Sevin, Veli, “The oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in eastern Anatolia” *Antiquity* 62, 1988, s. 547-551.

Sevin, Veli, “Urartular’a Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *Anadolu Araştırmaları* XI, 1989, s. 47-63.

Sevin, Veli, "Elazığ – Bingöl Yüzey Araştırması" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1987, 1989, s. 451-500.

Sevin, Veli, "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", *Anatolian Iron Ages II*(Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford, 1991, s. 97-112.

Sevin, Veli, "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2, 2005, s. 379-384.

Steinherr, Franz, "Die Urartäischen Bronzen von Altuntepe", *Anatolia III*, 1958, s. 97-102.

Tarhan, M. Taner, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler" *Anadolu Araştırmaları VIII* (1980), 1982, s. 69-114.

The Geography of Ananias of Şirak (Ašxarhaç'oyc'), *The Long and the Short Recensions*(Introduction, Translation and Commentary by Robert H. Hewsen), Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B Nr. 77, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992.

TTK: Türk Tarih Kurumu.

UKN: Urartskie Klinoobraznye Nadpisi.

Van Loon, Maurits Nanning, *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1966.

Van Loon, Maurits, "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu" *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* (Ed. K. Bittel- H. J. Houwink) İstanbul, Nederlands Historisch - Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, 1974, s. 187-194.

Waterman, Leroy, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire - Part III* (University of Michigan Studies, Humanistic Series Volume XIX) Ann Arbor, University of Michigan Press, 1930.

Wäfler Marcus, "Zum assyrisch – urartäischen Westkonflikt", *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12, 1980-1981, s. 79-97.

Yıldırım, Recep, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 2/2, 1988, s. 217-228.

Yıldırım, Recep, "Elazığ Müzesi'nde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 3/3, 1989, s. 279-288.

Yıldırım, Recep, "Urartian Belt Fragments from Burmageçit, now on Display in Elazığ Museum", *Anatolian Iron Ages II*, 1991, s. 131-148.

Yıldırım, Recep, “Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi – Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu (Elazığ 23-25 Mayıs 2013)*, Elazığ, 2013, s. 297-306.

Zimansky, Paul, “The cities of Rusa II and the end of Urartu”, *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London, British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, s. 235-240.

TOPLUMSAL BİR SÜREÇ OLARAK SANAT YAPITI

Kubilay AKMAN*

“*Der Künstlergehört dem Werke und nicht das Werk dem Künstler*”
Novalis²

Özet

Sanatın toplumsal bir süreç ve üretim olduğu yönünde sosyolojik bir yaklaşım bulunmaktadır. Eğer bu yaklaşım kabul edilirse, o zaman sanat yapıtı da toplumsal bir praksis³ ve onun ürünü olmalıdır. Bu perspektifin, sanat felsefesinin analiz formlarından nasıl bir farklılık arz ettiği tartışılmalıdır. Zira yüzyıllar boyunca, sanat yapıtına dair çözümlenmede belirleyici ifadeler ve kavramlar Estetik alanından gelmiştir. Sosyolojinin bugün ulaştığı aşama sanatsal üretimin, sanatçının toplumsal bir özne olarak rolünün ve sanat yapıtının hangi sosyolojik süreçlerin tezahürü olarak belirlediği hususunda çok önemli kavramsal temeller sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: sanat yapıtı, sanat sosyolojisi, postmodernizm, sanat tarihi, çağdaş sanatlar, estetik, sanat felsefesi

Abstract

There is a sociological approach towards art's being a social process and a social production. If this approach is accepted, then work of art is a social praxis and its products. It should be discussed that what are the differences between this and analytical forms of philosophy of art. Because, for centuries, determining expressions and concepts have come from the field of

---

* Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, mkaaman@bingol.edu.tr

²“Yapıt sanatçıya ait değildir, sanatçı yapıtlarına aittir”, Novalis *Werke*, Verlag C. H. Beck, München, 1969, s. 486

³Praksis: “(Alm. *Praxis*, f; Fr. *praxis*, f; İng. *praxis*) 1. *fel.* İnsanın kuramsal, sanatsal etkinliğinin yanı sıra üçüncü temel etkinliği olan kalgısal etkinliğini oluşturan amaçlı eylemler. 2. *topb.* Marksizmle ve özellikle Antonio Gramsci'nin çalışmalarıyla birlikte anılan, eylemin dönüştürücü niteliği ile düşünce üzerindeki önceliğine vurgu yapan, doğayı ve toplumu dönüştürmeyi amaçlayan etkinlikler”, *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*, <http://www.tuba.terim.gov.tr>

Aesthetics.

The level where sociology arrived today provides important conceptual basis on artistic production, role of artist as a social subject and the social process reflected in works of art

Keywords: Work of Art, Sociology of Art, Postmodernism, Art History, Aesthetics, Contemporary arts, Philosophy of Art

Giriş

“Sanat yapıtı nedir?” sorusu, bizi bir ucunda felsefenin diğer ucunda sosyolojinin yer aldığı çetrefil bir kavşağa bırakıyor. Üzerinde, neredeyse kendiliğinden ve bilinçdışı olarak algılanan bir uzlaşmayla, sosyal failler adeta sessiz bir dille neyin sanat kabul edilip neyin bu mecranın dışında görülebileceği hususunda hemen anlaşılıyorlar. Akademiler, sanat galerileri, sanatçılar, küratörler⁴, sanat tarihçileri, sanat sosyologları, izleyiciler, koleksiyoncular; çoğu zaman bir tanım dahi getirmeye tenezzül etmeden, ne türden sosyal “ürün”lerin sanatsal kabul edilebileceği konusunda bir uzlaşma için deymiş gibi görünüyorlar.

Ne var ki, Caravaggio’dan Bob Flagan’a kadar, o kadar farklı isimler ve onların üretimleri / performansları sanat olarak adlandırılıyor ki, tüm bunları bir araya getiren ve aynı kavram altında (sanatçı ve sanat yapıtı) tanımlamayı mümkün kılan “ortak zemin” nedir diye sormak kaçınılmazlaşıyor. Elbette, bizlerin soru soruş ve cevap veriş biçimi, başka alanlardaki sosyal-entelektüel failleri; mesela sanat tarihçilerini, sanat felsefecilerini, sanatçıları, eleştirmenleri, vb. tam anlamıyla tatmin etmeyecektir. Birçok açıdan, yaklaşımımızın onlara problematik geleceğini, bugüne kadarki entelektüel tartışmalarımızdan ve diyaloglarımızdan biliyoruz. Yine de, fikri platformlarımızın tüm farklılığına rağmen, bir hususta uzlaşmaya varabiliriz. Nasıl ki, sanat tarihi, sanat felsefesi ve bizzat sanatçıların kendi yapıtlarına ve performanslarına dair tefekkürleri sayısız noktada bizi düşünmeye ve sosyolojik okumalarımızda / analizlerimizde

---

⁴Küratör: “(Latince: curatus; İngilizce: curator), bir müze, galeri, arşiv veya kütüphane koleksiyonunun yöneticisidir. Çağdaş sanat bağlamında küratör, sergi düzenleyicisi anlamında kullanılır. Bu anlamda küratörler, bir koleksiyonu arzıladıkları bir etkiyi yaratmak amacıyla düzenlerler. Serbest küratörler (freelance curator) ise herhangi bir galeri veya müze adına çalışmayan, çağdaş sanatta nispeten yeni ortaya çıkmış kişilerdir”, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Küratör>

esinlenmeye sevk ediyorsa; bizlerin mütevazı katkıları da onların sanatı ve hayatı ilişkilendirme, beraber ele alıp okuma biçimlerinde etkili olabilecektir. Böylesi bir transdisipliner(disiplinasyon)⁵yol, her bir entelektüel öznenin, bizzat kendisinin ait olduğu disiplin içindeki üretimlerine, çağrışımlar ve genel bir kavrayış vesilesiyle zenginlik katabilir.

Tekil olaylar ve örnekler, çoğu zaman kendi kendine açıklayıcı bir güce sahiptir. Fakat henüz kavramların ve kuramsal çerçevenin oturmadığı bir ortamda; öncelikle bu fikri zemini teşkil etmeden örneklere yönelmek, dağılma ve savrulma riskini bünyesinde barındırmaktadır. Bu açıdan, bu kuramsal çalışmanın çeperini doğru çizmek gerekmektedir: buradaki öncelikli gaye, sanat sosyolojisi araştırmaları / uygulamaları için zaruri bir temel olan; sanat yapıtının doğasına dair kavramsal hattı çizmektir. Böyle bir hattın teşekkülü, ileride yapılacak, çeşitli somut örnekler üzerinden gelişen analizlerle bir anlamda ete kemiğe bürünecektir. Bu anlamda, müstakbel somut çözümlerinin potansiyel gelişimi adına, bugün kendimizi kuramsal alanla sınırlandırmak durumundayız. Bugünün kuramsal ve kavramsal modelleri; yarının uygulamalı ve tikel çözümlerleri için bir öncel mahiyetine sahiptir.

Bu makalede tüm bu hususlar, sanat yapıtının sınırlarının, üretim sürecinin ve işleyişinin kavramsallaştırıldığı bir zeminde ele alınırken; Türkiye’de sosyolojinin gelişmekte olan bir alt dalı niteliğindeki sanat sosyolojisi için yeni tartışma platformları oluşturmak amaçlanmaktadır. Batı’da, özellikle Amerika’da yoğun olarak süren tartışmalar henüz Türkiye’de yansımaları yeterince bulamamıştır. Siyaset sosyolojisi, köy sosyolojisi, çalışma sosyolojisi, vb. alanlar sanat sosyolojisini gölgede bırakmıştır. Oysa, Türkiye’de sanat sosyolojisi araştırmalarına, saha çalışmalarına temel oluşturabilecek yeterli ve dinamik bir sanat dünyası bulunmaktadır. Bu makalenin amaçları arasında, böylesi uygulamalı araştırma süreçlerinde ihtiyaç duyulacak kavramsal donanımı tahsis etmek

---

⁵Transdisipliner (İngilizce: transdisciplinary): “Birden fazla bilgi dalıyla alakalı olan, disiplinlerarası”,<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/transdisciplinary>

de yer almaktadır. Bu sayede, sanat sosyolojisinin (her ne kadar arada temaslar da bulunsa) estetik / sanat felsefesi alanından farklı, uygulamalı bir disiplin olduğu görülecektir.

Sanat Yapıtının Sınırları

Sanat sosyolojisi sanatçı kimdir, sanat nasıl bir sosyal kurumdur, sanat yapıtı nedir, gibi soru ve sorunsallara dair oldukça zengin bir literatür ortaya koymuştur. Bu literatür, sanatsal üretimin sosyal bilimsel bir analizine, sosyolojik materyallerin ve konuların çok yönlü tartışmasına olduğu kadar, bağlantılı alanların (sanat tarihi, sanat eleştirisi, estetik, göstergebilim, vb.) metinlerinin ve konularının eleştirel pencereden incelenmesine de dayanmaktadır. Sanat sosyolojisinin tartışmasız üstatlarından olan ve hali hazırda İngiltere’de, Manchester Üniversitesi’nde görevli bulunan Janet Wolff şöyle bir tanım getirmiştir: “Sanat sosyolojisi, sanatsal üretim etkinliği ve kurumsal belirleyeni üzerine çalışmalar yapan bir disiplindir.” (Wolff: 134) Bu anlamda, sanatsal üretimin tüm toplumsal dayanakları ve onların yansımaları sanat sosyolojisinin çeperi içine dâhil olmaktadır. Salt estetik bir okumanın göz ardı edeceği öğeler, mesela ekonomik, ideolojik, siyasal, vb. süreçler; tam da sosyolojik bir çözümlemenin odağını teşkil etme potansiyeline sahiptir. Sosyolojik bakış, sanatı toplumsal bir üretim alanı olarak kabul etmektedir.

Sanat yapıtı kavramına tarih boyunca farklı anlamlar yüklenmiştir, bunlar arasında akla en çok gelen çağrışımlardan biri, sanat yapıtının “sanatçıdan da yapıtı izleyen alımlayıcıdan⁶ da ayrı olan fiziksel bir nesne (heykel, resim, vd.)” olmasıdır. (Peltz 487) Ne var ki, çağdaş sanat ortamlarında, “sanatçı ne yaparsa, neyin yapıtı olduğunu söylerse sanat yapıtıdır,” gibi bir anlayışın olduğuna tanık olduk. Herhangi bir nesne, alışıldık anlamda sanat yapıtına benzemese dahi, sanat dünyasından ve izleyicilerden estetik takdir gördüğü sürece sanat yapıtı kabul edilmektedir. (Mitias: 53) Bu konuda birçok örnek verilebilir. Herhalde, ilk

⁶Alımlama: “(Alm. *Empfang*, *m*, *Rezeption*, *f*; Fr. *réception*, *f*; İng. *reception*) 1. *kiti*. Yazılı, görüntülü ya da sesli bir iletinin, hedef kişi ya da kitlece kavranması. 2. *yazb*. Bir sanat yapıtının, tarihsel, kültürel bağlamda, alıcının beklentisiyle de ilgili olarak kavranması”, *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*, <http://www.tubaterim.gov.tr>

akla gelenlerden biri Tracey Emin'in "yapıtlarıdır". Burada Emin'in, *My Bed* (Yatağım) adlı çalışması anılabilir.

Tracey Emin, *My Bed*, 1998

Turner Ödülü'ne aday gösterilen bu çalışmada, Tracey Emin kendi gerçek yatağını, tüm dağınıklığı ve etraftaki atık nesnelere bir sanat yapıtı olarak 1999 yılında, TateGallery'de sergilemiştir. Somut örneklerde dağılmamak adına, kendimizi bu temsil edici örnekle sınırlandırıyoruz. Klasik anlamda, sanat yapıtı görülmeyecek nesnelere dahi; eğer sanatçı ve sanat dünyası düzleminde, bunun "yapıt" olduğuna dair bir kavrayış var ise "sanat yapıtı" olarak genel kabul görebilmektedir. Burada, bireysel sanatçıyı aşan bir toplumsallık ve kolektivite⁷ işlemektedir. Sanat yapıtının toplumsal-kolektif bir üretim olması, yapıtın analizinde, bu durumu bilince

⁷Kolektivite (İngilizce: collectivity): "Bir kolektivite kendilerini teşhis edilebilir bir toplumsal birime ait olarak tasavvur eden bir grup insandır (mesela bir siyasal parti). Bir grup ile bir kolektivite arasındaki fark şudur: kolektivite üyeleri arasında düzenli bir etkileşim kalıbına sahip değildir." , http://sociology.about.com/od/C_Index/g/Collectivity.htm

çıkarmak sosyolojik bir okumayı gerektirmektedir. (Wolff: 36-37) Yapıtın ve sanatsal üretimin bu doğasından dolayı, “Sanat sosyolojisi, aynı zamanda sanatsal etkinliğin geniş anlamda toplumsal süreçler ve kurumlar tarafından nasıl belirlendiği ve biçimlendirildiğini de sergilemektedir.” (Wolff: 134) Mevcut sanatsal algının işleyişinde, toplumsal ve kurumsal süreçler ciddi bir rol oynamaktadır. Dün yapıt olarak görülmeyenin, bugün yapıt olarak görülebilmesinde; değişen toplumsal algıların ve dönmüşen kurumların büyük bir rolü bulunmaktadır.

Richard Harvey Brown’ın ifadesiyle, “sanat yapıtlarının üretimi, alımlanması ve yorumlanması kaçınılmaz olarak belirli tarihsel söylem cemaatlerinde; paylaşılan önvarsayımlarla ve benzer beklentilerle, oyunun ortak kural ve hamleleriyle tanımlanan cemaatlerde cisimleşmiştir.” (Brown: 223) Sanatsal cemaat ve onun algılama frekansları, sosyolojik bir süreç olarak, yapıtın anlamlandırılmasında belirleyici olmaktadır. Sanat yapıtı, asla o geçmişin “fildişi kule” metaforunda⁸ olduğu gibi, sanatçının izole evreninde üretilmemektedir. Sanatsal alan, sosyolojik anlamda cemaatler örüntüsü görünümünü arz etmektedir. Metropoller, bu açıdan önemli çekim alanlarıdır. New York, Şangay, Londra, Madrid, Mexico City, Paris, Berlin, İstanbul, vb. metropollerdeki sanat ortamları; sosyalleşmenin ve *network*(ağ) oluşturmanın, en az sanat yapıtını yaratmak kadar sanatçıların zamanını işgal ettiğini göstermektedir. Günümüz sanatçısı bir münzevi değil, aksine gayet sosyal bir öznedir.

Sanatçının çok yönlü sosyal ağlar içinde bulunması konusunda, günümüzün enformasyon teknolojilerinin ciddi bir katkısı olduğunu görüyoruz. Bugün, birçok sanatçının kişisel web-sitesi bulunmakta, sosyal medyada temsil edilmekte ve sadece sanat alanında değil diğer konularda da (siyaset, kültür, spor, vb.) görüşlerini içinde buldukları ağlara ilettikleri görülmektedir. Tarihin hiçbir aşamasıyla kıyaslanamayacak bir hızda, bir mesaj sanatçı tarafından anında diğer sanatçılara ya da izleyicilere iletilebilmektedir. Takip ettiğimiz sanatçının paylaştığı video, fotoğraf, vb. aracılığıyla onun stüdyosuna girebilmekte, yapıtı üretim sürecinin nasıl olduğunu gözlemleyebilmekteyiz. Bu teknolojik imkanların

---

⁸ Metafor: Mecaz, *Günce lTürkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

sunduğu veri, sadece bugün sanatçıyı ve yapıtını anlamamız hususunda yardımcı olmamaktadır; aynı zamanda gelecek yüzyıllara da muazzam bir veri sunmaktadır. Bugün, mesela Bosch'tan, Rembrant'tan ya da sanat tarihinin geçmiş diğer büyük isimlerinden fotoğraflar, videolar kalmış olsaydı, onları ve sanatlarını daha iyi anlamamız ve kavramamız açısından inanılmaz bir imkân sunardı.

Sosyal süreçler ve ağlar, yapıtların içinde dolaştığı sanat piyasası açısından da etkilidir. En nihayetinde, içinde bulunduğumuz küresel kapitalizm çağında, birer meta olarak sanat yapıtlarının alıcılara ulaşması önem arz etmektedir. Bu konuda hem sanat dergileri hem de internet kaynakları önemli bir işlev yerine getirmektedir. Birçok sanat alıcısı, en favori sanatçıları ve yapıtlarını, belki de fuarlardan önce bir derginin sayfalarında, okudukları bir röportajda ya da sanatçının veya galerisinin web-sitesinde tanımaktadır. Sanat piyasası sanatçıyı sosyal bir özne olmak ya da yok olmak ikilemiyle karşı karşıya bırakmaktadır.

Sanat piyasası içinde yapıtlar birer “meta” olarak dolaşırken, bu alana yatırım yapmak günümüz kapitalistlerine, Bourdieu'nün “simgesel sermaye” kavramıyla açıkladığı kültürel bir kazanımı da getirmektedir (Bu hususun İktisat Bilimi çerçevesinde bir tartışması için Bkz. Kösemen: 2012). Toplumsal ve iktisadi süreçler bazı vergi indirimleri ve diğer teşviklerle, sermaye çevrelerinin sanat alanında çeşitli sponsorluklar yapabilmelerini gündeme getirmiştir.

Yapıtı, rasyonel bir okumanın ötesinde, sezgisel tecrübeye dair amaçlar da yüklenmiştir. Richard Petz, bu anlamda bir okuma yapıyordu ve ona göre “Sanat yapıtı, sanatçının sezgisel tecrübesidir.” (Peltz 487) İzleyiciler bu tecrübeyi sanatçının yardımıyla ve yapıt vesilesiyle kavrarlar. Fiziksel nesne olarak algılanan yapıt, sanat yapıtının asıl doğasının / tözünün yeniden-üretim sürecinde ancak hatırlatıcı (*mnemonic*) bir araç pozisyonundadır. Yapıtın cisimleştiği nesne, sanatçının ve izleyicinin tecrübelerinin kesiştiği bir alandır. Fiziksel olarak algıladığımız nesne, sanat yapıtının ne olduğu hususunda belirleyici olan estetik ölçünün mahalidir (*locus*). (Peltz 487-488) Buradaki tözsel⁹ olarak varolan yapıt ve

⁹ Töz Kök, asıl, ceşher, *Günce lTürkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

onun nesnel yansıması şeklindeki ontolojik ayrım, kaçınılmaz olarak bizim daha sosyolojik olan arayışımızı ve çabamızı felsefi bir zeminde bloke etmektedir.

Sanat yapıtı ne tam olarak betimsel¹⁰ ne de bütünüyle değer biçici bir anlatım tarzıdır, o daha çok hayata ve estetiğe dair bir ön değerlendirme biçimini temsil eder. (Saw. s. 20) Sanat yapıtı ifadesi, bir konsept¹¹ ve fiziksel nesne olarak bizi iki ayrı doğrultuda yönlendirmektedir: ressam, heykeltıraş, vb. sanatçıların çalışmaları fiziksel olarak bir sanat yapıtı şeklinde tezahür eder; yazarların, bestecilerin vb. eserleri ise her ne kadar sanat konsepti dairesi içinde yer alsada, ortaya kendi ellerinin ürünü olan fiziksel bir yapıt-nesne çıkarmazlar. Ancak, onların oluşturduğu konsept başka ellerde üretilebilir-fiziksel boyutlarda icra edilebilir. (Saw. s. 23) Genel anlamda sanat sosyolojisi, her iki doğrultunun meseleleriyle / konularıyla alakadardır. Tabii ki, daha spesifik analizler yapıldığında, sosyolojinin başka alt dalları gündeme gelmektedir. Mesela, özel olarak edebi durumlar üzerine yoğunlaşan bir çalışma, esasen edebiyat sosyolojisi eksenine yönelmektedir. Müziğin toplumsal hallerini inceleyen bir çalışma ise müzik sosyolojisi alanına dâhil olacaktır.

Son olarak, sanat yapıtının sınırlarını çizmeye dönük tartışmamızı kapatmadan önce, bugün için cevabı çoktan verilmiş dahi olsa, sanatsal ve zanaatsal ürünlerin nasıl farklılaştığı konusunda bahsetmemiz yerinde olur. Bilindiği gibi, sanat yapıtları ve zanaat ürünleri arasında belirli bir ayrım vardır. Bu fark nereden kaynaklanır? Sanatsal çalışmalar estetik öncelikle üretilmiş yapıtlar iken zanaat ürünlerinde “görünüm” ve “kullanım” arasında belirli bir gerilim vardır. Zanaatsal karakterleri onları işlevsel bir yöne doğru çeker. Ayrıca, sanat yapıtlarının (genel anlamda) biricik olması gibi bir durum söz konusu iken, bu ölçüt zanaatkârların ürünleri için geçerli değildir. Bir ustanın yaptığı ahşap bir sandalyeyi diğerinden ayıracak çok büyük bir ontolojik farklılık olmayabilir. (Saw. s. 27) Türkiye’de, sanat sosyolojisi alanındaki tartışmasız üstatlarımızdan merhum Hasan Ünal Nalbatoğlu’nun ifadesiyle, “bir sanat çalışması,

¹⁰ Betimsel: Tasvirî, *Günce lTürkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

¹¹ Konsept: Kavram, anlayış, görüş, *Günce lTürkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

zanaatın ortaya koyduğu bir nesneden farklı olarak, belirlenmiş bir kullanım için yapılmamıştır ve böylelikle hem kullanıma gelmez hem de aynı nedenle kötüye kullanılamaz” (Nalbantoğlu: s. 209) Elbette, Pop Art gibi, kendi bünyesinde “seri üretimi” barındıran ekoller ya da günümüzde sanat ve tasarım arasındaki geçişkenliklerle¹² belirlenen dijital düzlemler, yeni medya, vb. alanları bu konuyu zor bir düğüme çekmektedir. Biz burada, konumuzun çerperinden kopmamak adına bu tartışmayı başka bir zaman ve zemine erteleyeceğiz

Sarmallar, Bükümler

Binyıllara yayılan sanat serüveninin tecrübeleri ve bu tecrübelerinecessüm etmiş, kristalize olmuş yansımaları olarak sanat yapıtları; düzçizgisel bir akımdan ziyade sarmallar ve bükümler halinde belirlemekte, yollarına devam etmektedir. Bu kavrayış, bize o sarmallardaki tekrar eden halleri; tekrarın bünyesindeki farkı, hangi bükümlerin yeni açılımlar sunduğunu, hangilerinin çıkmaz sokaklara bizi sevk ettiğini görebilmeyi gerektiriyor. Tümünden göremesek de, en azından bunu denemeliyiz Çünkü sanatta açıklanamaz, karanlık bir bölge her daim olmuştur. Gelecekte de, muhtemelen böyle bir kısım yapıtlarda var olmaya devam edecektir.

Roger A. Shiner’ın ifadesiyle, sanat yapıtının zihinsel hayatı, insani zihinsel hayatın kapsamı içindedir. Yapıtın anlatımsal¹³ nitelikleri, insani bir tecrübenin cevabı olması hasebiyle içsel ve dışsal boyutlara ve merhalelere sahiptir. (Shiner: s. 264-265) Bir diğer deyişle, sanat insani bir tecrübedir ve sunduğu anlatımsal dilin, hem içe dönük hem de dışa dönük vasıfları bulunmaktadır. Sanat yapıtının ontolojik statüsünün sunduğu uygunluk, yapıtın geçerli estetik değerlendirilmesi ve yorumlanması için zaruri olan zemini sunar. Yapıtın ontolojisi ve değerlendirme / yorumlanma süreci arasındaki ilişkiler komplekstir ve bu ilişkiler vesilesiyle yorumlama ve değerlendirme ya birbirinden ayrılabilir ya da ayrıştırılması imkânsız bir şekilde, iç içe var olurlar. (Peltz 490) Yapıt, bambaşka ışık oyunlarıyla toplumu, kendisini, çevresini, sanatçıyı, izleyiciyi ve tüm diğer faktörleri bir

¹² Geçişken: Bir durumdan başka bir duruma geçme özelliği olan; Birbirine etki edebilen, *Günce ITürkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

¹³ Anlatımsal: Anlatımla ilgili, *Güncel Türkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

prizmadan süzerek, ortaya estetik haz oluşturan bir renk cümbüşü çıkarır. Sanat felsefesi, bu sürecin estetik örüntüsünü, bizim içine girdiğimiz “toplumsallaştırma” oyunlarına o kadar da girmeden resmeder. Bu yaklaşıma göre: “Estetik yargı gücü, tikel nesneyi içeriğine göre belirleyen herhangi bir kavramla birleştirmeksizin, nesnenin salt formu üzerine düşünümünden (*reflection*) doğan öznel hoşlanmayı bildirir.” (Hünler: 364) NickZ angwill'e göre, sonunda yapıtın doğduğu yaratıcı sürecin üç aşaması şu şekilde sıralanabilir: öncelikle estetik iç görüyle estetik idea elde edilir. İkinci olarak bu, estetik bir eğilime tercüme edilir. Son olarak bu eğilim, sanat yapıtını meydana çıkarmak üzere hareket eder. (Z angwill: 311-312) Böylesi estetik süreçlerin varlığını inkâr etmemekle beraber, esasen biz sosyolojik öğelerin (kurumlar, ideoloji, eğitim, sosyal tabakalar, din, siyaset, vb.) sanıldığından çok daha etkili olduğunu vurguluyoruz

Sanatsal üretim sürecinde, “norm ve sanatsal materyal konsepti kurum ve tekil yapıt arasında aracılık yapan kategorilerdendir.” Bu bağlamda şunu ifade etmek mümkündür: “sanatın kurumsallaşmış fonksiyonu ve üretiminin maddi şartları tekil yapıtların alınmasını belirlese de, bunlar yapıtlarda görülebilir mahiyette değildir. Sanatsal materyal sanatçının özelliğiyle şekillenirken normlar yapıtla çelişmek pahasına formlarını oluştururlar. (Bürger-Shaw: S. 23) Yapıt bu etkileşimlerin içinde dinamik, devingen bir süreç karakterine sahiptir. Onun, kabaca bir “yansıma” olduğu yanılmasına kapılmak gerçek mahiyetini kavramamıza mani olacaktır.

Burada, Türkiye’de sanat sosyolojisinin öncü ismi Ali Akay’ın yaklaşık 10 yıl önce tartışmaya açtığı, GilbertSimendon’un “transdüktif” kavramını hatırlayabiliriz Transdüktif kavramıyla ifade edilen, endüktif / dedüktif yaklaşımın karşısında, ikisini de yatay olarak kesen bir anlayıştır. Buna göre, “transdüktif bir birliğe sahip olmak, bir bireyin her zaman birden fazla olması, bir fazla öğeye sahip olması demektir”. (Akay, 2005: s. 66-67) Ali Akay’ın siyasal özneler ve kimlikler bağlamında gündeme getirdiği bu yaklaşım, sanatçının üretim sürecine ve toplumsal pozisyonlarına bakışta da bir fonksiyon yerine getirebilir. Transdüktif bir okuma ister siyasal ister sanatsal alanı, daha çoğul ve renkli bir hale getirecektir.

Toplumsal hayatın içinde, işaret edebildiğimiz her şey, farklı simgeleme formlarıyla şekillense de, kavrayışın ve anlayışın bir nesnesidir. Sanat yapıtları formlarını sanatsal dünyadan alırlar ve bu dünyayı göz ardı ederek sanatçılar yapıtlarını üretmezler. Toplumsal simgesel iletişimin üretimin söylemsel pratikleri patronaj ve izleyici faktörünü gerektirmektedir. Sanat akımlarının ve ekollerinin üretim sürecinde belli bir rolü vardır. “Bunlar, herhangi bir yapıtta, içerilmez ama yansıtılır.” Ekoller veya paradigmlar¹⁴ üzerine yapılan analitik vurgu, sanat yapıtının üretim sürecinde ve estetik minvaldeki toplumsal bağlamları ve tarihsel boyutları ile ilgili bir yoğunlaşma arz eder. (Brown: s. 225) Bu süreç, farklı toplumsal failerin etkileşimi ile gerçekleşir. Geleneksel ekolde, bu etkileşimlerin merkezinde sanatçı yer almaktadır. 20. Yüzyılın ikinci yarısında “yapıt merkezli” yaklaşım, sanatçıyı merkezi pozisyondan uzaklaştırmıştır. Bu yaklaşım, “sanat yapıtına, yapıttaki biçime, düzene, kurguya öncelik veren bir çözümlenme yöntemidir. Yapıttaki biçim buyaklaşımında temeldir. Biçimin örüntülerinin herhangi bir dış etkiyekapılmaksızın araştırılmasıdır. Yapıtta sunulan örüntülerin ilişkileri, biçimin bağlamı, neliği ve önemi irdelenir. Yapıttaki estetik üzerinde, yapı üzerinde anlamı arayan, yapısal bağları irdelleyen bir yaklaşımdır.” (Ötğün: s. 164-165) Söylemsel anlamda yaşanan bu dönüşüm, sanatçının / yazarın “ölümü” üzerine, postmodern argümanlarla örtüşmektedir. Biraz sonra, eleştirel bir perspektiften postmodernizm meselesine değineceğiz

Yapıtın Katmanları

Walter Benjamin, ilk sanat yapıtlarının, büyüsel ve dini ritüellerden¹⁵ kaynaklandığını ifade etmişti. Benjamin’e göre, sanat yapıtının “aurası”¹⁶ olarak tabir ettiğimiz şey, onun ritüel köklerinden ve fonksiyonlarından

¹⁴ Paradigma: “Bkz. *dilb. tar. topb. yönb.* 1. dizi. 2. temel örüntü.”, *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*, <http://www.tubatekim.gov.tr>

¹⁵ Ritüel: Ayin, *Güncel Türkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>

¹⁶ Aura: “Bir kişiyi, şeyi ya da yeri çevreleyen ve ondan kaynaklanan ayırt edici atmosfer ya da nitelik”, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/aura>

tümden arınmış değildir. Güzelliğin en profan¹⁷ kurgularında bile, geride, derinlerde ritüel kökenler kendini hissettirmektedir. Sanat yapıtının mekanik yeniden üretimi, Benjamin'e göre onu ritüel köklerinden koparmış ve tarihte ilk defa yapıt bağımsızlaşmış ve bir anlamda salt imgeye dönüşmüştür. Benjamin'in okuması, iki ucu keskin bir kılıç gibi, hem kaybolan auraya ve orijinallige bir ağıt; hem de daha yaygın ve kitlesel bir imge-politikasına dair bir güzelleme olarak okunabilir. (Benjamin: 2005) Ali Öztürk'ün ifadesiyle “İmgeler sosyal hayatımızın dokularını işliyor, bakış tarzımızı belirliyor...” (Öztürk s. 259) Bugünün sanal toplumsallıkları, mekanikten öte, dijital yeniden üretim çağı imgeye bambaşka bir egemenlik gücü sunuyor. Sanat yapıtının ontolojisine dair bir okuma-analiz, genel anlamda imgenin serüveni ve hegemonyasıyla da yüzleşmek durumundadır.

İletişim teknolojilerin ve yeni medya formlarının etkisi altında, bugün iyice karmaşıklaşan süreçlerde sanat yapıtının kompleks (karmaşık) doğasını iyi okuyabilmek gerekmektedir. Herhangi bir kompleks sanat yapıtında, bu kompozisyonun bir kısmı ancak bütün yoluyla ve vesilesiyle yapıta dahil olabiliyorsa, o zaman bu parçayı, estetik imkanlarını eksiltmeden izole etmek imkansız olacaktır. Yapıtın bir parçası, ancak bütün vesilesiyle sanatsallık değeri elde ettiğinde, bu bütünlüğün dışına çıktığında sanat yapıtı olma vasfını kaybedecektir. “Sanat yapıtı bir birliktir (unity), estetik mana bu birliğin bir fonksiyonudur.” Dolayısıyla, yapıtı oluşturan tekil öğeler de estetik değerlerini bu birliğin içinde kazanırlar. (Mitias: 53-54) Bu kompleks süreçler bilgisayar temelli sanatlarda (mesela video-art) güncel olarak görülebilir. Video-art yapan bir sanatçı çeşitli programlar kullanabilir, efektler yapar, belki başka uzmanlardan yardım alır, bazı tasarımlar üretimine dâhil olabilir; totalde karşımızdaki işi “video-art” olarak adlandırırız. Peki, bu bütünlüğü oluşturan öğelerin durumu nedir? Onları, bütünlükten ayırıştırıp izole ederek hala sanat kabul edebilmemiz olası değildir.

---

¹⁷Profan (İngilizce: profane): “Kutsal ya da dini olana bağlı olmayan; seküler”, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/profane>

Michael Mitias yapıt ve öğelerinin, anlam katmanlarının okunabilmesi hususunda 1970'li yılların sonunda önemli bir o kadar da esnek veya tartışmalı prensipler getirmişti:

- 1- Bir sanat yapıtının bir kısmını mı yoksa toplamını mı sanat yapıtı olarak adlandırabileceğimiz konusu oldukça zordur.
- 2- Bir nesneyi sanat yapıtı yapanın sahip olduğu estetik değer olduğu ölçütü müphemdir ve keyfi olarak gerçekleşir.
- 3- Eğer sanat yapıtı tekil bir realite olarak estetik değerlendirmenin temeli olmasaydı sanatsal yaratıcılığın değeri hükmünü yitirirdi. (Mitias: s. 51)

Az önce verdiğimiz örnekte (video-art) olduğu gibi, sanatsal olmayan öğeler bir sanat bütünlüğü içinde konumlanabilir. Öte yandan, sanatsal bir unsurun, sanat-dışı (mesela mühendislik) içinde küçük ve tekil bir *monad*¹⁸ gibi kalması da söz konusu olabilir. Sanatın, yukarıda tartıştığımız bağlamlarından anlaşılabilirliği gibi, sadece “estetik değer” üzerinden gerçekleşmediğini görüyoruz. Eğer öyle olsaydı, Emin'in çalışması “sanat yapıtı” kabul edilmeyecekti.¹⁹ Bunun yanında, yapıtın estetik değerlendirmenin temeli olması ise “sanatsal yaratıcılık” kavramını mümkün kılmaktadır. Alınlanan ve değerlendirilen bir yapıt, en nihayetinde sanatsal üretim sürecinin olmazsa olmaz temeli pozisyonundadır.

Sanat yapıtını yeterince anlayabilmek için, analizimiz salt yapıtı derinlemesine incelemenin ötesine geçmelidir. Yapıtın anlam katmanları, esasen toplumsal süreçlerin içinde saklıdır. Sanat eleştirmenleri, bu konuda pekâlâ sanat sosyologlarının da işine yarayabilecek teknikler kullanmaktadır. Bu minvalde, sanatçılarla sosyalleşmek, onların stüdyolarını ziyaret etmek, kendileriyle aşinalık ve ünsiyet tesis etmek ve sosyal-kültürel muhitlerini gözlemlemek gündeme gelebilir. Elbette, daha eski dönemlerin sanat yapıtları söz konusu olduğunda bu durum mümkün

¹⁸ Alman Filozof Gottfried Wilhelm Leibniz'e (1646-1716) göre “monadlar” bileşik olmayan, cisimsiz, ruh benzeri birimlerdir. Bkz <http://www.iep.utm.edu/leib-met>

¹⁹ Aslında, Donald Kuspit gibi önemli bir sanat eleştirmeni Emin, Hirst, vb. sanatçıların çalışmalarının “sanat yapıtı” olduğu konusunu ciddi anlamda tartışmaya açmıştır (bkzKuspit, 2006)

değildir. Geçmişin sanatçıları ve yapıtları hakkındaki analizlerde sanat tarihçilerin çalışmalarına başvurmak, biyografik ve bağlamsal bilgiler elde etmek faydalı olacaktır. (Geahigan: s. 152) Dolayısıyla, yapıtın derin katmanlarını açığa çıkarmaya yönelik bu yaklaşımlar, sanat sosyolojisinde kalitatif (nitel) bir metodolojik perspektifin olması gerektiğini göstermektedir. Sanat gibi, rakamlara indirgenemeyecek, kolaylıkla nicelleştirilemeyecek bir alanda kantitatif bir yaklaşım imkansız değilse bile oldukça zordur.

Sanatçı sadece kendi çağının ve coğrafyasının değil, başka zamanların ve ülkelerin de etkisi altındadır; bu etkilenmeler onun yapıtının katmanlarının oluşumunda ciddi bir ağırlığa sahiptir. Türkiye sanat ve sosyoloji çevrelerinde, bu alanlarda yoğun uygulamalı araştırmalar hala yapılmamıştır. Hasan Bülent Kahraman'ın ifadesiyle, Türkiye'de sanat yapıtlarının “görselliği hangi gizleri, simgeleri, karakteristikleri barındırır içinde genel olarak, belirsizdir, meçhuldür. Kim hangi Batılı ressamdan nasıl etkilendi, içeride kim kimi nasıl doğurdu? Yanıtsız sorulardır bunlar. Giderek bugünkü resmin ve genel olarak bugünkü sanatın kültürel-toplum/bilimsel derinliği, zihniyet dünyasındaki izdüşümü de meçhul kalmıştır.” (Kahraman, 2009) Burada yapılan teorik ve kavramsal arayışlar, tam da bu meçhul bölgelerin aydınlatılacağı uygulamalı araştırmalara vesile olabilirse anlamlıdır.

Eleştirel Kopuşlar

Sosyoloji, 1830'larda AugusteComte tarafından Avrupa entelektüel dünyasına sunulduğu günlerden günümüze kadar çok yol kat etti. Pozitivist anlamda, mevcut olanın objektif bir yaklaşımla resmedilmesi birçok eleştirel müdahaleyle sorgulandı ve aşıldı. Genel sosyoloji için geçerli olan bu durum, sosyolojinin alt dalları ve dolayısıyla sanat sosyolojisi için de geçerlidir. Ali Akay'ın yaklaşımıyla, bugün bırakan bir tür sosyolojinin alt dalı olarak “sanat sosyolojisi”ni, bizzat sosyolojinin kendisini bir “sanat türü” olarak kurgulaması tartışılabilir. Akay'a göre, bu durum küratörlük ya da sanat yapma arzusundaki bir sosyoloğun başka bir alana “sinsi” sızma girişimi diye görülmemelidir. “Bu sosyolojinin kendi içindeki bir hesaplaşmadır.” (Akay, 2001: s. 134) Hakikaten de, “sosyal fizik” olarak

görülebilecek derecede fen bilimlerine öykünen bir sosyolojiden, çağdaş sanatların bir dalı olarak sosyolojiye geçiş oldukça ilginç bir yolculuk hikâyesidir.

Sosyolojinin eleştireliliği sanatın eleştireliliğiyle bazen el ele gider. Frankfurt Okulu filozoflarından Max Horkheimer şöyle demiştir: “Bireysellik tepkilerden ve tuhaf fikirlerden değil, düşünsel yeteneklerin tüm insanları bütünlüklü bir norma uydurmaya çalışan egemen ekonomik sistemin plastik cerrahisine karşı direnme gücünden oluşur. İnsanlar genel düzleştirmeye nasıl direndiklerini sanat yapıtlarında gördükleri ölçüde özgürdüler. Sanat yapıtının cisimleştirdiği bireysel deneyim, toplumun doğaya egemen olmak için işe koştuğu örgütlü deneyimden daha az geçerli değildir. Kendi kıstası yine kendisinde bulunsa da, sanat bilimden daha az bilgi değildir.” (s. 485-486) Horkheimer, sanatın “bilgi”sini bilimle kıyaslamakta ve ondan daha aşağı olmadığını söylemektedir. Sosyoloji de, bir sosyal bilim olarak, bu perspektife göre sanattan daha üstün bir bilgi biçimine sahip değildir. Fakat şunu sormak gerekir: Hangi sanat? Bugün insanların “genel düzleştirmeye” karşı koyuşunun ifadesi olan bir sanat ne kadar mümkündür?

Bu konuda Fredric Jameson oldukça kuşkudadır. Postmodernizmin sanatsal formlarının eleştirel bir okumasını sunan Fredric Jameson’a göre “postmoderniteyi kültürel alanda karakterize eden şey, ticari kültürün her şeyin yerine geçmesi, imge üretiminin yanısıra tüm yüksek ve alt sanat formlarını yutmasıdır.” (Jameson: 141) Hakikaten de, bugün ticarileşmemiş bir imge üretimini müşahede etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Parasal akımlar, hatlar birçok alanı kestiği gibi imge üretimini ve sanatı da kesmekte, ona yön vermektedir. Jameson’a göre bu trajik tabloda, “imge bugünün metasıdır ve bu yüzden ondan meta üretiminin mantığını yadsımasını beklemek boşunadır ve gene bu yüzden, sonuç olarak, günümüzde güzellik tümüyle sahte görünüştür ve çağdaş sahte estetizmin onu kullanması ideolojik bir manevradır ve yaratıcı bir kaynak değildir.” (Jameson: 141) İdeoloji, elbette sanat yapıtı üzerinde “basitçe yansımaz”; esasen “sanatın ideolojik içeriği, sanatsal düzey aracılığıyla iki yolla; sanat üretimi çalışmasının toplumsal ve maddi koşulları ve öğrenilmiş sanatsal şifreler ve gelenekler aracılığıyla oluşturulur.” (Wolff: 67)

Toplumsal koşulların ve sanatsal-estetik düzlemlerin bir bileşkesi üzerinden, yapıt ideolojik bir kodlama halinde tezahür eder.

Jameson'ın eleştirdiği, günümüzün ideolojik kodlarının tecessüm ettiği sanat yapıtlarından, Horkheimer'in umduğu "özgürlük" solugunu bulmak olası değildir. Sanatsal üretim sürecinin ve bizatihi yapıtın bir çatışma ve hesaplaşma alanı olduğunu görmeliyiz. Bu durum, bizi bir yönüyle toplumsal cinsiyet tartışmaları diğer yönüyle siyaset sosyolojisi içinde görebileceğimiz, daha geniş bir tartışma düzlemine çekiyor. En azından, bu makalenin sınırları içinde kalmak adına, şu kadarını söyleyebiliriz ki, sanat müzelerinde, galerilerde, bienallerde, sanat fuarlarında, vb. yer almak herhangi bir sanat yapıtının değerini ve düzeyini otomatik olarak yukarıya çekmemektedir. Bu tartışma sosyo-kültürel, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik boyutlarıyla devam etmelidir.

Sonuç

Sürdürdüğümüz kuramsal araştırma ve çözümler, esasen sanat yapıtının, toplumsal bir sürecin ürünü olarak tezahür ettiğini bize gösterdi. Ne sanatçı, ne sanat tarihçisi ne de konuya taraf olan diğer toplumsal özneler bu toplumsal süreçleri görmek zorunda değildir. Ne var ki, farkında olmasalar dahi, bu sürecin kaçınılmaz öğeleri olmak durumundadırlar. Başka türlü bir bakış, neden belirli bir sanat yapıtı türünün tarihsel-toplumsal gelişimin belirli bir aşamasında sahneye çıktığını açıklayamaz. Leonardo ya da Michelangelo, sizce mesenlerine Tracey Emin gibi yataklarını sunabilirler miydi? Onlar da uyuyordu, onların da yatakları vardı, ama nedense hiçbirinin aklına "Bu yatak benim sanat yapıtımdır!" demek gelmedi. Burada gördük ki, belirli bir nesnenin, performansın ya da durumun sanat olarak görülebilmesi için uygun bir toplumsal ortamın, alımlayıcıprofilinin ve özneler-arası anlamlandırmanın olması gerekir.

Sanat yapıtı, ne ideolojik zeminlerden ne de iktisadi zorlamalardan azadedir. Kapitalist ilişkilerin içinde bir ürün olduğu oranda, kendisinin üreticisiyle (sanatçı) beraber yapıt bu küresel döngülerin içinde yerini alır. Çağdan, çağın beklentilerinden ve zorlamalarından bağımsız bir sanatsal üretim ve ürün (sanat yapıtı) mümkün değildir. Bu açıdan, sosyolojik bir

okuma sanat yapıtına dair romantik ve idealize edilmiş bir algıyı ciddi anlamda sarsmaktadır.

Sonuç olarak, sanat yapıtı toplumsal bir ögedir ve içinde bulunduğu toplumdan etkilendiği kadar, aynı zamanda o toplumun başka alanlarını da etkilemektedir. Sanat bir toplumsal kurum olduğuna göre, diğer kurumlarla da ilişki içindedir. Bu toplumsal zemin yapıtın üretim süreçlerinde ve bizzat kendisinde yansımaları sahiptir. Başka türlü olması da mümkün değildir. Tüm toplumsal süreçler ve ögeler kaçınılmaz olarak etkileşim halindedir. Her ne kadar, sanata ve yapıta dair şiirsel ve abartılı ifadelerle kıyaslandığında, bu çözümler kulağa pek hoş gelmese de, bunlar kaçınılmaz gerçeklerdir. Sosyoloji, toplumsal gerçeklere sırtını dönerek değil, aksine onları gün ışığına çıkararak işlemektedir.

Kaynakça

- AKAY, Ali (2001), *Sanatın ve Sosyolojinin Ruh Hali*, Bağlam Yay. İstanbul.
- AKAY, Ali (2005), “Başka Bir Sosyolojik Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 10, s. 65-70
- BENJAMIN, Walter (2005), “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”, translation: Harry Zohn <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ge/benjamin.htm>
- BROWN, Richard Harvey (1986), “Toward a Sociology of Aesthetic Forms: A Commentary”, *New Literary History*, Vol. 17, No. 2, *Interpretation and Culture* s. 223-228
- BÜRGER, Peter- SHAW, Michael (1985-1986), “The Institution of 'Art' as a Category in the Sociology of Literature”, *Cultural Critique*, No. 2, s. 5-33
- GEAHIGAN, George (1997), “The Discipline of Art Criticism: Implications for Practice”, *Visual Arts Research*, Vol. 23, No. 2, s. 145-157
- HORKHEIMER, Max (2012), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. M. Tüzel, YKY, İstanbul.
- HÜNLER, Hakkı (2011), *Estetik'in Kısa Tarihi*, Doğu Batı Yay., Ankara.
- JAMESON, Fredric (2005), *Kültürel Dönemeç*, Çev. K. İnal, Dost Yay., Ankara.
- KAHRAMAN, Hasant Bülent (2009), “Resmi Görmeyi Bilmek İçin”, *Sabah*, 03.01.2009

KÖSEMEN, İkbal Begüm (2012), “Nesne ile Meta Arasında Sanat”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, Cilt XXXIII, Sayı II, s. 205-220

KUSPIT, Donald (2006), *Sanatın Sonu*, Çev. Y. Tezgiden, Metis Yay., İstanbul.

MITIAS, Michael H. (1979), “Ambiguities in Identifying the Work of Art”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 38, No. 1, s. 51-60

NALBANTOĞLU, Hasan Ünal (2002), “Etik, Estetik, Teknik”, *Defter Dergisi*, Sayı: 45, s. 187-229

NOVALIS (1969), *Novalis Werke*, Verlag C. H. Beck, Munchen.

PELTZ, Richard (1966), “Ontology and the Work of Art”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 24, No. 4, s. 487-499

SAW, Ruth (1961), “What Is a “Work of Art”?”, *Philosophy*, Vol. 36, No. 136, s. 18-29

SHINER, Roger A. (1982), “The Mental Life of a Work of Art”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 40, No. 3, pp. 253-268

ÖTGÜN, Cebrail (2008), “Sanat Yapıtına Yaklaşım Biçimleri”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2. Sayı, s. 159-178

ÖZTÜRK, Ali (2013), *İmajoloji / Bir Disiplin Denemesi*, Elis Yay., Ankara.

WOLFF, Janet (2000), *Sanatın Toplumsal Üretimi*, Çev. A. Demir, Özne Yay., İstanbul.

ZANGWILL, Nick (1995), “The Creative Theory of Art”, *American Philosophical Quarterly*, Vol. 32, No. 4, s. 307-323

KUREYŞAN (KHURESU) OCAĞI'NIN CEM RİTÜELİ VE RİTÜEL MUSİKİSİ

Daimi CENGİZ*

Özet

İtikat ve ocak kültürü Dersim yerel kültürü içinde çok önemli yer kapsar. Pek azı yazıya geçmiş ve derlenmiş olan bu sözlü halk kültürünün önemli bir kısmı kaybolmuş, pek azı ise hala halk dağarcığında yaşamaktadır. On yıllar süren alan araştırması sonucu bir miktarını derlediğimiz halk kültürünün inanca dair olanından, Kureyşan Ocağına ait cem ritüeli ve cem ritüeli musikisini bu yazıya konu olarak seçtik. Yaptığımız alan çalışmalarında, izlediğimiz cem ritüellerinde Kureyşan Ocağı'nın inanç pratiği, repertuarı ve kutsallarının Dersim'deki ve diğer alanlardaki Alevi-Bektaşî ocaklarından karakteristik farklılığının olduğunu tespit ettik. Dersim inancının genel Alevi-Bektaşî inancı ile olan ortak ve farklı yönlerini, Kureyşan Ocağı'nın inanç pratiği, repertuarı ve kutsalları üzerinden vermeye çalıştık. Literatüre geçmeyen ve hakkında alan çalışması yapılmayan bu konuda, genellikle kendi yaptığımız derlemelerimizi kaynak vermek zorunda kaldık.

Anahtar sözcükler: Dersim, Kureyşan Ocağı, Kureyşan Ocağı cemleri, ritüeli ve müziği

Abstract

The culture of belief and sects occupies an important place within Dersim's local culture. Very little of this oral culture has been compiled and written, an important portion has been lost and only a little part of it still lives in folk vocabulary and memory. From the popular culture that we have compiled in for decades years of field work, we have selected the rituals and music of the cem as the subject of the present study. During the course of this field work we have found out that the belief practices, repertoire and canons of the Kureyşan Ocak (sect or

---

* Dr. , Beek str.68 - 47051 Duisburg/Deutschland - email: d.cengiz@gmx.net

lineage) were characteristically different from the Alevi-Bektashi ocaks in Dersim and other areas. We have attempted to delineate the common and different aspects of the Dersim Alevism with the general Alevi-Bektashi belief with reference to the belief practices, repertoire and canons of the Kureyşan Ocak. Since the existing literature is very small and since no field work exists on this subject, we had to rely on our own collections as sources in most cases.

Key Words: Dersim, Kureyşan Sect (Ocak), Cem Rituals Of The Kureyşan Sect, Ritualistic Music

Giriş

Kureyşan Ocağı Dersim'in en eski Alevi ocağı olup, yüzyıllardır Dersim coğrafyasının büyük kısmının inanç önderliğini yapmıştır (Aytaş, 2010, 106). Dersim 1935 yılında il olmadan evvel idari bakımdan çok sık değişikliğe uğramış, Osmanlı döneminde bazı kazaları Erzurum'a bağlıyken bazıları Diyarbakır'a bağlı olduğundan (Sılan, 2010, 57) kesin ve daimi sınırlarını belirlemek mümkün değildir. Dersim adı halk arasında Dêsim olarak telaffuz edilmektedir. Mehmet Yıldırım'a göre (2013) bu ayırım, 1847 yılında, Dersim Sancağı teşkil edilirken kâtiplerin yanlış okumasından kaynaklanmış ve resmi yazışmalara yerleşen bir yazım hatasından kaynaklıdır (s.42). 1847 öncesi Dêsim daha dar bir bölgeyi tanımlarken 1847 sonrasında idari bir yapılanma olarak Dersim adı çok daha geniş bir coğrafyayı kapsamıştır (Yıldırım, 2012, 37). Çalışmamız açısından üzerinde duracağımız husus da idari sınırları değil, kültürel periferisidir. Halk anlatılarında ve hafızasında, Sivas'ın Kangal-Zara ilçelerinden Varto-Hınıs hattına kadar uzanan geniş bir coğrafya, İç Dersim'in (Gola Dersim) kültürel ve inançsal bir parçasıdır. Elbette halkın hafızasındaki inanç ve kültür coğrafyası, bu idari sınırlarla örtüşmemekte ve çok daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Biz bu çalışmamızda, Dersim merkezli Kureyşan ocağına, inanç ve kültürel açıdan bağlı olan bu geniş coğrafyayı esas alacağız Kureyşan Ocağı'nın Hakikat Cemi¹ ritüelinin icrasına girmeden

---

¹ Hakikat Cemi; Alevilikte dört kapı olarak bilinen Şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat kapılarından sonuncusunu, yani "gerçeklerin ışığı ile insanın kendinden geçip Tanrı ile kendisi arasında perdeleri ve uzaklıkları kaldırıp gizini gizine erdiği" ayındır (Birdoğan, 2013: 274). Bir Alevi ereni olan Başköylü Hasan Efendi ise bu konuda şöyle demektedir; "Cem hakikattir, hakikat da Fatıma'dır; şeriat, tarikat, marifet Allah, Muhammed, Ali'dir. Bunların cem evlerine Kırklar Cemi diyorlar. Bunların cem evlerine hiçbir fuşku fucur, fesatlıklar giremez İbadet eden bazı cem evlerinde affedenler vardır. Af ede ede şimdi zulumat içerisindeyiz

önce, bu ocağın yerleşim ve faaliyet alanından ve bu alandaki diğer Alevi ocaklarının varlığından kısaca söz etmekte yarar var.

Dersim'in İnanç Ağı ve İbadet Dili

Alabildiğine dağlık vadilerle parçalanmış araziye sahip olan merkezi İç Dersim (Tunceli), Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, siyasi eksenli mezhep çatışmaları ve kaç-göç hareketleri sonucu, Alevilerin ve Alevi ocaklarının yerleşip üs edindikleri bir alan olmuştur. Devlet raporlarında denildiği gibi, şayet Yavuz'un garazı Dersim'in yalçın dağları içine girebilmiş olsaydı, Dersim bu gün farklı bir yol üzerinde olurdu (Sılan, 2010, 37).

Dersim ocaklarının icralarında ve Dersim halk ezgilerinde İç Dersim, 'Dersim Kalesi'(Khela Dësimi) olarak tanımlanır. Dersim ocaklarının önde gelenlerinden Sey Sabun ocağına mensup ve 1938 öncesinde Dersim ozanlarının piri sayılan Sey Qaji, bu tanımlamayı dizelerinde şöyle dile getirir:

Khela Dësimi sero mekani
Zalim ta anoro cı keno xan u
xopani.2

Dersim kalesinin üstü (kutsal)
mekândır
Zalim fırsat kollar, han-
harabeye çevirir

Dağlık Dersim coğrafyası şairin de dikkat çektiği gibi adeta bir kale şeklinde, Alevi ocaklarının sığınma ve barınma alanıdır. İç Dersim'deki ocakların ibadet diliyle ilgili istatistikî bir veri olmamasına rağmen, tahminlerimizden hareketle % 75 oranında Kırmancki (Zazaca), %20

Affedenler hak sahiplerinin haklarını iptal ettiler ve böylece hak batıl oldu, batıl da hak oldu... Kanun cezadır ve kanunda af yoktur. Affedenlerin devri tamam olmaktadır, şimdi sıra hakikat devrindedir." (Başköylü Seyyid Hasan Efendi, 2007: 104). Her iki kaynakta da açıkça belirtildiği üzere Hakikat Cemi, gerçeklere ulaşmak için insanın Tanrısıyla hemhal olduğu ev tüm perdelerin kaldırıldığı ayındır.

² İcra: Daimi Cengiz 'Sevda ve Kavga E zğilerinde Dersim' albümü, 'Du zğı' adlı ezgi, Almanya, 1993

oranında Kurmanci ve % 5 kadarının da Türkçe konuştuklarını söyleyebiliriz. Dersim’de üç dilde de (Zazaca, Kurmanci ve Türkçe) ibadet yapan ocaklar mevcuttur: Kureyşan (Khuresu), Baba Mansur (Bamasur), Ağu İçen (Ağuçan), Pir Sultan, Derviş Cemal (Dewres Cemal), Sarı Saltuk, Seyit Sabun (Sey Sovın), Seyit Munzur, Seyit Kemal (Sey Kemalu), Üryan Hızır ve Cemal Abdal, Şıh Ahmet (Şıx Hemedu) ocağı. Örneğin Kureyşanlar Doğu Dersim’de Zazaca konuşurken, Ovacık-Hozat sınırlarında ikamet eden Rutan aşiretine pirlük yapan Kureyşan kolu ise Kurmanci konuşmaktadır. Dolayısıyla talipler hangi dili konuşuyorsa inanç önderleri de zamanla o dili kullanmışlardır (Gezik, 2012a, 11).

İç Dersim’in kadim aşiretleri Kırmancı (Zazaca) konuşup coğrafyanın kalbi durumundaki dağlık alanda meskûndurlar. Yaşanan Alevi kıyımları (Baba İlyas Hareketi, Çaldıran Savaşı, Kuyucu Murat Paşa, Şah Kulu vb.) neticesinde Kumanc (Kırdas) kökenli aşiretler de kaç-göç hareketi ile dağlık bölgenin (İç Dersim) etek kısımlarına (Mazgirt, Pertek ve Çemişgezek) yerleşmişlerdir. Ayrıca Türk kökenli Alevi ocaklarının da iç kısımlara doğru sığındığı olmuştur. Korunma ve sığınmaya müsait Dersim bölgesi neticede üç dilden ibadet eden ocakların inanç üssü olmuştur. Hatta H.R. Tankut gibi resmi ideolojinin savunucuları bile dil ve ibadetlerdeki bu Türkçe katışığundan hareketle, Dersim Zazalarının, Kürtlerden daha kolay Türkleştirilebileceğini savunmaktaydılar (Gezik, 2012b, 135).

İç Dersim’den dış Dersim’e doğru, hatta Amasya, Tokat, Çorum, Malatya, Maraş ve Kars gibi illere varıncaya değin bağ kurup o bölgelerdeki Alevi halkının inanç trafiğini yöneten ocaklar, büyük oranda Dersimi üs olarak tutmuşlardır (Gezik, 2012b, 63). Çok karmaşık ilişki ve inanç trafiğine³ rağmen (Aytaş, 2010, 52) bütün inanç yolları, neticede İç Desim’e çıkmaktaydı. Bu geniş coğrafyanın yol önderliğinin tahminen yarısını (belki daha fazlasını), çok sayıdaki ocağa rağmen Kureyşan ocağı tek başına

---

³ İç Desim’den sözünü ettiğimiz Dış Dersim kültür havzasına göç, sürgün vb. nedenlerle gitmiş olan pir, rehber ve talipler, yerleşimdeki git-gellere rağmen inanç izleklerini sürdürmüşlerdir. Bu izlek çok karmaşıktır. Örneğin İç Dersim’den Sivaz ve Varto’ya bir pir veya rehber, talip ziyaretine gittiği gibi tersi de mümkündür. Kim kimimin piri ve rehberidir? Sorusunun, şayet izlek ve inanç trafiği iyi incelenmezse, cevaplaması hayli güçtür.

üstlenmiş ve sürdürmüştür. Sınırlarını çizmeye çalıştığımız bu kültür havzasındaki Alevi aşiretlerin büyük bölümü iç Dersim kökenlidir. Dolayısıyla Dersim ocakları bu izleği ve ilişkiyi sürdürerek, inancın yaşamasını sağlamış oluyordular.⁴

Dersim toplumu üzerine araştırma yapan fakat devletin tek ulus inşa etme anlayışının etkisiyle toplumun ibadetlerinin Türkçe yapıldığını iddia eden kişilerin⁵ aksine, başta Kureyşan ocağı olmak üzere bazı Dersim ocakları ibadetlerini tamamen Kırmancki (Zazaca) icra etmişlerdir. Bununla beraber bir kısım Baba Mansurlu ve Ağuçan ocağı mensuplarının ise Kurmanci diliyle ibadet ettiklerini alan araştırmalarımızda gözlemledik. Sarı Saltık ve Pir Sultan ocaklarının ibadet dili ise Türkçedir. Buna rağmen bazı ocaklar iki veya üç dilden de ibadet icra ederler. Dersim'de birçok cem ayininde Türkçe, Kurmanci ve Zazaca dillerinin üçünde de icraya rastlanılmaktadır. İki veya tek dilden de cem icra edilip, bu tamamen ihtiyaca ve talebe göre biçimlenmektedir. Örneğin derviş, rehber ya da pir, gittiği taliplerinin konuşma ve anlaşma dilini dikkate alarak cem programını icra eder. Bazen tek kelime Türkçe bilmediği halde cemde Pir Sultan, Şah İsmail Hatayi vb. Türk Alevi-Bektaşî önderlerinin deyişlerini ve Türkçe dualarını icra eden din önderlerine rastlanır. Ancak 1938 kıyımı sonrası sürekte bir kırılma yaşanmıştır. Yaşanan göç ve okullaşma faaliyetleri ile Türkçe dili yaygınlaşmış, Türkçe ibadet dili ve repertuarı Dersim Kırklar Cemi (Ceme Qelxeru) içinde giderek önemli bir yer tutmuştur.

Kureyşan Ocağı ve Cem Ayini Sembolleri

Kureyşan ocağı yoğunlukla Tunceli merkez, Mazgirt ve Nazımiye ilçelerinde meskündür.⁶ Ocak mensupları bu ilçeler dışında, özellikle

---

⁴ Muş ve Bingöl illerindeki Aleviler üzerinde alan araştırması yapan Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi'nden Alemdar Yalçın ve ekibinin de yaptığı görüşmelerden, o bölgedeki yol önderlerinin Dersim kökenli oldukları sonucu açıkça görülmektedir. Bkz. Aytas, 2010

⁵ Bunlara örnek olarak Ali Kemali'yi verebiliriz Bkz. Ali Kemali, s.211

⁶ Bu Aşiretin ilk yerleşim yeri Nazımiye yakınındaki Düğün Dağı etekleri olmasına rağmen neredeyse Ovacıktan Erzurum'a kadar her tarafa yayılmışlardır. Bunu Cumhuriyetin ilk yıllarındaki askeri istihbarat raporlarında da görebiliyoruz Bkz. Silan, s.112-114. Çünkü aşiret diğer aşiretlere nazaran kökleri Selçuklu dönemine

Erzincan'ın Tercan ve Çayırılı ilçelerindeki köy ve mezralarda da yaygın olarak ikamet ederler. Dolayısıyla bu ocak diğer ocaklara göre tartışmasız daha yaygın bir alanda meskûn ve daha geniş bir ilişki ağına sahiptir. İnanç trafiğinin muhtemelen yarısını kontrol ettiği gibi, cem icrasındaki ibadet dili (Kırmancki/Zazaca), repertuarı, trans hali, ateşle ilişkisi, kehanetleri ve diğer bazı inanç pratikleri ile de bölgenin diğer Alevi ocaklarından farklı karakteristiktir.

İş mevsimi olmayan kışın karlı ve uzun gecelerine Kureyşan ocağının pir, rehber ve dervişleri cem ritüelleri ile hükmederler. Kureyşanlı seyitler yer ve gök kültlerine oldukça önem verirler. Kutsal dağ, su, gölet, ağaç ve atalar kültü bu ocakzadelerin vazgeçilmez çağrılı sembollerdir. Kureyşan ocağının serçeşmesi Kureyş (Khureş)⁷ ve oğlu Düzgün (Duzgı)⁸ hakkındaki öykü, başka öykülemelerle beraber esrarengiz atmosferde aktarılır. Cem ritüelinde bu mitolojik öykünün perdeleri trans halinde bir bir açılarak, cem atmosferine süreklilik ve canlılık sağlanır. Örneğin Wayır (Sahip)⁹, Kureyş'in Yatın (Hewsê Khureşi)¹⁰, Kureyş'in Kartalları (Heliyê Khureşi)¹¹, Kureyş'in Kurtları (Vergê Khureşi)¹², Kureyş'in Hurisi (Horiya Khureşi)¹³,

---

kadar giden bir yapıya sahiptir. Bkz. Aytaş, s.106. Hatta bunun bir kolunun da Adıyaman'da olduğu rivayet edilir. Bkz. Gezik 2012a, s.11

⁷ Khureys (Kureyş): Kureyşan Ocağının sahibi. Ateşe girip keramet gösteren Kureyş'in yatın (Hews) Nazımiye ilçesi Dewa Khuresu (Bostanlı) köyündedir.

⁸ Duzgı (Düzgün): Efsaneye göre Kureyş'in oğlu olup Düzgün (Duzgı) Dağı'nda sır olmuştur.

⁹ Wayır (Sahip): Her şeye sahip ve kadir olan tanrı kastedilir. Bu Kureyşanlılarda aynı zamanda Kureyş'tir. Cemde, trans halinde Wayır çağrılır. İslam öncesi inancı da dile getirir. Dersim'de her şeyin aynı bir tanrısı vardır; dağların, suların, göğün, komşuluk vb.

¹⁰ Hewsê Khureşi (Kureyş'in mezan): Nazımiye Bostanlı köyünde olan yatındır (Hews).

¹¹ Heliyê Khureşi (Kureyş'in Kartalı): Kureyş'e dair efsanede O'nun iki kartalı vardır. Bu kartallar hayırlı haberin habercisi ve kılavuz rölündedir. Batından (Batını) haber getirirler. Dar yerine tez ulaşırlar. Efsanede, Bağın fınnındaki kızgın alevlerden Kureyşi, kanatlarını çırparak O'nun sakallannın buz tu tmasına yol açarak kurtaran da bu kartallardır. Yazıdaki 4 nr. Mursaê Dewreşi perdesine bkz.

¹² Vergê Khureşi (Kureyşin kurtları): Kureyş efsanesinde beyaz ve گردanı kırmızı kaytanlı iki kurt da kılavuz rölündedir. Efsaneye göre bu kurtlar, gömülmeyip bir kavak ağacının altına bırakılan Kureyşanlıların ölümlerini alıp götürmekteydi. Bu

Kureyş'in Genci (Xorte Khureşi) ve Kureyş'in Nazlısı (Nazlüyê Khureşi)¹⁴, Kureyş'in girdiği Bağın Fırını¹⁵, Kureyş-Baba Mansur efsanesi¹⁶, Düzgün'ün Topları¹⁷, Doru At (Ostoro Taê Qımeti)¹⁸ vb. öykü, anlatı ve şahsiyetler cemde bir bir anlatılır, anılır ve çağılır.

Kureyşanların farklı ve özgün olan bu kutsallarına ve kerametlerine karşı diğer Dersim Alevi ocaklarının saygısı vardır. Pirlilik ve rehberlik postunda oturan Kureyşanlara, onlardan daha üst mürşitlik postunda oturan ocak seyitleri ve talipleri de saygı gösterirler ve bunu 'siz keramet sahibisiniz' diyerek itiraf ederler. Örneğin Mürşit ocağından olan Dersim'in büyük şairi Sey Qaji bile bir manisinde Kureyşan kutsalı Düzgün'e olan saygı ve temennisini şöyle dile getirir (Cengiz, 2010: 263):

Ya Duzgün'e mine kemeri	Ey kayadaki Düzgün'üm
Ezo amu vere berteng u çeveri	Kalkıp kapına kadar geldim
Qome hora vaze xeverade xêri	Halkın a hayırlı bir haber söyle
Esmo sewi çha ma sero biye seri.	Geceler neden bize yıl oldu?

---

durum yedi nesil sonra bozulmuş ve kurtlar tarafından alınmayan ölümler defnedilmeye başlanmıştır.

¹³ Horiya Kureşi (Kureyş'in hurisi): Efsanede genç bir kız Kureyş'in kılavuz meleklerindedir. Bazen Kureyş yerine O gözükür. hayırlı haber getirir. Derviş Dil ile ikrar tuttuğuna da inanılır.

¹⁴ Xortê Khureşi/Nazlüyê Khureşi (Kureyş'in genci): Efsanede kılavuz rolünde Kureyş'in genci de yer alır. Genellikle mihrabdadır.

¹⁵ Fınna Bağını (Bağın Fırını): Efsanede keramet ve kehanet gösteren Kureyş, Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat tarafından Nazımıye-Karakoçan sınırında bulunan Bağın kalesindeki fınna atılır.

¹⁶ Kureyş ve Baba Mansur Efsanesi: Kureyş ayıya biner ve yılanı kamçı yapıp ayıyı yürütür. Baba Mansur ise duvanı yürütür. Efsanede, birbirleri ile karşılaşan bu zatlardan canlıyı yürüten Kureyş, cansız duvanı yürüten Baba Mansur'un eline gider. Böylece Khureyş pir, Baba Mansur da mürşid postuna nail olur.

¹⁷ Topê Duzgını (Düzgün'ün toplanı): Efsanede Düzgün'ün toplanı vardır. Bunları zulüm yapan kişiye fırlatır.

¹⁸ Ostoro taê Qımeti (Doru atı): Düzgün'ün kır/doru atı vardır. Hz Ali'nin düdüdü gibi. Düzgün'ü dar yerine tez vardır. Belalan savuşturur.

Kırklar Cemi¹⁹ (Cemê Haqıye/Cemê Qelxeru)

Bu cem iki kısımdan oluşur; Görgü ve İbadet-Muhabbet Cemi. Görgü cemini mutlaka pir ve rehber yürütür.²⁰ Dervişler görgü cemi yapmazlar ve sadece kısa süren ibadet-muhabbet cemi yaparak kehanet gösterirler. Kırklar Cemi dışında ayrıca Tarık Çıkartma/Evliya Çıkartma (Tarık Vetene) adı altında yılda en az bir kez ve genellikle kış aylarına denk düşecek şekilde yapılan cem de vardır. Yine Tarık Cemi (İkrar verme/Musahip Olma) adı altında bir cem daha yapılır ki bu sadece musahip ikrarı, ahiret kardeşliği ikrarını verenler için yapılır. Diğer bir cem türü de Düşkün Kaldırma Cemidir. Görgü Ceminde, Mansur'un darına kaldırılan ve düşkün ilan edilip lokması, niyazı, kurbanı, selamı alınmayan, hayvanı köy hayvanına katılmayan insanların, bir dönem sonra pişman olup topluma yeniden dönmesi için yapılan bir cem türüdür.²¹

Yedi sekiz saat kadar devam eden normal cem ritüelinin görgü kısmına 'Yer Söyleme' (Ca Vatene) de denir. Görgü Cemi aynı zamanda bir hukukun icrası, yargılama cemidir. 1938 yılına kadar davalar devlet mahkemelerinde pek nadir götürülürdü. Resmi mahkemelere gidenler 'Pirin, rehberin ve mürşidin var. Neden davanı Ömer-Osman'ın mahkemelerine götürüyorsun?' diye sorgulanır ve ayıplanırdı. Bu duruma bir örnek vermek mümkündür. Örneğin şair ve seyit Sey Qaji (1860-1936)'nin dizelerinde, aralarındaki bir sorunu mahkemeye taşıyan Bertal Efendi'nin kınandığını görmekteyiz (Cengiz, 2010: 244).

Ero Bertê Alê Gulavi
Mırê ama hepîşıye

Tu vurno torê Kırmancıye
Mı va; 'dewa ho ra pir u rayverê
ho verfiye

Bıre Bertê Alê Gulavi
Bana hapis cezası gelmiş
Sen Kırmancıye'nin töresini

değiştirdin
Dedim; 'davayı pir ve rehberine
götür

¹⁹ Kırklar Cemi: Rivayete göre içinde Hz. Ali'nin de bulunduğu ve Hz. Muhammed'in sonradan katıldığı bir ulular meclisidir. Alevilerce Muhammed'in miraca çıkması ile ilişkilendirilen, ulular meclisi olup, menkıbe vi ve derin sembolik anlamı olan ritüeldir. İcra ettikleri Ayın-ı Cem'in burdan kalma olduğuna inanırlar.

²⁰ Görgü Ceminin nasıl yapıldığına dair Bkz. Vaktidolu, s.88

²¹ Hangi hallerde kişinin düşkün ilan edildiği ve buna karşı yaptırımların neler olduğu hakkında geniş bilgi için bkz. Birdoğan, s.223-239

Mîne kokımı era ra u welağu
mefiye

Ben yaşlıyı yol-yolaklara
düşürme'

Aynı şair yine aynı konuya ilişkin olarak Welat Welat adlı deyişinde şunu da belirtir:

Ey dewa ho da ra Omer u Osmani
Mı dewa ho da ra bakıl Duzgın'i

O davasını Ömer-Osmana
vermiş
Ben davamı Baba Düzgün'e
verdim

Ömer ve Osman'ın mahkemesinden kasıt, resmi mahkemelerdir. Kendisinin davasını verdiği Düzgün Baba ise pir ve rehberin yürüttüğü Hakikat Cemidir. Ya da işi Düzgün'e havale edip mahşeri adaleti beklemektir. Adalet dağıtıcısı, çağrılan Düzgün Baba'dır.

Bir nevi halk mahkemesi işlevi görmekteydi görgü cemleri. Bu cemde evvela küskünler ve dargınlar, cemin ilk kısmında davalı-davacı olarak pir tarafından Ehl-i Cemaatin huzurunda, Mansur'un darına kaldırıılarak sorgulanırdı. Davalı ve davacıya pir şu kıstası hatırlatarak sorguya alırdı (Cengiz, 2010: 264):

Verê to yaro, peê to Zılfeqaro
To çı diyo, çı hesno ey vaze
Yısu guna horê dëndaro

Önün yardır, ardın Zülfükardır
Ne duydun ve işittinse onu
söyle
İnsan günahına borçludur.

Davalı ve davacı cemaat huzurunda karşılıklı olarak sorunlarını anlatırlardı. Cem yürüten kişi bu izahat karşısında cemde oturan cemaatten kadın erkek, genç yaşlı her kese söz hakkı vererek, davalı ve davacı hakkında ne düşündüklerini sorar. Her kes düşüncesini dile getirir ve davalı ile davacıdan da cevap alındıktan sonra son sözü görgü cemini yürüten alır. Toparlayıcı son sözünü söyler. Eğer buna da cemaatten bir itiraz yoksa cem yürütenin bu son sözü karar olmuş olur. Böylelikle görgü kısmı barışma, feragat etme ya da cezai durumla biter. Ceza eğer maddi ise alınan mal ve paranın iadesi ile biter. Manevi ise cem ve cemaat ortamından dışarı çıkartılarak sonuçlanır. Bu geçici dışlama cezasıdır. Şayet ırz düşmanlığı,

ikrara ihanet vb. ağır bir suç ise düşkünlük cezasıyla neticelenir ki bu kişiyi toplumdan dışlama ve tecrit cezasıdır. Bu tür mahkeme niteliğindeki cemler genellikle ayrı yapılırlar çünkü bu cemler uzun, yorucu ve Kırklar Cemi atmosferini değiştirir niteliktedir. Kırklar Ceminin görgü kısmında sorun varsa, söz konusu yöntemle çözülür.

Muhabbet ve İbadet Cemi

Cemin ikinci ve en önemli kısmı ibadet-muhabbet kısmıdır. Bu kısım tamamen iç içe olan iki bölümden oluşur. Cemin bu kısmı dilek ve temennilerin dile getirildiği; dualar, gülbankler, cenklemeler, beyitler, nefesler, deyişler, kutsal ziyaretler, ulu kişiler ve mekânlar adına kılamlar-deyişler²² ve trans perdelerinin²³ icra edildiği müzikal yoğunluklu kısımdır. Cemin bu ana kısmındaki repertuarın icrası içinde elinde sazı olan pir ve rehber Hakikat cemini, hakikatin erdemlerini ve ahlak ağırlıklı sohbetler yapar. İnanç tarihinde buna uygun yaşam sürdürmüş zatlardan ve erdemli davranışlarından örnekler verir. Hakikat Yolu/Raa Haqıye'nin zorluğu, zahiri değil batını içselliğine dair meseleler anlatır. Yerel tabirle 'Batın/Botın' dedikleri batını felsefe ile Hakikat cemini, Hak ve Hakk'ın batını tanımını, insan-Tanrı ilişkisini tanımlamaya çalışır. Örneğin Kortasure (Yeşilkaya) köyünde benim de tanık olduğum cem ayını yapılıırken, Kureyşanlı pir Heyderê Ali Doşti'nin (1890-1991) icra ettiği muhabbet-ibadet kısmında ilginç Hak tanımlaması şöyleydi:

Haq zado wesde ro	Tanrı hoş dildedir/söylemdedir
Haq qelvo pakde ro	Tanrı temiz kalptedir
Haq batıno	Tanrı batındır
Haq ben-i ademi dero	Tanrı ben-i ademdedir/insandadır
Haq insanê kamılı dero ²⁴	Tanrı insan-ı kâmil dedir

²² Yerele ve E dıyalara dair olan deyişlere, ziyaret ve e dıyalanın deyişleri manasında "Perde u He wê jiar u diaru" denilmektedir.

²³ Trans halindeki müzikal forma "Perda/He wa te wt" denilmektedir.

²⁴ Derleme: Daimi Cengiz, Kaynak kişi: Heyderê Ali Doşti, Nazımiye ilçesi Bostanlı köyü, Şubat 1975. Bu 'Hak' tanımlaması aile pirimiz H. A. Doşti'nin hemen her talip ziyaretinde yaptığı tanımlamadır. Her talibin hafızasında bu tanımlama diri ve tazedir.

Cem yürüten kişi, şekli ibadet yerine sıklıkla taliplerine “70 bin Kâbe yapacağına bir gönül yap. Ölmeden nefsini öldür” nasihatinde bulunur. Sonra Dersim inancının temel kutsallarından, Hak, Hz Muhammed, Hz Ali, Hızır, Kureyş, Düzgün Wayır (Sahip) gibi şahsiyetlerin kerametlerinden söz eder. Hz Ali'nin cenkleri, On iki İmam ve Kerbela vakasını, Eba Müslim-i Horasani, Battal Gazi, Seyit Nesimi'nin derisinin yüzülmesi, Mansur'un dara çekilmesi, Pir Sultan'ın asılması, Şah İsmail'in cenkleri gibi tarihsel ve mitolojik öyküleri anlatır.

Katılımcı sayısı onlarca kişiyi bulan ve genelde köylerdeki geniş evlerde yapılan cemlerin disiplin ve güvenlik içinde yürütülüp sonuçlanması için on iki hizmetçi görevlendirilir. Dağlık iç Dersim'in 434 köyü ve 2000'i aşkın mezrası mevcuttur. Genellikle sayıları onu geçmeyen bu küçük yerleşim birimlerinde cem ritüeli için gerekli olan on iki hizmetli sayısına erişilemez. Genelde kışın yapılan cemlere çevre mezralardan katılım sağlamak, coğrafya ve iklim koşullarından dolayı pek mümkün değildir. On iki hizmet esasına göre yürütülen büyük cemler, eğer katılım az ve hizmetçi sayısı yeterli değilse üç hizmet esasında yürütülür. Cemi yürütenin kendisine göre bir programı ve repertuarı vardır. Repertuar genellikle irticalen, yani doğaçlamadır. Cem yürüten, eğer ateşe giren ve kehanet bildiren kişi ise, bu pratigini ve ‘trans perdesi’ (perda tewtî) denilen semah formuna yakın müzikal eserleri ritüel icrasının son ve kapanış kısmına bırakır. Hak, Hz Muhammed ve Hz Ali ile Dersim'in yerel kutsalları Wayır (Sahip), Kureyş, Düzgün, Hızır, Baba Mansur, kutsal dağlar, göller, sular ve diyarlar bir bir zikredilir ve onlardan medet-müddet dilenir. Onlardan aileyi, toplumu ve bölgeyi, gelen ve gelebilecek belalardan korumaları istenir.

Hakkı zikretme ve çağırma ritüeli esnasında, cümle cemaat büyük bir huşu, itikat ve sadakat içinde ellerini başına basarak, yer yer başını döverek, ellerini yukarı kaldırıp yalvararak ve inleyerek ‘Ya Hak’, ‘Ya Muhammed’, ‘Ya Ali’ diyerek; ya da yerel kutsallar zikredildiğinde ‘Ya Wayır’, ‘Ya Hızır’, ‘Ya Kureyş’, ‘Ya Düzgün’ diyerek çağırda bulunur. Cem

---

yürütenin temennileri hep bir ağızdan ‘Allah Allah’ denilerek cemaatçe onaylanır. Olağanüstü ciddiyet, kutsiyet ve disiplin içinde icra edilen bu cem, icracının saz (thomır) eşliğinde son olarak trans perdesini icra etmesiyle ve bir şaman gibi transa geçip ateşe girmesiyle, heyecan ve huşu doruk noktasına ulaşır. Kureyşan kökenli cem yürüten pirlar, rehberler ve dervişlerin büyük bir bölümü mutlaka ateşle imtihan eder ve kehanet gösterirlerdi. 1960-70’li yılların ortalarına kadar cem süreği ve cem ritüelinin icrasına bizzat tanıklık ederek gözlemleyerek gördüm.

Cemi yürüten, cemin trans perdesini icra ederken, icranın ritmik, yürürlük kısmında transa geçer (bu kendinden geçme seansıdır) ve oturduğu hak döşeginden (doseğê haqiye) kalkarak ateşten har olmuş kızgın sobayı kucaklamaya, sobanın har olmuş tarafına veya ateşte kor olmuş maşaya diliyle temasa başlar. Bazen de ocakta yanan ağaç dalının kor kısmını (kosavi) ağızına alıp yalayarak söndürür. Ayrıca soba veya ocakta yanan kor ateşi eliyle yere döküp çıplak ayaklarıyla bu korun üzerinde sazıyla Kureyş’i, Düzgün’ü, Wayır’ı ve Hızır’ı çağırmaya devam eder. Cemlerde kurban kesildiğinden, ocakta kaynayan ve içinde kurban eti bulunan kazana çıplak elini daldırıp karıştırarak, büyük parça halindeki but kısmını (peyike) alıp sığı sığına, niyaz niyetine, cemde bulunanlara azar azar dağıtır. Ateşe girme, ateşle imtihan seanslarını, ancak transa (tewt) girdiği anda gerçekleştirebilir. Trans öncesi ve sonrasında ateşe girmesi halinde yanar. Ateşte yanmama ancak trans anındaki yoğunlaşmayla mümkündür. Trans esnasında ruh, başka alemde seyretmektedir ve beden acıyı duymamaktadır. Kureyşanlar ateşe hükmederler ve kendilerinin, yakıcı olan ateşten daha güçlü olduklarına taliplerini inandırır ki buna keramet denilir. ‘Ateş ki her şeyi yakar biz onu söndürürüz’ inancına sahiptirler. Tanık ve gözlemci olduğumuz bu ‘ateşe girme’ seanslarının benzerine Orta Asya, Afganistan ve İran coğrafyasındaki Şaman ve Hint Fakirleri ritüellerinde de rastlanılır. Bu pratiklerin (ateşle iştilal seansı) bilimsel açıklaması bu makalenin ve halkbiliminin alanı dışındadır.

Cemi yürüten, ateşe girme esnasından evvel başını yana sallayarak ve titreterek transa geçer. O anda Hakkı, Hz. Muhammed’i, Hz. Ali’yi, Wayır’ı, Kureyş’i, Düzgün’ü ve Hızır’ı çağırırken, bir yandan da kehanetlerde

bulunur. Bir Şaman gibi toplumun başında dolanan kara bulutlardan ve belalardan bahseder. O belaların def olup gitmesi için dualar yapar. Diğer yandan cemde, o anda bulunanlardan birinin başına gelebilecek tehlikelere (hastalık, kaza ve ölüm) dikkat çeker, kehanette bulunur. O tehlikelerin savuşup gitmesi için ulu şahsiyet ve kutsal ziyaretlerden medet ve yardım isteyip imdatta (hawar) bulunur. Bu tehlikelerin bertaraf edilmesi için yapılacak kurban ve niyaz gibi adaklardan söz eder. Temenni ve öğütlerde bulunur. Cemi yürüten, kehanette bulunduktan sonra yavaş yavaş trans hali biter. Ateşli atmosfer içinde, olağanüstü performans gösteren icracı (dewres), soğumaya, gevşemeye ve normal hale dönmeye başlar. Terk ettiği Hak döşeği denilen yatağına dönüp oturur. Bu cemin son bulması anlamına gelir. Niyaz dağıtılır, yemek yenilir. Ceme katılanlar yerlerinden kalkıp cem yürütenin elini öpüp vedalaşarak cem ortamını terk eder. Ama bu pratiğe rağmen Hak döşeginde oturup cem tutan ve ateşe girmeyen seyitler de vardır. Bunlar ateşe girme yerine nasihat ve ahlak ağırlıklı söz ve sohbeti tercih ederler.

Cem ritüeli repertuarı

Cem ritüelinin müzik repertuarı bütün ceme damgasını vurur. Bu repertuar, duaların içeriği ve kimi cem pratikleri, Hakikat Cemi'nin karakteristik durumunun anlaşılmasına imkân vermektedir. Anadolu ve Trakya'daki diğer Kırklar Cemi ve Abdal Musa Ceminden farklılığı da bu karakteristik repertuar, cem pratikleri ve inancın yerel kutsallarında yatmaktadır. Örneğin Türk Alevi-Bektaşilerinin Kırklar Cemi'nin 'vazgeçilmez' olan Miraçlama ve Duaz-ı İmam, Kureyşan Ocağı cemlerinde icra edilmez. Kureyşan Ocağı cemleri repertuarında öne çıkan Kureyş, Düzgün ve Hızır'dır. Bu kutsallar övülür ve kutsanır. Okunan havalar ve dualarda hep onlar zikredilir. Alevi-Bektaşilerin cemlerindeki 'Ali' vurgusu Muhammed'den ne denli önde ve kuvvetli ise, Kureyşan cemlerinde de Kureyş, Düzgün ve Hızır vurgusu o denli kuvvetli ve öndedir. Kureyşan Ocağı'nın da kutsalı olmasına rağmen Hz. Ali; zikredilme açısından Kureyş, Düzgün ve Hızır'dan sonra yer alır. Bugün Türkçe bilen Kureyşan Ocağı dedeleri içinde Miraçlama ve Duaz-ı İmam icra edenler mevcuttur. 1970'ler öncesi cemlerde Miraçlama ve Duaz-ı İmamı kırık ve bozuk Türkçeleri ile icra eden Kureyşanlı dedeler ancak bir istisna idi. Arşivimizdeki o dönem ki

cem ritüelleri kayıtlarında bu çok bariz görülmektedir. Zaten Kureyşan Ocağı cem ritüelini diğer Alevi-Bektaşî ocakları cem ritüelinden ve de Dersim'deki Türk dilli ocakların cem ritüelinden farklı kılan özelliklerden biri de bu tipik karakteristik icralardır. Otantik kaynaklar tükenmesine rağmen, bölgede yaygın alan araştırmalar yapıldığında, özellikle 1960-70'li yılların cem ritüeli kayıtları incelendiğinde bu değerlendirmemizin haklılığı daha net görülecek ve anlaşılacaktır.

Cemi yürüten sazını beraberinde taşımaz, çünkü cem tutulan her evde baş seviyesinin üstünde duvara asılı saz (thomirê ceme Haqiye) bulunur. Sazı alıp üç kez öpüp başına koyan pir, rehber veya derviş icraya başlar. Cemde icra edilen havalara Kılâmê Jîar u Diaru (Ziyaret ve kutsal diyarların havaları), beyt (beyit), cenkleme, perdê tewti (trans perdesi), sama (semah) adı verilir. Semah repertuarına diğer Alevi yerleşim alanları ve ocaklarına nispeten, yörede daha az rastlanır.

İnanç süreğinde kırılma

Bazı yazarlar Dersimlilerin ibadetlerini sadece Türkçe dili ile yaptıklarını savunurlar. Örneğin Hollandalı araştırmacı M. Von Bruinessen 'Alevilerin etnik kimliği' adlı tartışma platformu yazısında '...Alevi dinsel adetleri Desimlileri Alevi Türklere yakınlştırır. Gülbank ya da nefeslerinin çoğu Türkçedir. 1920'den önce de kesinlikle böyle idi' der (Bruinessen, 1996). Yine araştırmacı Cemal Şener de 'Dersimliler Türk'tür' iddiasında bulunarak 'ibadet dilinin de Türkçe olduğunu' iddia eder (Şener, 2002, 27). Ali Kemali de Erzincan adlı eserinde benzer iddialarda bulunur: 'Tuhafır, hatta dikkate değerdir ki bu gülbanklar arasında okunan şeyler hep Türkçedir... Kızılbaşların Kürtçe gülbank okuyanı duyulmamıştır' (Ali Kemali, 2013, 211). Oysa bu iddiaların aksine Dersim Kureyşan seyitlerinin yürüttükleri cemler 1938 Dersim kıymına kadar, istisnalar hariç, tamamen gülbankları, niyaz, sofrası ve kurban duaları, dini ve dindışı müzik repertuarı ile Kırmancki (Zazaca) dilinde icra ediliyordu. Bunu kanıtlayacak örnek numuneler derleme kayıtlarımız arasında mevcuttur. Hatta bu süre 1960-70'li yıllara kadar geldi. Bu iddialar alan çalışması yapmayan, basılmış tek yanlı ve inkârcı resmi ideolojinin kaynaklarından beslenen yazarların

iddialarıdır.²⁵ 1938 bir kıyım ve kültürel kopuştur. Bu döneme kadar yöre halkının % 95'i Türkçe dışında bir dil olan Kırmancki (Zazaca) ve Kurmanci konuşuyordu. Dindışı müziği olan bir halkın dini musikisi de vardı. Bölgede var olan ama etki alanları oldukça sınırlı olan Türk Alevi ocaklarının repertuarı dışında Türkçe dua ve repertuarın çok az kısmı 1938 öncesi, önemli kısmı ise 1938 sonrası, yol ve okulların açılması, radyo ve televizyonun bölgeye girişiyle cemlerine girmiştir. Bu asimilasyon, kültür ve inançsal kopuşu Wakıle (1895-1980) adlı kadın şair bir manisinde şöyle dile getirir (Cengiz, 2002, 63):

Ra u welağı ke koti kowunê ma	Yol-yolak dağlarımızı za girince
Mektevi ke koti dewunê ma	Okullar köylerimize girince
Radon u teyipi ke koti çewunê ma	Radyo ve teypler evlerimize girince
	Biz kutsal değerlerimizi de
Ma wayırı ki ho vıra kerdi	unuttuk
Sayırı ki ho vıra kerdi	Şairlerimizi de unuttuk.

Dua ve gülbankları bir yana bırakırsak cemdeki müzik icrası enstrümantal eserler ve melodi eslikli sözlü eserlerden oluşur. Kureyşan pirleri, rehber ve dervişleri için iki mekân çok önemlidir: Kutsal Düzgün Dağı mekânı ve Kızılbel mekânı. Dewa Khuresu (Kureyşanlılar köyü) denilen ve Kureyş'in yaturının (Hews) da olduğu köyden dağlararak dört bir yana yerleşen Kureyşan seyitlerinin repertuarı iki ana kaynaktan beslenir: Düzgün dağı ve Kızılbel.

Kureyşan Ocağı'nın iki önemli inanç mekânı

Düzgün Dağı Nazımiye'de yaklaşık 2863 metrelik zirvesi ile Kureyş'in²⁶ oğlu Düzgün (Duzgın Bava)'nın mekan tutup sır olduğu dağdır.

²⁵ Aslında devletin iç istihbarat amacıyla yaptığı erken Cumhuriyet dönemindeki çalışmalar daha gerçekçi bilgiler içermektedir. 1930'ların başındaki raporlarda Dersim'in dilinin Zazaca olduğu, devletin raporlarında mevcuttur. Bkz. Silan, s.40-41

²⁶ Kureyşan Aşiretinin atası olduğu rivayet edilen Kureyş ile ilgili söylenceler ve aile şeceresi hakkında yapılan mülahazalar ile ilgili bkz. Özcan, 2020, s.64-77

Her Dersimlinin imkânı oranında yılda bir kez hac niyetine ziyaret edip kurban kestiği, dilekte bulunduğu mekândır. On binlerce ziyaretçi yaz aylarında burayı ziyaret etmektedir. 'Kâbe ne ise Düzgün Dağı da Dersimliler için odur' demek abartı değildir. Mevsiminde her gün cem tutulan, onlarca hatta bazı günler yüzü bulan kurbanın kesildiği bu mekân tartışmasız Dersim'in en ünlü ve saygın mekânıdır. Hiç kuşkusuz makamı ve mekânı ne olursa olsun her Dersim Alevi ocağı ve talipleri Düzgün Dağı mekânına saygı duyar ve ziyaret ederler. Cem repertuarının önemli bir bölümü Düzgün'ün bu mekânı ve zati şahsı ile baba Kureyş'e dairedir. 1960-70 yılları öncesi yaz kış demeden bu kutsal zirveyi terk etmeyen pek çok derviş bulunurdu. Bu mekânda bu kutsal şahsiyetler etrafında oluşmuş tarihi ve mitolojik efsane ve öyküleri anlatır ve cem bağlarlardı. Bunları çocukluğumuzda ve gençliğimizde (1965-75) bizzat görme imkânı bulduk. 1975 sonrası politik nedenlerle ve 1980 darbesi ve sonrası şiddet ortamı nedeni ile bu mekândaki ritüeller de sona erer hale geldi. Eski atmosferinden eser kalmamasına rağmen 2000'li yıllar sonrası yeniden ziyaretler arttı ve ritüeller çoğaldı.

Kızılbel (Tawıra Qızılbeli) Düzgün Dağı dibindeki Dewa Khuresu adlı köyden ayrılp gelen Kureyşan kökenli seyitlerin kurduğu bir mekândır. Pülümür ilçesine bağlı Kırdım köyüne ait bir mezradır. Balaban deresi Sansa mevkiinden ulaşılan Kızılbel, Kureyşan Ocağının ikinci önemli mekânı olup derviş Süleyman (Dewres Sülema)'ın kutsal yatırıyla (Hews) bilinir. Kızılbel seyitleri on iki perde ile cem icra ederler. Kureyş, Düzgün, Wayır ve Hızır'ı bu mekânda ve bu müzikal perdeler eşliğinde çağırırlar. Yaz mevsiminde binlerce ziyaretçi bu mekânı ziyaret eder ve her gün onlarca kurban bu mekâna gider. Kureyşan Ocağının inanç repertuarının ikinci önemli hissesi bu mekân ve çevresinde oluşmuştur. Bu repertuar; burada doğmuş ve bu mekânda cem tutmuş, inanç süreğini kesintisiz sürdürmüş seyitlerin ürünüdür. Kızılbel, orijinal cemleri ve cem perdeleri ile anılmaya değerdir. Munzur Cömert'in bize gönderdiği ve 1992 yılında Kızılbel'li Baba Rıza ve Baba Ali'den derlediği on bir adet enstrümantal Kızılbel cem perdeleri tarafımızdan notaya alındı. Bazılarının sözlerini de derledik. Bunlar: 1) Derviş Dıl (Dewres Dıl) perdesi, 2) Derviş Hasan (Dewres Hesênê Deri) perdesi, 3) Derviş Yusuf oğlu Kekil (Khekê Dewres Wusivî) perdesi, 4) Derviş Dıl'ın diğer bir perdesi, 5) Tızvazlı Derviş

Hasan (Dewres Hesenê Tızvazî) perdesi, 6) Derviş Dıl'ın diğer bir perdesi, 7) Derviş Mustafa (Dewres Mıstefa) perdesi, 8) Baba Aziz (Bava Ejiz) perdesi, 9) Semah (Sema) perdesi, 10) Moreweri perdesi, 11) Derviş Hasan (Dewres Hesenê Deri)'nin diğer perdesi. Bu ve daha birçok perde eşliğinde yürütülen Kızılbel'in orijinal cem ritüelleri 1980 askeri darbesi sonrası ve şiddet eylemlerinin yoğunlaştığı dönemde kesintiye uğradı. Yöre tahrip oldu ve cem yürütenler bölgeyi terk etti. Son yirmi yılda birçoğu vefat etti. Eski Kızılbel cemlerini yürüten profesyonel icracılar artık kalmadı. Kızılbel cem ritüeli şimdi yeniden emekleme safhasındadır.

Kureyşan Ocağı'nın Cem Ritüeli Repertuarının Karakteristiği

Kureyşan seyitlerinin cem repertuarı bazı istisnalar hariç (Gezik, 2012a, 11) tamamen Kırmancî (Zazaca) dili ile icra edilir. Türkçe repertuar yok denecek derecededir. Cem icra edenin repertuar dağarcığı, inanç trafiğindeki seyr u seferi ile doğru orantılıdır. Her ne kadar yer yer Türkçe dua ve Gülbanklara rastlansa da icra edilen havalar ve diğer dua ve Gülbanklar da dâhil, söz unsuru tamamen Kırmancî olup, vezinsiz dizelerden oluşur. Türk halk şiirinin (Türk Alevi-Bektaşî inanç şiiri dâhil) aksine söz dizimi, ölçüsüz hecelerden oluşur. Söz serbesttir. Ahenk, ancak kafiye unsuru ile anlama bağlı durgu, durak ile sağlanır. Sözde belirleyici unsur vezinsiz şiirin iç ahenk unsurlarıdır. Şiirde mahlas kullanılmaz. Genellikle anonim gibi durur. Türk halk musikisindeki söz-müzik ilişkisinin aksine, Kureyşan Ocağı'nın inanç müziği ve söz unsurunda vezinsiz dizeyi usulsüz dize takip eder. Yani perde adı altında ifade ve icra edilen bu cem havalarının sözü vezinsiz, melodisi usulsüzdür. Serbest söz dizini serbest melodi dizinine dayanır. Bu Dersim Kırmanc müziğinin de karakteristiğidir. Yerel dilli repertuarda usullü ve vezinli söz ve müziğe rastlamak pek azdır. Kısmen halaylar (Govende) da görülür. Dini musikide de oldukça az örneğe rastlanır. Bu karakteristiği ile Türk Alevi-Bektaşî cem ritüeli repertuarından tamamen ayrılır. Bu yapısı ile Dersim cemleri ve repertuarları ayrı inceleme konusudur.

Önemli repertuar ve asimilasyon kayıplarına rağmen bölgede yaptığımız derlemelerde elde ettiğimiz 2500-3000 kadar halk ezgisi içinde

bu karakteristiğe ışık tutan belgesel nitelikli kayıtlarımız mevcuttur. Bu yazımızda sadece bir kaç dua, gülbank ve perdenin söz ve melodik unsuruna yer vereceğiz. Bu cemlerde yer yer Türk Alevi-Bektaşilerinin cem ritüellerinde icra edilen semah, duaz-ı imam, nefes, deyiş, cenkleme, miraçlama, mersiye, gülbank ve dualardan örneklere de rastlanılır. Bu repertuar, yörede Türkçe ile ibadet eden (Sarı Saltuk ve Pir Sultan Ocağı vd.) ocaklar vasıtasıyla, Alevilik ortak paydasının etkisiyle ve uzak diyarlarda inanç trafiğine çıkan Dersimli seyitlerin bölgeye taşıdıkları repertuardır. Ama Dersim cem repertuarı içinde az yer teşkil eder.

Cem Ritüelinin Perdeleri, Dua ve Gülbankları

Tanrı, Muhammed, Ali, Kureyş, Düzgün, Hızır ve Wayır'a seslenmek, bu kutsal şahsiyetleri çağırarak, diğer yer ve gök kültlerini anmak, çağırarak ancak 'perde' tabir edilen havalarla mümkündür. Kutsal diyar ve ziyaretlerin havası (Kılama jiar u diaru/Perda jiar u diyarı) denilen bu perdelerin bazıları bir ve birkaç melodik motifin söze fondu eşliği ile oluşurken, bazıları melodik seyir ile başlı başına söze eşlik eder. Yani perde Dersim Kureyşan Ocağı cem ritüelinde icra edilen inanç musikisi havasının adıdır. Enstrümantal ve sözlü olanları vardır. Genellikle yaratıcısının adı ile anılır. Bu yazıda adını verdiğimiz 'Baba Dıl'ın perdesi, Mursaê Dewreş'in perdesi vb. gibi... Cemde okunan ve transa geçilen bazı perdeler şunlardır:

1) Baba Dıl (Bava Dıl/Ape Dıl) 'a ait olan 'Duzgı' adlı perde:

Bu perdenin tümü kayıtlarımızda mevcut değildir. Erzincan'ın Tercan ilçesi Quzveren köyünde Derviş Hasan tarafından cem ortamında 1969 yılında seslendirilmiştir. Bu perde, üç telli thomır/cura denilen bir sazla, şelpe ile çalınarak bir ölçülük melodik motifin fonda tekrarı ve söze eşliği ile icra ediliyor.

Duzgın, Duzgın, Duzgın Duzgın
Ya ya meqamê to berzo
Ostorê taê qımeti rameno, qayet
ve lerzo

Düzgün, Düzgün, Düzgün, Düzgün
Ya, ya, makamın yüksektir

Doru atı sürüyor, gayet hırslı acele

Béro ve comerdiye, çhıla uzağu şenvo Ma serde topê ho düri berzo	Rahmana gelsin, ocakların çırası şen olsun Üstümüzden topunu uzağa atsın Ya Düzgün, Düzgün, Düzgün, Düzgün
Ya Duzgı, Duzgı, Duzgı, Duzgı	
Mêravê to rındo qoro Zeke mêravde oncino, qor ve qoro Hêfê ma bïjero Sultan Duzgıno ke vejino ko ro De bê, hey bê, pirê Heseni	Mihrabın iyidir, basamak, basamak Mihraba çekildiği gibi, basamak basamaktır Öcümüzü alsın Dağa çıkan Sultan Düzgün De gel, hey gel, Hasan'ın piri. 27

2) Baba Dıl (Bava Dıl/Apê Dıl)'ın Kızılbel perdesi:

Bu perde de 1969 yılında Erzincan'ın Tercan ilçesi Quzveren Köyünde Derviş Hasan tarafından cem ortamında seslendirilmiştir. Perdenin söz kısmında yer yer Kurmanci dizelere de rastlanılmaktadır. Zaza dilinde icra edilen bu perdedeki dil değişimine Kurmanci konuşan taliplerin de anlaması için icracı tarafından yer verilmiştir. Serbest ve yer yer usullü giden bu perde, yürürlüğü, yer yer usul ve melodik (ayak değişimi ve transpoze) değişimi ile semah formunu andıran ilginç bir perdedir. Söz bazen fonda bir melodik motif eşliğinde yürürken, bazen melodi sözle paralel seyir yapar.

Ya dılo, ya dılo, ya dılo	Ya gönül, ya gönül, ya gönül
Çhıla mare rone	Lambayı/çırayı bize tut
Ya çhıla Xızır'i	Ey Hızır'ın çırası
Dest erzon zengu, zenguyan	El atıyorum üzengiye
Mara mekuye duri	Bizden uzaklaşma
Seveno destê ma bıcerö	Ne olur elimizden tutsun

²⁷ Derleme: Daimi Cengiz, Erzincan ili Tercan İlçesi Quzveren köyü 1990, Kaset kaydı Derviş Hasan'dan. 1969'da Derviş Hasan'ın Ceme Haqiye (Hakikat Cemi) ritüelindeki icrası teybe kaydedilmiştir. Bu kaydı Temmuz 1990'da Binali Yılmaz'dan temin ettik.

Elçiyê Khureş u Bamasuri	Kureş ile Baba Mansur'un elçisi
Bê ye umıdemı	De gel umudum
Dile mı ve derde	Gönlüm dertlidir
Ez qırvanê to Horiya Khureşi	Ben kurban olayım sen Khureş'in
	Hurisi'ne
Ya gulanga zerde	Sarı saç örüğüne
Tı ke umidê mına	Sen ki umudumsun
Ma vîle çewti meverde	Bizi boynu bükük koyma
Dılo umıde mı	Gönül, umudum
Vere ..... ²⁸	.....
Khures u Mansur'e mekanê rake	Kureş ve Mansur'a mekân aç
Dıxoızım vîle çonaği	Gönlün konak istiyor mu
Hak kena Uli Diwande	Tanrı aşkına Ulu Divan'da
Ya dılo, ya dılo, ya dılo	Ya gönül, ya gönül, ya gönül
Ya dılo umıde mı	Ya gönül, umudum
Binê malan dale	Evlerinin öntü delta
Feqir bandike khale, khale	Fakir çağırıyor aksakallı yaşlıyı
Va dıa mı da dayı	Duamı verdim
Hezreti Xızırê khale	Aksakallı Hazreti Hızır'a
Hem bave hem	Hem baba hem ....
Jı mıra hem hevale	Benim için arkadaş
Bê umıde mı	Gel umudum
Va daağe dıle mı	Gönlümün umudu
Va mı va: Tı Kuresa	Dedim: Sen Kureş'sin
Nefes u têl u pêso	Nefessin, telsin, eteksin (eteginden tutulan)
Bêro ve comerdiye	Cömert ola

²⁸ Kaset dinlenip söz deşifre edilince bu kısım anlaşılamadı.

Tern u teze tède mevêsne	Yaş ile kuruyu bir arada yakma
Bê ve umide mı	Gel umudum
Dilo derketim wa diyaran	Gönlüm bu diyarı terk ediyor
İxtiyarım	Selahatim/yetkim .....
Umıd war rıyan ra	Umudum var yoluna
Va	.....
Vanê: Bakle mı Dewres	Diyorlar: Babacığım Derviş
Silemani	Süleyman
..... Aliyo ke	... Ali ki .....
Dilo umide mı	Gönül umudum
Cınon thomirê hire teli	Üç telli sazı çalıyorum
Vejiyan diarê Pırnaşeli	Pırnaşel köyünün karşısına çıkiyorum
Va dúa mı ke bıvo	Eğer duam kabul olursa
Hawar kon Hewsê Tawıra	Kızılbel Taburu'nun yatırından
Qızılbeli	imdat dilerim
Seveno perda weçino	Ne olur perdeyi (aramızdan) kaldırsın
Cemalê to ez bı veni	Cemalini ben göreyim
Mekan persena a dilo	Mekân sorarsan ey gönül
Mı va verde dare teki	Dedim: Önünde tek ağaçlar
Zeke meravde giredayi Xortanê	Kureyş Gençlerinin mihrabda
Khureşi	bağlandıkları gibi
Wumide mı çhıla u	Umudum çıra ve ....
Wazenu ke koti menda	İstiyorum ki nerde kaldın
Horiya Khureşi'a ke na perdade	Kureyşin Hurisi ki bu perdede
Yıqrar dora (Bava) Dılı	İkrar Baba Dıl'a vermiş
Bê wayıro, way Wayıro, way	Gel Sahibim, vay Sahibim, vay
Wayıro	Sahibim

Awo ke xatır u goyl verdano
 Bê ho ser meymane ho ana
 Vero cerê vase kamiji xera
 Haq ae marê naşiv kero
 Bêxêre mara duri bero wıy

O ki hatır bilirlık ve gönül biliyor
 Misafiri kendiliğinden davetsiz gelir
 Yalvar, de ki hangisi hayırlı ise
 Tanrı bize onu nasip etsin
 Hayırsızı bizden uzak getirsin (uy)

Dilemı yane yane
 Yemıdı şewtı sevevu cane
 Wandı kı mivane
 Hefsar mirane
 Ha dılo, Wayro
 Ez ve qırvanê nam u nisani
 Seveno mirê rone pelge defteri

Gönlüm istiyor, istiyor

.....

Misafiri çağırıyor

.....

Hey gönül, Sahibim

Namına, nişanına kurban olayım

Ne olur bana bırak bir defter
 yaprağını

Ez dersa ho rakeri horê bıwani

Ben dersimi açayım kendime
 okuyayım

Dılo aji ve aji

Gönül nesiller boyu (okuyayım)

Dılo vejıyan çera
 Derd u khulê mı biye ve tera
 Ero ro vero cerê
 Vaze: Sultan Duzgı koti menda
 Bêro ve comerdiye ma u az u uze
 marê
 Aji ve aji

Gönül evden çıktım

Dertlerim ve yaralarım azmış

Yalvarın, gönlünü alın

Deki: Sultan Düzgün nerde kaldın?

Cömert olsun bizim için ve
 evlatlarımız için

Nesiller boyu

Ero vero cere
 Vane: Ostorê taê qımeti
 Xeverdarê xevera doğrıyo

Bire yalvarın, gönlünü alın

Diyorlar: Doru at

Doğru haberin elçisidir

Soğın bereşiya ma xêr biaro	Akıbet dünyamızı hayırlı getirsin
Marê çerê xêri pana	Bize hayırlı bir kapı açsın
Ma ve xatirê Îmam Wuşeni	Bizi Îmam Hüseyin'in hatırına
sano	bağışlasın
Way wayıro, way Wayıro, way	Vay Sahibim, vay Sahibim, vay
Wayıro	Sahibim
Bêro ve tamamıye	Bütünlüğüyle gelsin
Mı kerdo zad u zıdiye	Ben inleyip sızlıyorum
Sewda ma Îmam Wuseni serde	Sevdamız Îmam Hüseyin'e doğru
şiye	gitti
Pire piran kiye	Pirlerin piri kimdir?
Haq, Mihemmed, şirin Ali'ye	Hak, Muhammed, şirin Ali'di
Ali hati rabiti	Ali rahmana geldi
Baxçê cenneti	Cennet bahçesini .....
Sah Xatayı serê .....ewliyawu.....	Şah Hatayı .....
..... pirê piran	.....pilerin piri .....
Allah, Muhammed, Ali	Allah, Muhammed, Ali
Pir Hünkar Hacı Bektaşî Veli	Pir Hünkar Hacı Bektaşî Veli
Ya Eli! ²⁹	Ya Ali!

Aliye Dake'nin icra ettiği Düzgün (Duzgı) adlı perde:

Bu perde de üç telli sazla icra ediliyor. Perde, Kureyşan Ocağının kendi inanç dünyasında kutsalına yalvarıp yakararak dilek ve temennilerini müzikle ifade etmesidir. Kureyşan seyitleri inancın kılavuz şahsiyetlerini hep cem tutulan ya da zikredilen mekâna çağırırlar. İnancın kutsal

---

²⁹ Derleyen: Daimi Cengiz, (Bu kayıt da adı geçen derleme ve kasetten alınmıştır. Bkz dipnot ??)

şahsiyetlerini muhabbet edilen ben-i adem³⁰ ve insan-ı kâmil³¹ olarak görür ve çağırırlar. Bu inanç, ocağın 'tanrı ben-i ademdedir' batını inanç anlayışları ile de örtüşüyor. Bir kaç ölçülük kısa bir melodik giriş ile başlayan perdenin söz icrasına iki ölçülük bir melodi motifi fonda eşlik etmektedir.

Ya Duzgın'ê minê kêmeri	Ey kayadaki Düzgün'üm
Hao şî vejîya ro meravê seri	Odur çıkmış üst mihraba
Ezo tora wazenu xevera xêre	Senden istiyorum hayırlı haber
Bê ve comerdiye namê ho	
Duzgı'no	Cömert ol adın Düzgün'dür.
Ma neçharu ra tı meherediye	Biz naçarlardan küsme
Ya Duzgı'inê minê kemerî	Ey kayadaki Düzgün'üm
Ezo veng danu to eve gunekariye	Seni çağınıyorum günahkârlığımla
Tı bê ram u comerdiye	Sen rahman ve cömert ol
Ma ê neçharu ra tı meherediye	Biz naçarlardan sen küsme
Hey, hey! Wayıro, hey Wayıro	Hey hey! Sahibim, hey Sahibim
Duzgın'ê minê kêmeri	Kayadaki Düzgün'üm
Hao vejîya o mêravê seri	Odur çıktı üst mihraba
Ezo tora esmo wazon ve	Senden istiyorum bu gece
gunekariye	günahkârlığımla
Xevera xêre	Hayırlı haber.
Kami ke dest esto etegê Duzgînê	Kim kayadaki Düzgün'ün etegine
na kemerî	el atmışsa
Deyme nê xerepito, nê xapito	Asla ne berbat etti, ne de kandırdı
Bêro marê ram u comerdiye	Bize rahman ve cömert olsun
Wayır dinade kêşî bê naşiv	Sahibimiz dünyada kimseyi
nêverdo	nasipsiz koymasın

---

³⁰ Ademoglu

³¹ Kemale emiş. Yol ve erkanın tüm kapılarından geçmiş

E ve kemerê Xızır'i	Hızır kayası ile
.... Kelek u gemiu vejyayi	.... Kelek ve gemiler çıktı.
Xızır can senıko, weso, baqıyo	Hızır her an hazır, yaşıyor, bakidir
	Bize hayırlı bir kapı açmasını
Wazeme marê çeverê xêri rakero	diliyoruz
Ma bê yıqrar u bê yıma nêkero	Bizi ikrarsız ve imansız yapmasın
Ya Haq! Ya Mihemedde homete!	Ya Allah! Ya ümmetin Muhammedi
Vaze .... gereke ma	Söyle .... Gereki ....
	Biz hazır(un)ların çirasını sönük
Çhıla ma hazıru melul meke	etme
Bê ve ram u comerdiye	Rahman ve cömert ol
.....	.....
Wazeme tora, wazon sewda	Senden istiyoruz, Huri'nin
Horiye	sevdasını istiyorum.
Hey! Hey! Wayıro. Hey Wayıro!	Hey! Hey! Sahibim. Hey Sahibim.
Wengê minê feqiri xeverdaro	Ben fakirin avazı haberdardır
Bê wayırê ho esmo hewaro	Sahibim olmayınca imdattayım
	Diyor: Dü zğün'den, Kureyş'in
Vano: Du zğı ra, Bonê Khureşi ra	evinden
Xeverdarê xevera xere	Hayırlı haberin habercisi
Maê neçharu rê na çeverde biaro	Biz naçarlara bu kapıdan getirsin
Marê .... qusır .... nêkero	Bize .... kusur .... etmesin
Vaze: Motazê mixenete mekero	Söyle: Muhannete muhtaç etmesin
Wayır bêro ram u comerdiye	Sahip rahman ve cömert olsun
Ma bê yıqrar u yıman nekero	Bizi ikrarsız ve imansız koymasın
.....	.....
Esmo hawar kenu eve namê to	Bu gece imdada çağırıyorum adını
rındıye	iyilikle

Ma motazê mixenete nêkero	Bizi muhannete muhtaç etmesin
Wayır bêro ram u comerdiye	Sahip rahman ve cömert olsun
Khures sîmarê bikero wayırîye	Kureyş size sahiplik yapısın
Qılawîzê .... bêro na çeverde	Bu kapıdan .... kılavuz gelsin
vengdariye	çağırma
.....	.....
.....	.....
Hey! Hey! Wayıro, Hey Wayıro! ³²	Hey hey! Sahibim, hey Sahibim!

3) Mursae Dewreş (1840-1911)'in Duzgı adlı perdesi:

Bu perdede inançtaki kırılma ve deformasyon anlatılıyor. Düzgün'e serzenişte bulunuluyor. Düzgün'ün itikat yolundan gidenlerin ikrara itaatsizlikleri, hakikat yolundan ayrılmaları anlatılıyor. O'nun Kılavuz Kartallarının (Heliyê Duzgın'i) uçtuğu Ezincan-Tercan ve Hınıs-Van diyarlarından söz ederken, yazının başlangıcında tanımladığımız gibi Dersim inanç coğrafyasına atıfta bulunuyor. Yine perdenin devamında Derviş Musa, kartalların uçuş alanını genişletiyor. Suriye'deki Şam'dan İran'daki Hemedan'dan Sivas'a ve Pir Sultan'a kadar daha geniş bir batını inanç coğrafyasını çiziyor. Perde melodik bir seyir eşliğinde icra olunuyor.

Duzgı, Duzgı, Duzgı	Düzgün, Düzgün, Düzgün
Wayırê nam u sani	Nam ve şanın sahibi
Verê ho mara meçharne	Bize yüzün döndürme
Dewey biyê girani	Davalar ağır oldu
Ma kena bavokê kami	Bizi kime emanet edersin

³² Derleyen: Daimi Cengiz, Tunceli ili Nazımiye ilçesi, Kaynak Aliye Dake (o dönem 80 yaşındaydı), Xodık Köyü'nde ikamet eder. Arşivimizdeki bu kayıt 1966'da Hıdır Ataç tarafından Rosnage köyündeki pirleri A. Dake'nin cem ritüelinden teybe kayıt yapılarak gerçekleştirilmiştir.

Ra u yıqrarê to caverdo Yol ve ıkrarını terk etmişler
Rayi kerdê xan u xopani Yollar han-harabe olmuş
Pês u yetegê to caverdo E teğini terk etmişler
Kotê ra yelê yavani Yaban ellere katılmışlar
Vano: E wlad nê mendo Diyor: Yol evladı kalmadı
Têde biye xami Hepsî yol ve erkâna yabancılaşmış

Mekanê to Duzgîn'i Sen Düzgün'ün mekânı
Gediğ u gavani Gedik ve geçittir
Sera fetelinê Üstünde kanatlanmışlar
Çifte heliyê doğani Çifte doğan gibi kartallar
Car u yımdat danê Haber ve imdat veriyorlar
Erzıngan u Tercan'i Erzincan ve Tercan'a
Car u yımdat danê Haber ve imdat veriyorlar
Xınıs u Vani Hınıs ve Van'a

Da da yelçiyê Qelxerunê Be Kırkların elçileri
Gidiyorlar Şam ve Hemedan
Sonê diarê Sam u Hemedani diyarına
Yenê sonê, tey sonê Gelip gidiyorlar, birlikte gidiyorlar
Cemê Pir Sultani Pir Sultan cemine

Sodır roz vejino Sabah gün doğuyor
Bereqinê, sewle danê Parlıyorlar, ışık saçıyorlar
Dönüyorlar Kureyş'in köyüne,
Yenê diarê Dewe mekânına
Çhelê zımistonide Khela Bağın'i
de Zemheri kışta Bağın Kalesi'nde
Nar u kureyi kerdê bağ u Ateş ve ocakları bağ u bostan

bostani	yapmış
Xızır qılavızo, qılavızê Wuli Diwani ³³	Hızır kılavuzdur, Ulu Divanın kılavuzudur.

4) Wuşenê Mursaê Dewreş (1895-1980)'in Cemê Qelxeru (Kıklar Cemi) perdesi:

Bu perde Mursaê Wuşenê Dewreşi'e aittir. Oğlu Wuşenê Mursaê Dewreşi'den sonra torunu Mahmut Yıldız tarafından icra edilmektedir. Kıklar Ceminde Düzgün'den medet umma, Düzgün'e çağrı perdesidir. Bu perdede ayrıca Kureyş ve Baba Mansur'dan, Düzgün'ün çift kartalından car yerine yetişmeleri bekleniyor. Perde melodik seyir ile söze eşlik eder.

Cemê ma Cemê Qelxeruno	Cemimiz Kıklar cemidir
Veng de vazê: Wayır bêro	Çağır de ki: Sahibim gelsin
Toz reça ho ser nêkero	İzine toz atmasın
Rew bê, rew bê, tew bê, tew bê	Tez gel, tez gel, de gel, de gel
Cemê ma cemê Dewresuno	Cemimiz Derviş cemidir
Veng dan to eve zon u sewda weşi	Dil ve hoş seda ile seni çağırıyorum
Carê made bêro	Carımızda gelsin
Qılavızê hostaê serê dêşi	Duvarın üstündeki kılavuz
Carê made bireso	İmdadımıza yetişsin
Qılavızê serê phoştia heşi	Ayının sırtındaki kılavuz

³³ Derleyen: Dr. Daimi Cengiz, Kaynak kişi: Mahmut Yıldız Dede (75 yaşında), Tunceli ili Mazgirt ilçesi Birmu mezrası doğumlu. Almanya'nın Berlin şehrinde ikamet eder. Hala yaşayan önemli kaynaklardan biridir. Kayıt 6 Mart 1997 ve 10 Aralık 2014 tarihinde yüz yüze görüşme, röportaj ve icra teybe kaydedilerek gerçekleştirilmiştir.

Rew bê, rew bê, tew bê, tew bê	Tez gel, tez gel, de gel, de gel
Ez ve qırvanê to wayırı	Kurban olayım sahibime
Mekanê to Duzgîn'i ko u şıawo	Sen Düzgün'ün mekanı kara dağdır
Top-tifongê to tey terjihiyao	Top ve tüfeklerin orada tam, tekmildir
Vano: Mane meke qır werwao	Diyor: Kır atın nalsız olduğunu bahane etme
Rew bê, rew bê, tew bê, tew bê	Tez gel, tez gel, de gel, de gel
Ez ve qırvanê to wayırı	Kurban olayım sahibime
Heliyê to bakli heliyo bazo	Sen Baba'nın kartalları baz(doğan) kartaldır
Qerneqıso, gerdan gazo	Bezemeli, gerdanı çizgi çizgi
Vaze bêro qır-qotikê na zalımı	Söyle gelsin bu zalimin kökü
Wertê mara berzo	Aramızdan atsın (zalimi)
Rew bê, rew bê, tew bê, tew bê	Tez gel, tez gel, de gel, de gel
Ez ve qırvanê to wayırı ³⁴	Kurban olayım sahibime

Baba Hıdır Taş'ın cenkleme perdesi:

Meydan okuma, cenk yapma anlamına gelir. Bu tür eserler ile kâfir, inanca düşman, inkârcı ve itikatsız ile girilen zorunlu muharebeyi, muhalefeti ya da keramet gösterisini anlatır. Ezginin icrasında bir cenk havası sezilir. Saz ve sözde vurgu ön plandadır.

Na sewe cem gireda	Bu gece cem bağladık
Na perdede ma veng da	Bu perdede çağırdık

³⁴ Derleyen: Dr. Daimi Cengiz, Kaynak kişi: Mahmut Yıldız (bkz dipnot 15)

Na hawarde rest teng da	Bu imdatta yetiştı destek verdi
Na meydande ma ceng da	Bu meydanda cenk yaptık
Dılo, dılo, dılo na sewda	Gönül, gönül, gönül bu sevda
Ala berê mîno na qewğa ³⁵	Hele gelin görün şu kavgamı

5) Sey Qajî'nin manilerindeki Kureyş:

Şair, rivayete göre ayı sırtındaki Kureyş ile duvar yürüten Baba Mansur'u çağırır. Yine rivayete göre Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat, Kureyş'i Bağın kalesindeki fırına atıp ateşle cezalandırmak ister. Şair manilerinde Kureyş'i konuşturur. Tahtını ve tacını kanla yıkayan zalimlere karşı, emeği ve alın teri ile geçinen ve hakikatten ayrılmayan, hakikat ceminin sazını çalan Kureyş'i 4/4'lük usullük (dört dörtlük zaman tartımlı) kılamda şöyle dile getirir:

Tewbê, tewbê, tewbê	De gel, de gel, de gel
Rew bê, rew bê, rew bê	Tez gel, tez gel, tez gel
Ez ve qırvanê to sewda weşî	Kurban olduğum hoş sevdalı
To Horiya Khureşî	Seni Kureyş'in Hurisi
Bamasurê serê deşî	Duvar yürüten Baba Mansur
Şuariyê serê hoştia heşî	Ayının sırtındaki süvari

Tewbê, tewbê, tewbê	De gel, de gel, de gel
Rew bê, rew bê, rew bê	Tez gel, tez gel, tez gel

Kafir to tac u taxtê ho gonia	Kafir, tahtını-tacını kimin kanı ile
-------------------------------	--------------------------------------

³⁵ Derleyen: Daimi Cengiz, Kaynak kişi: Hıdır Çetinkaya, Tunceli ili Putik köyü, 4 Temmuz 1988, Hıdır Çetinkaya, Kureyşan Ocağı piri olan Hıdır Taş'ın Putik Köyü'ndeki cem ritüeli icrasından hafızasında kalan cenklemeği bize aktardı. Bu aktarma anında tarafımızdan notaya alındı. Daha sonra 1993'te yayımlanan 'Sevda ve kağa ezgilerinde Dersim' adlı albümümüze repertuar olarak alındı.

kami de şuto	yıkadın
Mı araqê çharê ho ramito, çınıto	Ben alın terimi ektim, biçtim
Hata nıka binê kêşî caru	Şimdiye dek kimseye asla kuyu
nêkınıto	kazmadım
Thomırê cemê haqiye, minê	Ben budala hakikat ceminin sazını
budelayi cınıto ³⁶	çaldım

6) Kheko Qız'ın Hızır (Xızır) Perdesi:

Kureyşan seyitleri cemde Hızır'ı çağırıldıkları gibi, Hızır günlerinde (Xeyilaşi) özel olarak Hızır Cemi (Cemê Xızırî) de yaparlar. 'Hızır, Dersim sözlü kültüründe Tanrıdan daha fazla anılır' demek abartı olmaz Cemlerde mutlaka Kureyş, Düzgün ve Wayır ile yan yana anılır. Bu perde cemlerde ve Hızır cemlerinde icra edilir.

Bê he bê, can yımdadê mıde	Gel de gel, can imdadımda
Şixe wertê Harşıye	Harşî'nin ortasındaki Şıx
Marê kerda tariye	Bize karanlık etmişler
Tı marê roştî cıfiye	Sen bize aydınlık yap
Çhemi ververo şune çhem ve gezo	Çay boyu gittim, çay (etrafi) sakol fidanları
Ostorê no ro werte yeno, qeyet ve lerzo	(Çayı) ortalamış geliyor at, gayet hışımla
Dormede çhile u feneri vésenê	E trafinda çırallar ve fenerler yanıyor
Salıxunê sari ra Xızır'o Khalo	Dediklerine göre Ak saçlı Hızır'dır
Rameno Gole Zağgi, Gol cıre	Zağge Gölü'ne yürüyor, göl merkez

³⁶ İcra: Daimi Cengiz, Grup Kbela Albümü'nde misafir sanatçı olarak tarafımdan okundu. Kaynak için bkz. Cengiz (2010), s.261-262

merkezo	O'na
Vaze: Linge ma mekuyo	Söyle: Bize ayak vurmasın
Ma caru bineniya rae meerzo	Bizi asla yolun altına atmasın
Bê he bê, mı Xızır hewnê hode	Gel de gel, ben Hızır'ı rüyamda
diyo	gördüm
Kertê Çhadıru de	Çadır Gedîği'nde
Vaze: Tı ke Hezreti Xızır'a	Söyle: Sen ki Hazreti Hızır'san
Ma meverde caru ax u zarude	Bizi asla bırakmayasın ah u zarda
Bê he bê, Ez ve qırvanê namê	
weşi	Gel de gel, kurban olayım adı hoşâ
Wo Hezreti Hızır	O Hazreti Hızır'dır
Niseno ro qimetê çhare beşi	Alnı ak doru ata biniyor
Rameno berjenê neweşi u	Yürüyor hasta ve kimsesizin
bêkeşi ³⁷	başucuna

7) Aşık Davut Sulari'nin "Duzgı" adlı perdesi:

TRT arşivine pek çok eser kazandıran Davut Sulari de Kureyşan Ocağı kökenli seyit ve aşıktır. O da cem bağlamaktadır. Bu perdesinde cediti Düzgün'ü bütün mitolojik hususiyetleri ile çağırmaktadır. Yol ve erkânın bozulduğuna dair şikâyette bulunmaktadır. Melodik seyir yapan bir perdedir.

De sewe nawa şikiye	Gece sabaha evrildi
Vireniya tawuru vejiye	Taburların gelişi gözüküyor

³⁷ Daimi Cengiz, Pir Dergisi, sayı 3, Almanya-1996 (Kaynak kişi: Seydali Yıldız (65 yaşında), Tunceli ili Pulumür ilçesi Şıxan mezarası doğumlu.16 Ocak 1996'da Almanya'nın Neuss şehrinde roportaj yapılarak teybe kaydedilmiştir.)

Ez qırvanê xortê veri	Kurban olayım öndeki gence
Yımdadê minê Seyid'de bêro	Ben Seyid'in imdadına yetişsin
Qılawızê khalikê mı Sa Heyder'i	Dedem Şah Haydar'ın kılavuzu
Rew bê, rew bê, rew bê, rew bê	Tez gel, tez gel, tez gel, tez gel
Da da, da da, da da rew bê	De de, de de, de de tez gel
Ez şune diarê Mose	Gittim Mose'nin seyrangahına
Hewsê khalikê mı aseno je zerê tose	Dedemin yatırı tasın içi gibi gözüküyor
Tı ke ced u celalê mına	Sen ki ceddım ve celalimsin
Mırê helmê caede bı ase	Bana bir yerde bir anlık gözük
Rew bê, rew bê, rew bê, rew bê	Tez gel, tez gel, tez gel, tez gel
Kêmer perskena wayır mıto	Kayayı sorarsan, sahibi mittir/metindir
Hini vozđano sade sito	Çeşme kaynıyor sade süttür
To ke ced u celalê mı perskena	Sen ki ceddım ve celalimi sorarsan
Çhelê yımustonide bağ u bostan ramıto	Zemheri kışta bağ ve bostan yeşertmiş
Da da, da da, da Duzgın'ö	De de, de de, de Düzgün
Rew bê, rew bê Bakılê mı	Tez gel, tez gel babacığım
Nıfis haq ke reê be nari	Ortaya çık nüfuzunla, bu yana gel
Mı meverde bavokê sari	Beni yabancıya emanet etme
Yımdadê minê seyid de biero	Ben seyidin imdadına gelsin
Qılawızê khalikê mı Sa Heyder'i	Dedem Şah Haydar'ın kılavuzu
Rew bê, rew bê, da Duzgın'ö	Tez gel, tez gel, de Düzgün
Ez qırvanê to u na nami	Kurban olayım sana ve adına

Tora baxse ez veng danu kami	Senden başka kimi çağıracağım
Duzgın sevi .... namê hoke	Düzgün .....adın ki
Marê wayireni bıke, wu zağı biye xami	Bize sahiplik yap, ocaklar ham olmuş
	Diyorlar: Sen kime sahiplik ediyorsun?
Vanê tı biya wayirê kami	De de, de de, de Düzgün'üm
Da da, da da , da Duzgın'o	Tez gel, tez gel, tez gel, de
Rew bê, rew bê, rew bê, da Duzgın'em	Düzgün'üm
Ez qırvanê tüyê name weşi	Kurban olayım adı hoş
To ra baxse veng danu kamiji keşi	Senden ayrı kimi çağıracağım
Mirê wayireni bıke	Bana sahiplik yap
Qılawızê khalkê mı Sey Weşi	Dedem Seyit Üveys'in kılavuzu
Rew bê, rew bê, da Duzgın'o	Tez gel, tez gel, de Düzgün
To ke nina namê Wayır'i	Sen ki gelmiyorsun Sahip isimli
Dina mirê bena tari	Dünyam kapkaranlık olur
To mı verdana bavokê sari	Beni kime emanet ediyorsun
Ceron ro to Sultani vero	Se Sultana yalvarıyorum
Qulê tüyo Davut Sulari	Kulundur Davut Sulari
Da da, da da, da Duzgın'o	De de, de de, de Düzgün
Ez ve qırvanê to vi Bao ³⁸	Kurban olayım Babam.

8) Semah perdesi:

---

³⁸ Daimi Cengiz, Ware Dergisi, sayı 9, s.26, Almanya-1996 (D. Sulari'nin Pülümü r köylerinde yaptığı cem icrasının kaset kaydı olup Bekir Karadeniz ve Kadir Ateş'ten alınmıştır.

Bu semah (Sema) Baba Ali'nin³⁹ icra ettiği iki bölümlü sözsüz ama oyunlu bir perdedir. Semah, semah perdesi (perda sema) adı verilen enstrümantal ve usullü oyunla dönülür. Bu semah 9/8'lik aksak usullü⁴⁰ melodik bir seyir ve ağırlama bölümü ile başlıyor. Daha sonra 4/4'lük usulle ayrı bir melodik seyirle yürütme kısmı ile devam ediyor. Bu semahın söz unsuru yoktur. 1982 yılında Sadi Yaver Ataman ile yaptığım röportajda Samsun ili Ladik ilçesinde doğu kökenli göçmen Alevilerce bu semaha benzer, sözsüz ama ritim eşliğinde semahların dönüldüğünü aktarmıştı.

9) Niyaz duası:

Ceme gelen niyazlara cemi yürüten tarafından dua verildikten sonra cem bitiminde eşit şekilde dağıtılır. Niyaz kabul edilince ve sonra dağıtılınca 'Himmet kere' (himmet edin) dindikten sonra şu niyaz duası okunur:

Halla, Halla, Halla, Halla, Halla	Allah Allah, Allah Allah, Allah
Destê mı sono têla thomir u saji	Elim gidiyor tambur ve sazın teline
Çeverde ameyi çhiley u niaji	Kapıdan geldi çıra ve niyazlar
Leê mide çino tuxt u teraji	Yanımda yoktur tartı ve terazi
Herkes qedê hora bıvo raji ⁴¹	Herkes hakkına olsun razı

10) Kurban duası:

Kendisine kurban vacip görülen, ya da adağı olan talip, pirinin şu kurban duası eşliğinde, şafağın sökülüşünde yönünü güneşe çevirerek kurbanını keser (Başka kurban duaları da vardır):

---

³⁹ Derleyen: Munzur Cömert, Kaynak kişi: Baba Ali, Tunceli ili Pülümür ilçesi Kızılbel köyü, 1992

⁴⁰ Usullü, zaman düzümleri, tartımları çift gitmeyen, aksak giden (2322)

⁴¹ Derleyen: Daimi Cengiz, Kaynak kişi: Heydere Ali Doşti, 28 Mart 1988, Nazımiye ilçesi Bostanlı Köyü. Bu kayıt aile pirimiz H.A.Doşti'nin cem ritüelinde her icra sırasında okuduğu niyaz duasıdır. Yüz yüze yapılan söyleşide teyp ile kayıt altına alınmıştır.

Sano cı safaqi	Şafak sökmüş
	Talibim tanrıya adanmış kurbanı ile
Tolivê mı amo eve qırvanê Haqi	gelmiş
E ve goyl u qelvê paki	Temiz gönlü ve kalbi ile
Haq uğurê sima ra duri bero	Tanrı uğurunuzdan uzak götürsün
Qeda u belau, fızıl u neqi	Gada ve belaları, sinsî ve haksızı
Çhu niyet u dileğê sima esto	Ne niyet ve dileğiniz varsa
Diwanê Haqi de bivo baqi ⁴²	Hak Divanı'nda baki kala

II) Çıralık (Hakullah) Gülbankı:

Taliplerini ziyaret eden, cem bağlayan Kureyşanlı pir ya da rehber günlerce ya da bir kaç hafta geldiği köy ve mezrada kalır. Kaldığı bu yerleşim yerini terk etmeden önce son kez taliplerine tek tek uğrayıp helallik ister. Evin yaşlı erkeği ya da kadını etrafında hanenin bütün nüfusu bir araya gelir. Pir ya da rehberin huzurunda baş eğerek el ve ayak kenetleyerek saf tutar. Pir ya da rehber, huzurunda baş eğmiş hane mensuplarına dilek ve temenni duası olan sözlü gülbank duası verir. Gülbank sonrası duayı verene hane reisi cebine koymak için gönülden kopma ve çıralık (hakullah) denilen bir miktar para verir. Ya da hediye verir. Gülbankı veren: Himmət kere! (Himmət edin!) der. Talipler: Himmət Haqi'ra (Himmət Hak'tan) diyerek gülbank başlar.

Allah Allah, Allah Allah, Allah	Allah Allah, Allah Allah, Allah
Allah	Allah
Tolive mı sima amê çengeldariye	Taliplerim siz secdeye eğilmişsiniz
Cedê mı simarê bikero wayıriye	Ceddım size sahiplik ede

⁴² Derleyen: Daimi Cengiz Kaynak H.A. Doşti. 15 Temmuz 1991 yılında son kez İstanbul'da yaptığımız görüşmedeki söyleşi ve icra teyp ile kayıt altına alınmıştır. 101 yaşında olan bu değerli kaynak kişi 17 Temmuz 1991'de hakka yürüdü.

Çıralıĝ u loqmo ke sima do	Verdiğiniz çıralık ve lokma
Niyaz u qırvano ke sima kerdo	Yaptığınız kurban ve niyaz
Defterê Haqi ra qeyd vo	Hak defterine kayıt ola
Qeda u belawu sımara def kero	Gada ve belayı sizden def ede
Xeta u guna sima ef kero	Hata ve günahlarınızı af ede
Khures sima binê perunê hora kero	Kureyş sizi kanatlarının altına alsın
Jumin ra cera nêkero	Sizi birbirinizden ayırmasin
Linga sima ra kêmere nêfiyo	Ayağınızı taşa değdirmesin
Çhimunê sima ra u wolağude meverdo	Gözünüzü yol-yolakta koymasın
Heştiru çhimunê sima nêkero	Gözünüze gözyaşı akıtmasın
Şife xeri u can weşiye simado	Hayırlı şifalar ve can sağlığı versin
Sima ĝezevunê çhetunu ra bisevekno	Sizi çetin gazaplardan korusun
Aman yamaniyede nê verdo	Aman yamanda bırakmasın
Çhi dileğê sima esto biaro ra hurendi	Ne dileğiniz varsa yerine getirsın
Variyat wazenê varyat simado	Varidat istiyorsanız varidat vere
Murivvet wazenê murivvet simado	Mürüvvet istiyorsanız Mürüvvet vere
Qenterê des u dı İmamı ra ce nê birno	On iki İmanın katarından ayırmaya
Soğın bereşiya sima xêr biaro	Size hayırlı akıbet nasip ede
Xızmeta sima qewıl vo	Hizmetinizi kabul ola
Sıfrê sima qaım vo	Sofranız yerde kalkmaya
Variyetê sima daim vo	Varidatınız daim olsun

Ya Haq! Ya Mihemmed! Ya Eli⁴³   Ya Allah! Ya Muhammed! Ya Ali

12) Rehber ve derviş Aliyê Mankılı'nin sofrası:

Kureyşan Ocağı'ndan Aliyê Mankılı Gewreke köyünde talibi Qemerê Hesenê Gemi'in cem sofrasına dua veriyor.

Allah Allah, Allah Allah, Allah	
Allah	Allah Allah, Allah Allah, Allah Allah
Sıfrê tolivê mı Qemêrê Hese	Talibim Qemerê Hese Gemi'in
Gemi	sofrası
	Taliplerin ve cemin huzuruna
Amo verê toliv u cemi	gelmiş
Ma werdo, kerdo kemi	Biz yedik ve eksilttik
Haq hurendi pırkero	Tanı yerini doldursun
	(Ondan) uzak götürsün gazap ve
Cıra düri bero gezev u gemi ⁴⁴	gamı

Sonuç

Kureyşan Ocağı, On iki Dersim Alevi Ocağı içinde iç ve dış Dersim'de inanç trafiğinin yaklaşık yarısını yürüten bir potansiyele sahiptir. Diğer ocaklara kıyasla Dersim'de ağırlıklı olarak konuşulan Kırmancki (Zazaca)

⁴³ Derleyen: Daimi Cengiz, Kaynak Kişi: Heydere Ali Doştı Nazmiye ilçesi Bostanlı Köyü (De wa Khuresu) , 28 Mart 1988'de yüz yüze görüşme ile gerçekleşen söyleşi ve icrada teyp ile kayıt altına alınmıştır. Aynı kayıt bir kez daha ikinci kaynak kişi Ahmet Kalkan'a dinletilmiş ve onayı alınmıştır. Ahmet Kalkan (82 yaşında), Tunceli-merkez Ambar köyü. Görüşme 12 Aralık 2014 tarihinde kaynak kişinin ikamet ettiği Almanya'nın Duisburg şehrinde yapılmıştır.

⁴⁴ Derleyen: Daimi Cengiz, Kaynak kişi: Yemos Coşkun, Tunceli ili merkez Kuyluca (Putik) Köyü. Söyleşi 20 Eylül 1996 tarihinde yüz yüze görüşme ile teybe kaydedilmiştir.

dili ile ibadet icra etmektedir. İnanç ve ibadetinde yerel yer ve gök kültürlerine özel önem vermektedir. Yargılama cemleri icraatı diğer Dersim Alevi ocakları ile aynıdır. Birçok cem patikleri (kehanet gösterme, ateşe girme) farklılık arz etmektedir. Cem repertuarı (havalara ve dualar) Kimancki (Zazaca) dilindedir. İcra edilen cem repertuarının sözü mahlassız, ağırlıklı olarak hece vezinsiz, melodisi usulsüzdür. Diğer Türk Alevi-Bektaşî ocaklarının inanç edebiyatı ve müziğinden farklı karakteristik özellikler taşır.

Yörede alan araştırması yapılmadığından, basılmış yayınlarda Kureyşan ve Dersim'in diğer Alevi ocaklarının cem sürekliliği hakkında oldukça yanlış ve hatalı bilgiler mevcuttur. İç Dersim küçük bir bölge olmasına rağmen Alevi inanç dünyasındaki rolü büyüktür. İnanç süregindeki kırılmada 1938 Dersim kıyımı ve asimilasyonun rolü belirleyicidir. Kureyşan ve diğer Dersim ocakları ile Anadolu ve Trakya Alevi-Bektaşî ocaklarının inanç sürekliliğinin mukayeseli karşılaştırılması için daha çok alan çalışmasına gerek duyulmaktadır.

Kaynakça

Basılı Eserler

Ali Kemali (2013), Erzincan, Kaynak Yayınları, İstanbul

Aytaş, Gıyasettin (Editör; 2010), Bingöl, Muş/Varto Yörelerinde Ocaklar, Oymaklar ve Boylarla İlgili Araştırma Sonuçları, Ankara

Başköylü Hasan Efendi (2007): Hakkın Emri Rızası, Yurt Yayınları, Ankara

Birdoğan, Nejat (2013): Alevilik: Anadolu'nun Gizli Kültürü, Kaynak Yayınları, İstanbul

Bruinessen, Martin von (1996), "Aslımı İnkâr Eden Haramzadedir", Birikim, sayı 88, ss. 38-51, İstanbul

Cengiz, D. (2010): Dizeleriyle tarihe tanık Dersim şairi Sey Qaji, Horasan Yayınları, İstanbul

Cengiz, D. (2002): "Doğaçlama Ustası Wakle," Evrensel kültür, sayı:123, İstanbul

Gezik, Erdal (2012a), "Rayberler, Pirler ve Mürşitler: Alevi Ocak Örgütlenmesine Dair Saptamalar ve Sorunlar" Munzur Dergisi, Yıl: 12, Sayı: 37, ss. 4-27

Gezik, Erdal (2012b): Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler, İletişim Yayınları, İstanbul

Özcan, Mesut (2002), Öyküleriyle Dersim Ağrıları – I, Kalan Yayınları, Ankara

Sılan, N. Sahir (2010): Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik; DersimSason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

Şener Cemal (2002), Alevilerin Etnik Kimliği, Etik yayınları, İstanbul

Vaktidolu (2011), Alevilik: Alevilikte Cem, Görgü, Sorgu, Musahiplik, Düşkünlük, Semah, Cem Yayınları, İstanbul

Yıldırım, Mehmet (2012): “Desimlu Aşiretinden Dersim Sancağına”, Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 1, sayı 1, ss. 23-37

Yıldırım, Mehmet (2013): “Dersim'in Cumhuriyet Öncesindeki Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, Dört Dağa Sığmayan Kent, Patika Yayınları, ss.41-70, İstanbul

Sözlü Kaynaklar

Aliye Dake (doğum: 1901, ölüm tarihi.....?), Tunceli ili Nazımiye ilçesi Xodık köyü

Ahmet Kalkan (doğum 1930, yaşıyor), Tunceli ili merkez Ambar köyü

Baba Ali (doğum 1956, yaşıyor), Tunceli ili Pülümür ilçesi Qızılbel köyü

Deviş Hasan (doğum:1899, ölüm tarihi:1970), Erzincan ili Tercan ilçesi Quzveren köyü

Heydere Ali Dosti (1890-1991), Tunceli ili Nazımiye ilçesi Bostanlı (Dewa Khuresu) köyü

Hıdır Çetinkaya (1918-2005), Tunceli ili merkez Kuyluca (Putık) köyü

Mahmut Yıldız (doğum:1928, yaşıyor), Tunceli ili Mazgirt ilçesi Birmu köyü

Seydali Yıldız (doğum 1930, yaşıyor), Tunceli ili Pülümür ilçesi Aynige köyü

AMITAV GHOSH'UN SIRÇA SARAY 'INDA SÜRGÜN VE YERİNDEN EDİLME

Fatma KALPAKLI*

Özet

Yerinden edilme ve sürgün Amitav Ghosh'un *Sırça Saray*¹ adlı romanında göze çarpan ve ele alınan en önemli konulardandır. İyi bir araştırma ve gözlem sürecinden sonra, Amitav Ghosh Burma kralı ve kraliçesinin İngiliz işgalciler tarafından Hindistan'ın dışına sürgün edilmesinin tarihini *Sırça Saray* adlı romanında kaleme almıştır. Bu çalışmada, Ghosh'un birçok ödül de alan *Sırça Saray* romanı ve roman karakterleri esas alınarak, yerinden edilme ve sürgünün sosyo-politik ve psikolojik etkileri incelenecektir. Bu çalışmada, zorunlu göç döneminde hem İngilizler hem de Hint roman karakterlerinin karşılaştığı sorunlar ve travmalar Anglo-Hint tarihine ve insan haklarına değinilerek ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Amitav Ghosh, *Sırça Saray*, Yerinden Edilme, Sürgün, İnsan Hakları.

DISPLACEMENT AND EXILE IN AMITAV GHOSH'S *THE GLASS PALACE*²

Summary

Displacement and exile are the prominent issues in Amitav Ghosh's novel, *the Glass Palace*³. Hence, after having done a good amount of

---

* Assist. Prof. Dr., Selcuk University Faculty of Letters English Language and Literature , email: fkalpakli@gmail.com

¹Bir seferinde, Ghosh "Sırça Saray'ı yazdığı beş yıl süresince yüzlerce kitap, gezi yazısı, atlas, makale ve (basılan ve basılmayan) not okuduğunu, romanda tasvir edilen yerleri mümkün olduğunca ziyaret ederek, binlerce mil yol aldığını, Hindistan, Malezya, Myanmar ve Tayland'da birçok insanı arayıp bulduğunu" (Minna Proctor'un kitap tanıtımından alıntı yapılmıştır) ifade etmiştir.

² This study is an extended version of the paper presented in 2013-ANTEP BAKEA Conference.

³ Once, he expresses that "[i]n the five years, it took me to write *The Glass Palace*, I read hundreds of books, memoirs, travelogues, gazetteers, articles and notebooks, published and unpublished; I travelled thousands of miles, visiting and re-visiting,

observation and research⁴, Ghosh depicts the times in Indian history, when Burma's King and Queen were sent into exile to the outskirts of India by the British invaders. Therefore, this paper mainly concerns the sociological, political and psychological effects of displacement and exile in relation to Ghosh's, many award-winning novel *The Glass Palace*. The problems, traumas and difficulties faced by Indian and English people during the times of historical turning points such as enforced exiles will be uncovered under the light of the history of Anglo-Indian relations and human rights issues as reflected in *The Glass Palace*.

Key Words

Amitav Ghosh, *The Glass Palace*, Displacement, Exile, Human Rights.

Ghosh's novel, *The Glass Palace* is set primarily in Burma, Malaya, and India and spans from 1885, when the British sent the King of Burma into exile, to the [millennium], nearly over a [hundred] years. While it does offer brief glimpses into the history of the region, it is more the tale of a family and how historical events influenced real lives. (Book Review, *Library Journal*, Feb 1, 2001). The year is 1885, and the British have used a trade dispute to justify the invasion and seizure of Burma's capital. As a crowd of looters pours into the fabled *Glass Palace*... Rajkumar catches sight of Dolly, then only 10, nursemaid to the Second Princess. Rajkumar carries the memory of their brief meeting through the years to come, while he rises to fame and riches in the teak trade and Dolly travels into exile to India with King Thebaw, Burma's last king; Queen Supayalat; and their three daughters. The story of the exiled king and his family in Ratnagiri, a sleepy port town south of Bombay... (Feb. 6). In this novel, through the personal histories of these characters, we catch glimpses of the political histories of Burma, Malaya, and India.

[A]ll the major characters in the novel, *The Glass Palace* are either forced to leave their 'homes', whether natives or non-natives, and gradually pass through the process of traversing, assimilation and change, in order to

---

so far as possible, all the settings and locations that figure in this novel; I sought out scores of people in India, Malaysia, Myanmar and Thailand" (qtd.in Minna Proctor's Review).

⁴Inspired by tales handed down to him by his father and uncle, Ghosh vividly brings to life the history of Burma and Malaya over a century of momentous change in this teeming, multigenerational saga [entitled *The Glass Palace*](Feb. 6) (Riemer, Andre w"Novelists in Glass Houses").

evolve new... identities, or they migrate due to a desire for upward mobility, an increased awareness of better prospects and a sense of ambition. However, ... travelling or journey does not result in acquisition of greater power, but becomes an essential strategy for survival... [In other words] ... an immigrant has to start afresh, and establish himself in the new socio-politico-cultural context...

Characters witness “unprecedented historical events”... and “are unable to carry their haughty selves across the transition period, that is to say, from pre-independence to post-independence period, and from a united India into a divided one”. Their present is tinged with a sense of loss and is tormenting. This “sense of loss, torment, and exile pervades the fictional world of *The Glass Palace*. The characters of this novel, be it for Queen Supayalat or Uma, yearn for the familiarity of the lost world, because it was where, they could invest their life with meaning and identity. It was a world that nurtured and nourished them from within and with which a sense of identification was possible” (Surti, “*The Glass Palace*”). Yet, the experience of displacement made these people uprooted and created a big hole in their hearts, which caused them suffer from sense of belonging to nowhere. Considering all the above mentioned issues and more, some critics argue that Ghosh’s novel

“function[s] as [a] ‘counter-histor[y]’ or provide[s] ‘alternative points of view’ against the officially documented versions of history. The subject positions range from an individual to a community, from being the perpetrators of violence to being the victims, from being powerful landed gentries and accomplice of colonial masters to being the subalterns in these literary narratives. These literary narratives embody ‘distinctive, authentic, marginalized, subaltern voices’ that claim prominence, or at least equivalence against the mainstream historical narratives” (Surti, “*The Glass Palace*”).

By giving a voice to the subalterns and narrating the adventures of exiled Queen⁵, a Bengali soldier (Arjun), an opportunist (Rajkumar) and

---

⁵ Furthermore, the novel “question[s] ‘the top-down approach’ of reading the South Asian history, and replace[s] it with the study of the culture of the people. There is a commitment to represent people’s history. Also there is an “attemp to re-write history from the grounds of ambivalence and contradictions and the subaltern remains the vantage point of their critique (Surti, “*The Glass Palace*”).

many other displaced Indians, Ghosh tries to give place to as many voices as possible in his novel. Moreover, he “also show[s] how individuals and collective groups in South Asia resisted ‘the penetration of colonialism into their cultural ethos’” (Surti, “*The Glass Palace*”).

In addition to these, the wide coverage of themes such as “dislocation, fragmented identity, void, alienation, nationality, culture, language, migration, loyalty, violence, exile, marginalization, colonialism and post-colonialism, hierarchical relations, gender, social issues like marriage, illicit and extra-marital affairs, subalternity, complex web of relationships, hybridity, changing power equations” are noteworthy. Not surprisingly, “to cover such a wide range of issues, he makes his novel overcrowded with characters... [and]... [he] offer[s] a bewildering web of family relationships extended to two or three generations...” (Surti, “*The Glass Palace*”).

In order to see the influences of displacement and exile and to see the big picture at those times, to have a look at the main characters one by one might be helpful. Most of the characters in *the Glass Palace* “are forced by the whirlpool of history to be driven from Burma to India, Malaya, Singapore, and back again. Almost all of them make several transitions across national frontiers during their life-time, yet are their own destiny-makers; the creators of their own history” (Surti, “*The Glass Palace*”). Despite many difficulties and obstacles faced during and after the exile, most of these characters manage to survive and assert themselves:

Despite [...] the disintegration of [their] families, women of this novel,.. assert themselves. Though they are forced to live a life of subordination due to the ruthless colonial rule, they gradually emerge as women of some substance. Though uprooted, dislocated, and marginalized, the women characters of this novel, especially Uma and Queen Supayalat, criticizes their colonial masters with a Caliban-like spirit. They are extremely critical of the monstrous expansionist policies of their colonial masters. However, all the characters of this novel suffer a common fate, that is to say, all of them are “the victims of the inevitable discourse of colonial displacement” (Surti, “*The Glass Palace*”).

Interestingly enough, as it is stated above, throughout the novel, women characters seem to be stronger and more conscious about national issues. Therefore, women characters and their ways of coping with exile will be studied first. In relation to this, Tamar Mayer expresses that “sexuality plays a key role in nation-building and in sustaining national identity” (2). Likewise, in the *The Glass Palace*, we have strong female characters like Queen Supalayal, Uma and Dolly, who suffers from displacement, but who honourably tries to hold onto life. Being part of the royal family, Queen Supalayal is sent into exile as a punishment and she endures many difficulties such as lack of water and hygiene without showing any signs of hopelessness (Ghosh 81). Furthermore, she is aware of all the facts and the rules of colonial game. In one of the scenes in the novel, she says that they are imprisoned in the name of progress (Ghosh 88), the so called “civilization mission” of colonialism or “the white man’s burden” in Kipling’s own words (see Kipling’s “The White Man’s Burden”). Also, we observe that Queen of Burma does not yield to the British ultimatum, but King of Burma yields to the wishes of British officers without resistance. In addition, she insists on speaking Hindustani (Ghosh 109), which shows that she has a strong sense of national consciousness (Ghosh 150). Like the Queen herself, the servant in the novel, called Dolly has also a strong personality and she accompanies the queen to the end and remains with her even at the toughest times of the exile. “[S]trength and sanity of the woman... seems to be a regular pattern, in Ghosh” (Shailaja 8).

However, among the male characters, we see that some of them have very complicated feelings and become more English than the English themselves. For example, Arjun joined the Indian Military Army to have a career (Ghosh 257). His mother and Uma do not approve of it, but his father does (Ghosh 258). He served as a soldier in the British Army against his own country/India. Moreover, Arjun does not let the Indian soldiers read the nationalistic pamphlets (Ghosh 391) to prevent the spread of Indian nationalism. He cannot even believe that British Empire can fall one day. Besides, he thinks that Indians would destroy the army if they became officers (Ghosh 397). And when the Indian soldiers begin to collaborate with Japanese Army⁶, he is the one who let the English commander go so

---

⁶ And the moments of Arjun’s hesitation is defined in the following sentence:

that he would not be a captive in the hands of Japanese soldiers (Ghosh 441). It may be claimed that the experience of being a colonized or being displaced implemented a kind of “inferiority complex” in the mind of Arjun unconsciously and thus, he becomes an Anglophile.

Historically speaking, about two-thirds of the British invasion force consist mainly of Indian *sepoys*, (Ghosh 26, 29). Thus, Arjun represents these Indians, who have to serve in the British Army at the expense of their country’s independence and their own souls and hearts, and people who eventually have “fragmented identities”.

Another male character, who decides to make the most out of war is Rajkumar, who is a Hindu Bengali and who becomes a loyal servant to the English and a traitor to his own country. Looking at his social background, we see that he is an orphan and his family name was Raha and Rahas were Hindus from Chittagong. Thus, the victim becomes the victimizer, when he gets the first opportunity. In Rajkumar’s case, the tough life conditions during the exile caused him to lose his humanitarian and moral values and he ends up being an opportunist rich man, who sold his soul to the devil.

In *the Glass Palace*, parallel to the war in the world, there is a concomitant war over wood or teak in India due to the fact that the English want to possess all the teak in Burma. In order to get rid of poverty, Rajkumar gets involved in the teak-trade and begins to abuse his very own people in India. Psychological researches reveal that “displacement and disorientation... result in... a kind of survivor’s guilt” (Matthess 28; see also Frankl and Borowski), yet we do not see the slightest twinklings of guilt in Rajkumar. Still the death of his son, Neel (Ghosh 463) at the end of the novel might be taken as a divine intervention and as a punishment for his war-profiteering done out of teak-trade. Rajkumar’s betrayal of his own country may also be taken as a cultural crisis; not knowing to where his loyalties belong. In Surti’s words, colonial policies,

led to cultural crisis like uprootedness, fragmentation of identity, dislocation, large-scale migration, drastic changes in administration, and

---

So Arjun, one of the first Indian career officers in the British Army in India, finds his allegiances torn in opposite directions during World War II when encountering the invading Japanese forces in the jungles of Malaya (Riemer, Andrew “Novelists in Glass Houses”).

reconfigurations of political boundaries. In the process, the native becomes the 'lost soul', and faces the existential dilemma of being a partitioned subject [says some critics]. *The Glass Palace*, as a historical novel records this existential dilemma of the 'lost souls', who suffered an imposed exile, and whose voice got lost underneath the burden of larger historical forces with the passage of time. Amitav Ghosh has attempted to excavate either this deliberately subdued or lost or forgotten history, and thereby to foreground the voice of the bewildered immigrants, the subalterns to present their version of history. (Surti, "*The Glass Palace*")

The forced exile and the displacement caused much harm as it had been illustrated so far. Most of the characters in *The Glass Palace* had "an endless series of loss - the complete loss of their power, their landlordism, the disintegration of their families, the heterogeneousness of Gangauli, their sense of belongingness and identity, loss of self-respect, loss of 'that' time which has now become a distant past, and above all the loss of Bhojpuri Urdu as the language of their expression" (Surti, "*The Glass Palace*").

In other words, displacement and exile have created a "lost generation", who is deprived of their human rights such as to have their own language, identity, home and dignity. Therefore, displacement and exile cannot be evaluated simply as a change of somebody's place, but one's "whole way of life", and when it is a forced-exile, despite all the genuine efforts of the victims to adapt to their new surroundings, then it mostly results in the creation of a lost generation, as it is already illustrated in *the Glass Palace*. What is also noteworthy is that in the case of India's partition, the borders are drawn by English authorities concerning the benefits of English people, not by Indians themselves. As Ghosh always states in his interviews and works, therefore, "boundaries are artificial" (see Barras). These imposed decisions, including dislocations and re-territorialisations, made by outside authorities ignore cultural and historical bounds and force indigenous people to settle down according to these artificial borders inevitably cause traumas and eventually result in a "lost generation", which was depicted realistically in Ghosh's above-mentioned work. Looking far back, it may be concluded that "displacement and forced exiles" are prominent problems in terms of violation of human rights in regard to Ghosh's many award-winning novel, *the Glass Palace*.

WORKS CITED

PRIMARY SOURCES

Ghosh, Amitav. *The Glass Palace*. London: HarperCollins, 2000.

SECONDARY SOURCES

Barras, Arnaud. "Ecosystem of Transformation: Migration, Borders and Environmentalism in

Amitav Ghosh's "*The Hungry Tide*", *ASLE Changing Nature: Migrations, Energies, Limits*. Lawrence (Kansas, USA) - 28 May - 1st June - . 2013.

Borowski, Tadeusz. *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*. New York: Penguin

Books, 1976.

Frankl, Viktor E. *Man's Search for Meaning*. New York: Mass Market Paperback, 2006.

Kipling, Rudyard. "The White Man's Burden". *McClure's Magazine*. 12 Feb. 1899.

Matthess, Frauke and David Wililams. "Displacement, Self-(Re)Construction, and Writing

the Bosnian War: Aleksander Hemon and Sasa Stanisic", *Comparative Critical Studies*. Ed. Maïke Oergel and Glyn Hambrook. Vol. 10, Number 1, 2013.

Mayer, Tamar. "Gender Ironies of Nationalism: Setting the Stage" Ed. Tamar Mayer.

Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation. London: Routledge, 2000.

Proctor, Minna. "*The Glass Palace*-Book Review",

http://www.amitavghosh.com/glasspalace_r.html. February, 2013.

Riemer, Andrew. "Novelists in Glass Houses",

<http://ehis.ebscohost.com/ehost/detail?vid=3&sid=731ec3b0-d735-4d4c-9e0e-9a20c9efdf53%40sessionmgr198&hid=102&bdta=jmxbmc9dHImc2l0ZTllaG9zdClsaXZl#db=n5h&AN=SYD-4YI550B4KGGTG1L99CG>). Feb, 10, 2001. 5 September 2012.

Shailaja P. & G. Manoja. "Equality and Difference: A Reading of Amitav Ghosh's Women

in *The Glass Palace* and *The Hungry Tide*". *Poetcrit*. 2007/5. Maranda: India, 2007.

Surti, Imran A.K. “*The Glass Palace*”,

<http://ehis.ebscohost.com/ehost/detail?sid=731ec3b0-d735-4d4c-9e0e-9a20c9efdf53%40sessionmgr198&vid=4&hid=102&bdata=jmxhbmc9dHImc2l0ZTIlaG9zdClsaXZl#db=ufh&AN=88797394&anchor=AN0088797394-10>. March, 2013.

SOSYAL HİZMET ÖĞRENCİLERİNİN İLETİŞİM
BECERİLERİNİN İNCELENMESİ: SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
ÖRNEĞİ

Doğa BAŞER*

Mehmet KIRLIOĞLU**

Huriye İrem KALAYCI KIRLIOĞLU***

Özet

İletişim becerileri sosyal hizmetin her boyutunda yeri olan bir beceridir. Bu çalışmanın, amacı Selçuk Üniversitesi sosyal hizmet bölümü öğrencilerinin (n=246) iletişim becerileri ve bu becerileri etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Veri toplama aracı olarak kişisel bilgi formu ve Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilen İletişim Becerileri Envanteri (İBE) kullanılmıştır. Sonuç olarak, iletişim becerisi puan ortalamaları ile cinsiyet arasında ve iletişim becerisi puan ortalamaları ile sınıf düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu, kız öğrencilerin puan ortalamasının erkek öğrencilerden yüksek olduğu bulunmuştur. Diğer bir yandan, iletişim becerileri puan ortalamaları ile anne-baba eğitim düzeyi, yaşanılan yer, aile tipi, karşı cinsle duygusal ilişki arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı bulunmuştur. Bulgular tartışma bölümünde diğer araştırmalarla karşılaştırılmıştır. Öneriler bölümünde iletişim becerilerine yönelik eğitim, araştırma ve kanıta dayalı uygulama faaliyetlerinin önemi vurgulanmıştır.

---

* Araş. Grv., Selçuk Üniversitesi Aleaddin Keykubat Kampüsü Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü Selçuklu/KONYA, 0(332) 223 35 34, baserdoga@gmail.com

** Araş Grv., Selçuk Üniversitesi Aleaddin Keykubat Kampüsü Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü Selçuklu/KONYA, 0(332) 223 35 34, kirlioglumehmet@gmail.com

*** Araş Grv., Selçuk Üniversitesi Aleaddin Keykubat Kampüsü Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü Selçuklu/KONYA, 0(332) 223 35 46, hurirkal@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hizmet, İletişim, Beceri, İletişim
Becerileri.

EXAMINATION OF SOCIAL WORK STUDENTS' COMMUNICATION SKILLS: SAMPLE OF SELCUK UNIVERSITY

Abstract

Communication skills is a skill that penetrates to all aspects of social work. The purpose of this study is to determine the communication skills of students (n=246) of Social Work in Selcuk University and factors that influence these skills. Personal information form and Communication Skills Inventory that was developed by Ersanlı and Balcı (1998) was used to collect the data. As a result, it was found that there was a statistically significant difference between average of communication skills-gender and average of communication skills-level of class and average scores of female students were higher than male students. On the other hand, it was found that there was no a statistically significant difference between average of communication skills and parents education level, place of residence, family type, emotional relationship with the opposite sex. Findings were compared with other studies in the discussion section. The importance of training, research and activities of evidence based practise was emphasized in the recommendations section.

Keywords: Social Work, Communication, Skill,
Communication Skills.

Giriş

İnsanı konu alan meslekler için iletişim temel bir kavramdır. Sosyal hizmet odağında uzman ve müracaatı arasında gerçekleşecek yapıcı bir iletişimin, uzmanın müdahale sürecinin her aşamasında hayati önemde olduğu bilinmektedir. Bununla bağlantılı olarak iletişim becerisi ile problem çözme becerisi arasındaki ilişkiye odaklanan araştırmalar mevcuttur (Küçük, 2012). Örneğin çocuk refahı alanında çalışan uzmanın başarılı olabilmesi için yapması gereken şey ebeveynleri yargılamadan onlarla iletişim kurarak ne düşündüklerini ve hissettiklerini anlamaktır (Mullins, 2011: 243). Sosyal hizmet uzmanları kişilerarası yardımı kolaylaştırmak ve kurum içi ve kurumlar arası mesleki bilgi değişimini sağlamak açısından iletişim becerilerini kullanmaktadırlar (Sheafor ve Horejsi, 2014: 164). İletişim, sosyal hizmetin beceri boyutuyla ön plana çıkmaktadır. Nitekim Dinham kişilerarası çalışmayı ve kişisel gelişimi destekleyen dinleme, kendilik farkındalığı, empati, müracaatçının ihtiyaçlarını karşılayacak doğru formu seçmek, soru sorma, sözel olmayan

iletişim ve farklılık ve farklara karşı duyarlı olma becerilerini sosyal hizmetin temel becerileri olarak kabul etmekte, görüşme yapmanın da dinleme, soru sorma (özellikle açık uçlu sorular sorma), sözlü olmayan iletişim ve empati gibi alt becerilerden oluşmakta olduğunu ifade etmektedir (Dinham 2006: 841-845). Bu anlamda iletişim becerilerinin görüşme sürecine etkisi ve iletişimin kalitesinin yardım sürecine önemine odaklanılmalıdır. Bu durum sosyal hizmet araştırmacıları, eğitimciler ve yöneticiler için önemli bir gündem maddesidir. Bu sayede hizmet sunumunda öncelikler tespit edilebilecektir (Forrester vd., 2008: 50).

Sosyal hizmette iletişimin ve iletişim becerilerinin önemle vurgulanmasına rağmen, iletişim becerileri ve sosyal hizmet açısından güncel literatürde birçok sorunsalın vurgulandığı görülmektedir. İlk sorunlardan biri halen iyi bir iletişimin ne olduğu hakkında yeterli bir uzlaşımın olmaması ve sosyal hizmette iletişim becerilerini tanımlamaya yönelik çok az teorik ve empirik temel olması, ayrıca sosyal hizmet uzmanlarının kullandıkları iletişim becerileri üzerine yeterli araştırmanın olmamasıdır. Örneğin açık ve kapalı uçlu sorular sosyal hizmet uzmanlarının iletişim becerilerinin açık bir boyutu olsa da, sosyal hizmet uzmanlarının uygulamada bunları nasıl kullandığına yönelik bilgiler kısıtlıdır (Forrester vd., 2008: 41-42). Sosyal hizmet programları ve iletişim becerilerinin geliştirilmesi noktasında uzun bir geçmişi olan İngiltere'de bile hangi eğitimin öğrencileri uygulamaya hazırlama noktasında etkili olduğuna yönelik net bir bilgi yoktur (Richards vd., 2005: 410). Burada durumun paradoksal bir şekilde eğitim-araştırma engeline takıldığı görülmektedir. Araştırmalar gelişmediğinden eğitim çıktıları ölçülememekte, eğitim çıktıları ölçülemediğinden araştırmalara kaynaklık edecek bir temel oluşturulamamaktadır.

Sosyal hizmet alanında iletişimi tehdit eden bir diğer sorun; Richards'ın üzerinde durduğu becerinin yanında etik bir problemi de tanımlayan *eğitimde teori-pratik dillemması*dır. Sosyal hizmet eğitiminde beceri öğretimine yönelik güncel yaklaşım yardım etme ilişkisi bağlamında iletişim becerilerinin (örn: empati) gelişimini vurgulamaktadır. Uygulama alanında ise, sosyal hizmet uzmanlarından bireyleri bürokratik prosedür yoluyla anlamaları ve kategorize etmeleri beklenmekte, bu da öğrencilere kafa karışıklığı ve zorluk olarak yansımaktadır. Bu durum sosyal hizmet eğitimcilerini bir etik dilemma ile karşı karşıya bırakmaktadır. Öğrencilere

alandaki prosedürlere uygun bir iletişim eğitimi mi verilecek? Yoksa müracaatçı ile bağlantı kurmaya yönelik kişiler arası ilişkilere odaklanan bir eğitim mi verilecek? (Richards vd., 2005). Richards ve diğerlerinin bu soruya verdiği cevap güncel sosyal hizmet alanındaki sistemleri ve prosedürleri vurgulayan bürokratik modelin ve bireyin değerini ve yardım ilişkisini vurgulayan sosyal hizmet eğitiminin sosyal hizmet eğitimcileri açısından iletişim becerilerinin eğitimi anlamında bir dilemma ürettiğidir. Buradan çıkan asıl sonuç ise, sosyal hizmet derslerinde güncel iletişim becerileri eğitiminin güncel uygulama alanına cevap verebilecek yeterlilikte olup olmadığıdır (Richards vd., 2005: 410-416). Günümüzde sosyal hizmetin ne olduğu ve aslında ne olması gerektiği problemi; eğitim, uygulama ve araştırma açısından üzerine eğilinmesi gereken bir konudur.

Mevcut tartışmalara rağmen, genel olarak müracaatçıların haklarını ve ihtiyaçlarını tanımak için büyük resimle bağlantı kurup insanları anlayabilmeyi sağlayan iletişim becerilerine ihtiyaç vardır. İyi soru sorma insanların anlamlarını keşfeden ve deneyimlerini anlamlandıran ve bunlarla arzuları arasında bağlantı kurabilen türden olduğunda özel bir önem taşır (Richards vd., 2005: 419).

Bu çalışmada, literatürde kadınların iletişim becerileri noktasında daha başarılı olduğu (Toy, 2007; Çetinkaya, 2011; Özdemir, 2011; Erigüç ve ark, 2013; Kayabaşı ve Akcengiz, 2014), öğrencilerin sınıf düzeyinin iletişim becerisinde anlamlı fark yarattığı (Yılmaz vd., 2009; Çetinkaya, 2011; Özdemir, 2011), anne-baba eğitim düzeyinin yüksekliğinin iletişim becerilerinde önemli olduğu (Yılmaz, 2007; Çetinkaya, 2011; Erigüç vd., 2013), karşı cinsle duygusal bir ilişki yaşamının iletişim becerileri noktasında fark yaratmadığı (Özdemir, 2011), yaşamının çoğunu geçirilen yerin ve aile tiplerinin iletişim becerilerinde farklılık oluşturmadığı (Erigüç vd., 2013, Kayabaşı ve Akcengiz, 2014; Yılmaz vd., 2009 ve Acar, 2009) vurgulandığından sosyal hizmet öğrencileri odağında mevcut literatür ve araştırma verileri ışığında aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmaktadır.

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları sınıf düzeylerine göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları anne eğitim düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları baba eğitim düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları öğrencilerin yaşamının çoğunu geçirdiği yere göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları aile tipine göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları karşı cins ile karşılıklı duygusal bir ilişkinin varlığına göre farklılaşmakta mıdır?

Sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamaları ile öğrencilerin genel akademik not ortalamaları arasında ilişki var mıdır?

Yöntem

Amaç

Bu araştırmanın amacı sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerilerinin bağımsız değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığına yönelik betimsel veriler sunmaktır.

Katılımcılar

Araştırmanın evrenini 2013-2014 eğitim öğretim yılında Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi sosyal hizmet bölümünde okuyan 316 öğrenci oluşturmaktadır. Veri toplama sürecinde 246 kişiye ulaşılmış ve bu anketlerin tamamı değerlendirmeye alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Kişisel bilgi formu: Araştırmacılar tarafından hazırlanan katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemek üzere yaş, cinsiyet, aile tipi, yaşamının çoğunu geçirdiği yer, anne-baba eğitim durumu, karşı cins ile karşılıklı duygusal bir ilişkinin olup olmadığı, öğrencinin akademik ortalaması ile ilgili soruları içeren anket formu hazırlanmıştır.

İletişim becerileri envanteri (İBE): Çalışmada iletişim becerilerini ölçmek amacıyla Erganlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilen İletişim Becerileri Envanteri (İBE) kullanılmıştır. İBE, bireyin iletişim kurarken nasıl davrandığına, neler düşündüğüne ve neler hissettiğine odaklanan beşli likert tipi bir ölçektir. Ölçek her biri 15 madde olmak üzere 3 alt boyuttan

(zihinsel, duygusal, davranışsal) oluşan 45 sorudan oluşmaktadır. Ölçek hem alt boyut hem de toplam puan olarak hesaplanabilmektedir. Bir alt boyuttan alınabilecek en düşük puan 15 en yüksek puan 75 tir. Ölçeğin toplam puanı açısından en düşük puan 45 en yüksek puan 225'tir. Yüksek puan yüksek iletişim becerisine işaret etmektedir. İBE'nin toplam Cronbach Alfa katsayısı 0.72, zihinsel alt boyut katsayısı 0.83, duygusal alt boyut katsayısı 0.73, davranışsal alt boyut katsayısı 0.82 olarak bulunmuştur. Çalışmamızda yapılan analizlerde de İBE Cronbach Alfa katsayısı 0.85 zihinsel alt boyut katsayısı 0.64 duygusal alt boyut katsayısı 0.57, davranışsal alt boyut katsayısı 0.75 olarak bulunmuştur.

Verilerin Değerlendirilmesi

Veriler bilgisayar ortamında analizi SPSS programıyla yapılmış, öncelikle kullanılacak testlerin türü ile ilgili normal dağılım değerleri analiz edilmiştir. Skewness ve kurtosis değerlerinin normal dağılımı gösterdiği karşılaştırmalarda bağımsız örneklem t testi ve Anova, normal dağılım göstermeyen korelasyon verilerinin analizinde ise, spearman korelasyon testi kullanılmıştır. Tüm testler için anlamlılık düzeyi $\alpha=0,05$ kullanılmıştır.

Bulgular

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo Demografik Özellikleri

Yaş	Ort.	SS
	20,53	2,69
Cinsiyet	N	%
Kadın	178	72,4
Erkek	68	27,6
Sınıf		
1.sınıf	59	24,0
2.sınıf	69	28,0
3.sınıf	68	27,6
4.sınıf	50	20,3
Yaşamının çoğunu geçirdiği yer		
Köy	37	15,0
İlçe	64	26,0
İl	145	58,9
Toplam	246	100,0

SOSYAL HİZMET ÖĞRENCİLERİNİN İLETİŞİM BECERİLERİNİN
İNCELENMESİ: SELÇUK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ | III

Tablo 1 de görüleceği üzere katılımcıların yaş ortalaması 20,53 ±2,69 tür. Katılımcıların büyük bir kısmı (%72,4) kız öğrencilerden oluşmaktadır. Sınıf dağılımları birbirine yakın yüzdelerden oluşmaktadır. Katılımcıların yarısından çoğu (%58,9) yaşınının çoğunu il merkezinde geçirmiştir.

Tablo 2 Öğrencilerin İletişim Becerileri Envanteri'nden Aldıkları Puanlar

İletişim Becerileri	N	En Az	En Çok	Ortalama	Standart Sapma
Zihinsel İletişim Becerileri	246	43,00	67,00	54,7317	4,92403
Duygusal İletişim Becerileri	246	38,00	65,00	54,0122	4,81620
Davranışsal İletişim Becerileri	246	36,00	71,00	57,2480	5,76048
İletişim Becerileri Toplam Puanı	246	126,00	195,00	165,9919	13,58931

Tablo 2 de görüldüğü üzere sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalaması 165,9, en yüksek puan 195 en düşük puan ise 126 dır. Alt boyutlarda ise zihinsel (54,731), duygusal (54,012), davranışsal (57,248) alt puan ortalamaları mevcuttur.

Tablo 3: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Cinsiyet Değişkenine Göre İletişim Becerileri

İletişim Becerileri	Cinsiyet	N	Ortalama	SD	t	P
Zihinsel İletişim Becerileri	Kız	178	55,4438	4,60652	3,767	,000*
	Erkek	68	52,8676	5,26578		
Duygusal İletişim Becerileri	Kız	178	54,5787	4,57418	3,034	,003*
	Erkek	68	52,5294	5,14410		
Davranışsal İletişim Becerileri	Kız	178	58,3933	5,29922	5,319	,000*
	Erkek	68	54,2500	5,87780		
İletişim Becerileri Toplam Puanı	Kız	178	168,4157	12,53047	4,719	,000*
	Erkek	68	159,6471	14,28366		

*p < 0,05

Tablo 3 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin cinsiyete göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Erkek öğrencilere göre kız öğrencilerin ölçek toplam puan ve alt boyutlarından daha yüksek puana sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 4: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Sınıf Düzeyine Göre İletişim Becerileri Puan Ortalamaları

İletişim Becerileri	Varyans Analizi	KT	sd	KO	F	P	Post-Hoc
Zihinsel İletişim Becerileri	G.arası	289,328	3	96,443	4,130	,007*	1> 3, 2> 3
	G.içi	5650,965	24	23,351			
Duygusal İletişim Becerileri	G.arası	208,338	3	69,446	3,070	,029*	1> 4
	G.içi	5474,626	24	22,622			
Davranışsal İletişim Becerileri	G.arası	464,223	3	154,741	4,885	,003*	1> 4
	G.içi	7665,651	24	31,676			
Toplam	G.arası	2525,973	3	841,991	4,770	,003*	1> 4
	G.içi	42718,010	24	176,521			

*p < 0,05

Tablo 4 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin sınıf düzeyine göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Farklılığın hangi sınıflar arasında olduğuna yönelik yapılan post hoc testi sonucu zihinsel iletişim becerileri açısından 3.sınıfların 1. ve 2. Sınıflara göre yüksek puan aldıkları, toplam puan ortalamasında ise 1. sınıflarla 4. sınıflar arası farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Genel olarak 1. sınıfların iletişim becerisi açısından en yüksek düzeyde ortalamalara sahip olduğu görülmektedir.

SOSYAL HİZMET ÖĞRENCİLERİNİN İLETİŞİM BECERİLERİNİN
İNCELENMESİ: SELÇUK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ | 113

Tablo 5: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Anne Eğitim Düzeyine Göre İletişim Becerileri Puan Ortalamaları

İletişim Becerileri	Varyans Analizi	KT	sd	KO	F	P
Zihinsel İletişim Becerileri	G.arası	87,994	5	17,599	,722	,608
	Gruplarıçi	5852,299	240	24,385		
Duygusal İletişim Becerileri	G.arası	79,084	5	15,817	,677	,641
	Gruplarıçi	5603,879	240	23,349		
Davranışsal İletişim Becerileri	G.arası	282,239	5	56,448	1,726	,129
	Gruplarıçi	7847,635	240	32,698		
Toplam	G.arası	1034,382	5	206,876	1,123	,349
	Gruplarıçi	44209,602	240	184,207		

Tablo 5 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin anne eğitim düzeyine göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olmadığı görülmektedir.

Tablo 6: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Anne Eğitim Düzeyine Göre İletişim Becerileri Puan Ortalamaları

İletişim Becerileri	Varyans Analizi	KT	sd	KO	F	P
Zihinsel İletişim Becerileri	Gruplararası	155,911	5	31,182	1,294	,267
	Gruplarıçi	5784,382	240	24,102		
Duygusal İletişim Becerileri	Gruplararası	146,661	5	29,332	1,272	,277
	Gruplarıçi	5536,302	240	23,068		
Davranışsal İletişim Becerileri	Gruplararası	214,198	5	42,840	1,299	,265
	Gruplarıçi	7915,676	240	32,982		
Toplam	Gruplararası	1207,633	5	241,527	1,316	,258
	Gruplarıçi	44036,351	240	183,485		

Tablo 6 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin baba eğitim düzeyine göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olmadığı görülmektedir.

Tablo 7: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Yaşamının Çoğunu Geçirdiği Yere Göre İletişim Becerileri Puan Ortalamaları

İletişim Becerileri	Varyans Analizi	KT	sd	KO	F	P
Zihinsel İletişim Becerileri	Gruplararası	45,875	2	22,938	,946	,390
	Gruplarıçi	5894,417	243	24,257		
Duygusal İletişim Becerileri	Gruplararası	7,540	2	3,770	,161	,851
	Gruplarıçi	5675,424	243	23,356		
Davranışsal İletişim Becerileri	Gruplararası	18,525	2	9,262	,277	,758
	Gruplarıçi	8111,349	243	33,380		
Toplam	Gruplararası	186,662	2	93,331	,503	,605
	Gruplarıçi	45057,322	243	185,421		

Tablo 7 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin yaşamının çoğunu geçirdiği yere göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olmadığı görülmektedir.

Tablo 8: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Aile Tipine Göre İletişim Becerileri Puan Ortalamaları

İletişim Becerileri	Varyans Analizi	KT	sd	KO	F	P
Zihinsel İletişim Becerileri	Gruplararası	125,472	3	41,824	1,741	,159
	Gruplarıçi	5814,821	242	24,028		
Duygusal İletişim Becerileri	Gruplararası	83,371	3	27,790	1,201	,310
	Gruplarıçi	5599,593	242	23,139		
Davranışsal İletişim Becerileri	Gruplararası	79,024	3	26,341	,792	,499
	Gruplarıçi	8050,850	242	33,268		
Toplam	Gruplararası	819,041	3	273,014	1,487	,219
	Gruplarıçi	44424,942	242	183,574		

Tablo 8 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin aile tipine göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olmadığı görülmektedir.

Tablo 9: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Karşı Cins İle Karşılıklı Duygusal Bir İlişkinin Varlığına Göre İletişim Becerileri Puan Ortalamaları

İletişim Becerileri	Karşı Cinsle Duygusal İlişki	N	Ortlama	SD	t	P
Zihinsel İletişim Becerileri	Var	70	54,5429	5,04382	-,379	,705
	Yok	176	54,8068	4,88814		
Duygusal İletişim Becerileri	Var	70	54,0143	5,22395	,004	,997
	Yok	176	54,0114	4,65985		
Davranışsal İletişim Becerileri	Var	70	56,5571	6,00154	1,187	,236
	Yok	176	57,5227	5,65580		
Toplam	Var	70	165,1143	14,46690	-,638	,524
	Yok	176	166,3409	13,25089		

Tablo 9 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin karşı cins ile karşılıklı duygusal bir ilişkinin varlığına göre iletişim becerileri puan ortalamaları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olmadığı görülmektedir.

Tablo 10: Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Akademik Not Ortalamaları İle İletişim Becerilerine Puan Ortalamaları Arasındaki Korelasyon Analizine Yönelik Bulgular

		Zihinsel İletişim Becerileri	Duygusal İletişim Becerileri	Davranışsal İletişim Becerileri	İletişim Becerileri Toplam Puan
Akademik not ortalaması	r	,062	,014	,064	,061
	p	,330	,830	,321	,343

Tablo 10 incelendiğinde, sosyal hizmet öğrencilerinin akademik not ortalamaları ile iletişim becerileri puan ortalamaları arasında hem alt boyutlar hem de toplam puan açısından istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon bulunmadığı görülmektedir

Tartışma ve Yorum

Çalışmada, sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalaması 165,99 bulunmuştur. İBE ile ülkemizde üniversite öğrencileri örnekleminde yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Küçük'ün (2012) müzik öğretmenliği öğrencileri ile yaptıkları çalışmada İBE puan ortalaması 169, Erigüç'ün (2013) meslek yüksek okulu öğrencileri ile yaptıkları

çalışmada İBE puan ortalaması 166, Çetinkaya'nın (2011) Türkçe öğretmenleri ile yaptıkları çalışmada İBE puan ortalaması 177, Akyurt'un (2012) Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek okulu öğrencileri ile yaptıkları çalışmada İBE puan ortalaması 111, Tunçeli'nin (2013) öğretmen adayları ile yaptığı çalışmada İBE puan ortalaması 170, Gürşimşek ve arkadaşlarının (2008) sınıf öğretmenliği ve okul Öncesi Öğretmenliği öğrencileriyle yaptığı çalışmada İBE puan ortalaması 146 bulunmuştur. Özdemir'in (2011) ebelik ve hemşirelik öğrencileri ile yaptığı çalışmada İBE puan ortalaması 165 bulunmuştur. Toy'un (2007) mühendislik fakültesi ve hukuk fakültesi öğrencileri ile yaptığı karşılaştırmalı çalışmasında mühendislik fakültesi öğrencilerinin İBE puan ortalaması 162 iken hukuk fakültesi öğrencilerinin İBE puan ortalaması 168 dir. İBE çalışmalarının çoğunlukla eğitim ve sağlık ile ilgili mesleklere odaklandığı görülmektedir. Puan olarak bakıldığında sosyal hizmet öğrencilerinin puan ortalamalarının diğer öğrenci örneklemeleri ile yakın olduğu görülmektedir.

Çalışmada sosyal hizmet öğrencilerinin iletişim becerileri puan ortalamasının cinsiyete göre farklılaştığı kız öğrencilerin hem iletişim becerileri genel puan ortalaması hem de alt boyutlar açısından erkeklerden daha yüksek puan aldıkları bulunmuştur. İBE ile yapılan bir çok çalışmada (Çetinkaya, 2011; Erigüç ve ark, 2013; Kayabaşı ve Akcengiz, 2014; Özdemir, 2011; Toy, 2007) kız öğrencilerin puan ortalamaları daha yüksek çıkmıştır. Bu anlamda araştırma bulgularımızın literatürle uyumlu olduğu söylenebilir.

Sınıf düzeyi değişkenine göre iletişim becerilerine yönelik bulgular değerlendirildiğinde sınıflar arası farklılaşmalar bulunmuştur. Özellikle birinci sınıfların iletişim becerilerinin yüksekliği göze çarpmıştır. Çetinkaya'nın (2011) Türkçe öğretmenleri ile yaptıkları çalışmada da sınıf düzeyine göre iletişim becerileri farklılaşmakta, 1. sınıf öğrencilerinin puanları 4. sınıf öğrencilerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. Ek olarak bazı çalışmalarda sınıf düzeyi anlamlı bir fark yaratırken (Yılmaz vd., 2009; Özdemir, 2011) bazı çalışmalarda aksi sonuçlar (Erigüç vd., 2013; Tunçeli, 2013; Dilekmen vd., 2008; Erözkan, 2005; Toy, 2007) bulunmuştur. Birinci sınıfların puanın yüksekliği sosyal hizmet bölümünün gittikçe popülerleşmesi, kişilerin iş garantisinin dışında mesleği tanıyarak

yazmaları, iletişime dayalı bir meslek olduğunu bilerek yazmaları, sosyal hizmeti karakterlerine uygun bir bölüm olarak görmeleri ile açıklanabilir.

Araştırmada, sosyal hizmet öğrencilerinin İBE puanlarının anne-baba eğitim düzeyine göre farklılaşmadığı bulunmuştur. Literatürde Eriğüç ve diğerleri (2013) ve Çetinkaya (2011) benzer bulgulara sahiptir. Buna karşın Özdemir'in (2011) araştırmasında anne-babası eğitimsiz öğrencilerin İBE toplam puanı ile davranışsal İBE puanının düşük olduğu bulunmuştur. Yılmaz'ın (2007) kişilerarası ilişkiler ve iletişim becerisi üzerine çalışmasında ise, iletişim becerilerinin alt boyutlarından zihinsel iletişim becerisi ve duygusal iletişim becerisi puanının baba eğitim düzeyine göre farklılaştığı bulunmuştur. Bu anlamda ülkemizde artan eğitim seviyesinin bir kaç kuşak sonra iletişim açısından önemli bir belirleyici olacağı söylenebilir.

Sosyal hizmet öğrencilerinin karşı cins ile karşılıklı duygusal bir ilişkinin varlığı değişkenine göre iletişim becerilerinin farklılaşmadığı bulunmuştur. İlişkili bir bulgu olarak Acar'ın (2009) öğretmen adayları ile yaptığı çalışmada öğretmen adaylarının iletişim becerilerinin, genel arkadaşlık ilişkisine göre iletişim becerilerinin anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna varılmışken, Özdemir'in araştırmasında (2011) sosyal etkinliklere katılma durumuna göre İBE toplam puanı ile zihinsel ve davranışsal iletişim becerileri alt boyut puan ortalamaları arasında anlamlı fark olduğu saptanmıştır. Literatürde iletişim becerisi ile duygusal zekâ arasındaki ilişkiye vurgu yapılmaktadır. Nitekim Çetinkaya ve Alparslan'ın (2011) duygusal zeka ve iletişim becerisi arasında ilişkiye yönelik çalışmasında duygusal zekânın alt boyutlarından empatik duyarlılık boyutunun iletişim becerileri üzerindeki etkisinin istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde olduğu bulunmuştur. Gürşimşek ve diğerlerinin (2008) üniversite öğrencileri ile yaptıkları çalışmada da duygusal zeka ve iletişim becerileri arasından anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu anlamda iletişim becerilerinin sosyal ilişkilerin ve faaliyetlerle bağlantılı olduğu fakat kişilerin duygusal boyutlarına bire bir etki etmediği söylenebilir.

Araştırmada, yaşamının çoğunu geçirilen yer ve aile tipine göre iletişim becerileri puanlarında farklılaşma görülmemiştir. Araştırma sonuçları Eriğüç ve diğerlerinin (2013), Kayabaşı ve Akcengiz, (2014), Yılmaz ve diğerlerinin (2009) ve Acar'ın (2009) çalışmaları ile uyumludur. Özdemir'in (2011) çalışmasında aile tipine göre duygusal iletişim

becerilerinde anlamlı farklılaşma vardır. Geniş aileye sahip öğrencilerin duygusal iletişim becerileri daha yüksektir. Bulgular, modernleşme ile birlikte ailelerin tek tipleşmesi ve çekirdek aileye yönelimin farklılaşmayı azaltması yönünde yorumlanabilir.

Sosyal hizmet öğrencilerinin akademik not ortalamaları ile iletişim becerileri arasında bir ilişki yoktur. Bu durum ders başarısının doğrudan iletişim becerisine yansımayaacağına yönelik yorumlanabilir. Sosyal hizmetin uygulama boyutu mevcut olsa da teorik derslerin yoğunluğu iletişim bilgisinin varlığını oluştururken bunun beceriye dönüştürememekte olabilir.

Bu araştırma Selçuk Üniversitesi sosyal hizmet bölümü öğrencileri ile sınırlıdır. Geniş katılımcı gurubu ile yapılacak çalışmalar karşılaştırmalı analizlere imkân verebilir. Özellikle Bologna sürecinde sosyal hizmet bölümlerinin müfredatlarının daha etkin hale getirilmesinde karşılaştırmalı çalışmalar önem kazanmaktadır. Araştırmanın önemli bir sınırlılığı da, iletişim becerisi sosyal arzulanırlığından dolayı katılımcıların olduklarından ziyade olmasını istedikleri gibi cevap verebilmiş olmalarıdır.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın teorik ve ampirik bulguları kapsamında şu öneriler ön plana çıkmaktadır. Akademik literatür açısından sosyal hizmet alanına özgün iletişim becerisi ölçeklerinin geliştirilmesi ve sosyal hizmet alanında iletişim becerisine yönelik ampirik araştırmaların arttırılması önem kazanmaktadır. Söz konusu araştırmalar sosyal hizmet uygulaması açısından kanıta dayalı uygulamanın ortaya çıkışı için önemli görünmektedir. Uygulamanın gelişimi için özellikle iletişimin kültürel boyutunun da varlığı dikkate alınarak ülkemizdeki uzman-müracaatçı etkileşimine odaklanan araştırmalar yapılmalıdır. Bu çalışma sosyal hizmet öğrencilerinin 1.sınıftan 4.sınıfa kadar iletişim becerilerinde ne gibi değişiklikler olduğuna yönelik bir açıklama sunmamaktadır. Bu sebeple 1.sınıftan 4.sınıfa kadar gelişimi gözlemleyecek uzunlamasına izlem çalışmalarına ihtiyaç vardır.

Sosyal hizmet eğitimi açısından araştırmada sosyal hizmet öğrencilerinin İBE puan ortalamalarının diğer meslekler çok yakın düzeyde olması iletişim becerilerine yönelik ders içeriklerinin hem nitelik hem nicelik olarak geliştirilmesine işaret etmektedir. Üniversite tercihleri

sürecinde sosyal hizmet mesleği iyi bir şekilde tanıtılmalı iyi bir iletişim becerisinin mesleğin anahtarı olduğu vurgulanarak iletişim becerisi yüksek kişilerin bölümü tercih etmesi ihtimali arttırılmalıdır. Öğrencilerin derslerde öğrendiklerini alanda uygulamalarını sağlayabilmesi için, sosyal hizmette teori-pratik sorununun da akademik ve mesleki gündemde yer etmesi de önemli görünmektedir.

Kaynakça

- Acar, V. (2009). *Öğretmen adaylarının iletişim becerileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur.
- Akyurt, N. (2009). Sağlıkta iletişim ve Marmara üniversitesi sağlık hizmetleri meslek yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerileri. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 4 (11), 15-33.
- Çetinkaya, Z. (2011). Türkçe öğretmen adaylarının iletişim becerilerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19 (2), 567-576.
- Çetinkaya, Ö. ve Alparlan A. M. (2011). Duygusal zekânın iletişim becerileri üzerine etkisi: üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (1), 363-377.
- Dilekmen, M., Başçı, Z. ve Bektaş, F. (2008). Eğitim fakültesi öğrencilerinin iletişim becerileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2), 223-231.
- Dinham, A. (2006). A review of practice of teaching and learning of communication skills in social work in England. *Social Work Education: The International Journal*, 25 (8), 838-850.
- Erigüç, G., Şener, T. ve Eriş, H. (2013). İletişim becerilerinin değerlendirilmesi: bir meslek yüksekokulu öğrencileri örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 16 (1), 45-65.
- Erözkan, A. (2005). Üniversite öğrencilerinin iletişim becerilerini etkileyen faktörler. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (22), 59-72.
- Ersanlı, K. ve Balcı, S. (1998). İletişim becerileri envanterinin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2 (10), 7-12.
- Forrester, D., McCambridge, J., Waissbein, C. ve Rollnick, S. (2008). How do child and family social workers talk to parents about child welfare concerns? *Child Abuse Review*, 17, 23-35.

Gürşimşek I., Vural E. D. ve Demirsöz S. E. (2008). Öğretmen adaylarının duygusal zekâları ile iletişim becerileri arasındaki ilişki. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 1-11.

Kayabaşı, C. ve Akcengiz S. A. (2014). Eğitim fakültesinde okuyan öğretmen adaylarının iletişim becerilerinin farklı değişkenler açısından incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 86-104.

Küçük, D. P. (2012). Müzik öğretmenliği anabilim dalı öğrencilerinin iletişim ve problem çözüme becerileri. *GEFAD/GUJGEF*, 32 (1), 33-54.

Mullins, J. L. (2011). A framework for cultivating and increasing child welfare workers' empathy toward parents. *Journal of Social Service Research*, 37, 242-253.

Özdemir, G. (2011). *Ebelik ve hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerileri ve yaşam yönelimlerinin stresle baş etme tutumları üzerine etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Richards, S., Ruch, G. ve Trevithick, P. (2005). Communication skills training for practice: the ethical dilemma for social work education. *Social Work Education: The International Journal*, 24 (4), 409-422.

Sheafor, B. W ve Horejsi, C. J. (2014). Sosyal hizmet uygulaması temel teknikler ve ilkeler. Ankara: Nika Yayınevi.

Toy, S. (2007). *Mühendislik ve hukuk fakülteleri öğrencilerinin iletişim becerileri açısından karşılaştırılması ve iletişim becerileriyle bazı değişkenler arasındaki ilişkiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tunçeli, H. İ. (2013). Öğretmen adaylarının iletişim becerileri ile öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi (Sakarya Üniversitesi Örneği). *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 3 (3), 51-58.

Yılmaz B. (2007). *Üniversite öğrencilerinin kişilerarası iletişim becerileri ve bağlanma stilleri arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Yılmaz, M., Üstün, A. ve Odacı, H. (2009). Okul öncesi öğretmen adaylarının iletişim becerileri düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 8-18.

İŞ-AİLE ÇATIŞMASI VE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNDE İŞE TUTKUNLUĞUN ARACILIK ETKİSİ*

Nurten Polat DEDE*

Gülşen YILMAZ**

Arzu KARACA ÇAKINBERK**

Özet

Çalışanların hem iş hem de aile yaşamları üzerinde etkili olan faktörlerden biri de yaşadıkları rol çatışmasıdır. Kadınların iş hayatında daha fazla yer almaya başlamasıyla birlikte her geçen gün artan oranda kadının iş-aile çatışması yaşadığı gözlenmektedir. Kadının evi ve işi ile ilgili ikili rolleri, kadına hem daha fazla yük yüklemekte, hem de daha yoğun çatışma yaşamasına sebep olabilmektedir. İş-aile çatışması, iş yaşamındaki birçok faktörün yanı sıra, çalışanların işe tutkunlukları ve işten ayrılma niyetleri üzerinde etkili olabilmektedir.

Bu çalışmada bankacılık sektöründeki kadın çalışanların iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerine etkileri incelenerek, işe tutkunluğun aracılık rolü de belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda genel olarak iş-aile çatışmasının; işe tutkunluk ve işten ayrılma niyeti arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan regresyon analizi sonucunda işe tutkunluğun iş- aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerindeki aracılık rolünün olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş-Aile Çatışması, İşe Tutkunluk, İşten Ayrılma Niyeti, Aracı Değişkenli Çoklu Regresyon Analizi, Kadın Çalışan

---

* Bu çalışmanın genişletilmiş özeti 21. Ulusal Yönetim Organizasyon Kongresi'nde sunulmuştur.

* Yrd.Doç.Dr., İstanbul AREL Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, İstanbul, e-posta: npoatdede@arel.edu.tr

** Araş.Grv., Tunceli Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, Tunceli, e-posta: gulsenyilmaz@tunceli.edu.tr

** Doç.Dr., Tunceli Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, Tunceli, e-posta: acakinberk@tunceli.edu.tr

MEDIATING EFFECT OF WORK ENGAGEMENT IN WORK-FAMILY CONFLICT AND TURNOVER INTENTION

Abstract

One of the factors that effective on both work and family life is workers' role conflicts. It has been observed that more women experience work-family conflict in connection with women increasingly take part in business life. Woman's dual roles associated with home and work, overload more work to woman as well as may cause to experience intense conflict. In addition to many factors in business life; work-family conflict may be effective on workers' work engagement and turnover intentions.

In this work, the research conducted with women working in banking sector, it is tried to determine mediating effect of work engagement while examining the work-family conflict's effects on turnover intention. As a result of the research; there are negative relationships between on work-family conflict and work engagement and turnover intention. Furthermore, after regression analysis it has been found that there is mediating effect of work engagement on relationship between work-family conflict and turnover intention.

KeyWords: Work-Family Conflict, Work Engagement, Turnover Intention, Multiple Regression Analysis with Mediator Variable, Woman Worker

Kuramsal Çerçeve

Günümüzde kadınların yoğun şekilde çalışma hayatına girmesiyle her geçen gün daha fazla ailenin çift gelirli olması; iş ve aile rollerini değiştirmiştir (Knecht vd., 2011: 271). Bu çerçevede iş ve aile sorumluluklarında yaşanan değişimler iş ve aileden beklentilerde de önemli değişimlere neden olmuş ve yeni rol taleplerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Geurt ve Demerouti, 2003; Perry-Jenkins vd., 2000; Voydanoff, 2002; Akt: Turunç ve Erkuş, 2010). Bazı rollerin yoğunluğu diğer bazı rollerin yoğunluğunu bastırmakta ve bazı rollerin yerine getirilmesini engelleyebilmektedir. Bu durumda bireyler ciddi rol çatışmaları, rol karmaşası veya rol belirsizlikleri ile mücadele etmek durumunda kalmaktadır (Özdevecioğlu ve Doruk, 2009: 70). Kuşkusuz yaşanan değişim, bireylerin iş ve aile yaşamları arasındaki dengeyi bozmakta ve iş-

aile çatışmasının (Work-family conflict), ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Kadınların aile yaşamındaki rol ve sorumlulukları evlilik ve ailelerini kariyerlerinden öncelikli tutmalarına ve bunun bir sonucu olarak mesleklerinde terfi olanaklarının kısıtlanmasına neden olmaktadır. Bu durum iş-aile çatışmasından ziyade "çalışan kadın" sorunu olarak görülmekte (Doruk, 2008: 96) ve genellikle kadınların daha fazla iş-aile çatışması yaşayacağı cinsiyet faktörü olarak ele alınmaktadır (Doruk, 2008: 96; Lo, 2003: 377; Gutek vd., 1991). Vlez ve Gutek (1987) iş ve aile yaşamının birbirine olan bağının; üstlendikleri aile sorumluluklarının ve beraberinde getirdiği talebin daha fazla olmasından dolayı kadınlarda erkeklere kıyasla daha problematik bir durum teşkil ettiğini ifade etmektedir. Erkeklerin çatışma yaşamaması aile alanındaki rollerin büyük kısmını kadına aktarmasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Akt:Çarıkçı vd., 2010: 64). Kadının ev içi ve ev dışı ikili rolleri, kadına hem daha fazla yük yüklemekte, hem de çatışma yaşamasına neden olmaktadır (Önel, 2006: 144). İş ve aile yaşamındaki rollerin ağırlığı kadın çalışanlar üzerinde stres ve performans düşüklüğü yaratmaktadır (Öztürk, 2008: 2).

İş-aile çatışması; iş ve aile rollerinin eşzamanlı olarak ortaya çıkması nedeniyle yaşanan uyumsuzluk durumudur (Parasuraman ve Simmers, 2001: 552-556). İş-aile çatışması, bireyin işi ile ilgili üstlendiği rolün, ailesi ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmesini engellemesi nedeniyle oluşan çatışma veya işten aileye yönelik olan bir çatışma türüdür (Frone vd., 1992: 728). İş ve aile yaşamının gereği olarak benimsenen rollerin uyumsuzluk göstermesinin çalışan üzerinde yarattığı gerilim arttıkça, çalışanın iş-aile yaşam dengesinin bozularak, iş-aile çatışması beklenmektedir (Greenhaus ve Beutell, 1985: 79). İş rolleri, aile sorumluluklarının yerine getirilmesini engellediğinde yaşanan çatışma "İş-Aile Çatışması" olarak; aile rolleri, işle ilgili sorumlulukların yerine getirilmesini engellediğinde yaşanan çatışma ise "Aile-İş Çatışması" olarak tanımlanmaktadır (Turgut, 2011:158).

İş-aile çatışması çift yönlü ve çok boyutlu bir süreçtir (Çarıkçı vd., 2010: 6). Kişinin işine veya ailesine bağlılığının derecesi, işinde veya ailesinde yaşadığı sorunlar ve işinden veya ailesinden kaynaklanan talepler çatışmanın öncesini oluştururken; çatışmanın sonucunda da kişinin iş veya aile hayatından ve genel olarak hayattan aldığı tatminde önemli ölçüde azalmalar meydana gelebilmektedir (Jackson vd., 1985:575).

Allen ve arkadaşlarının (2000) yaptığı çalışmanın neticesinde iş-aile çatışmasının sonuçları iş, aile ve genel olarak stresin yarattığı sağlıkla ilgili sonuçlar olarak üç grup altında toplanmaktadır (Allen vd., 2000). Bu çalışma kapsamında sadece işe ilişkin sonuçlar üzerinde durulmakla birlikte iş aile çatışmasının sonuçlarını araştırmacılar yüksek seviyede iş-aile çatışması yaşayan çalışanlarda, hem iş hem de aile rollerinde düşük performans, iş kaygısı, iş stresi, iş kaynaklı bitkinlik, devamsızlık, geç gelme, geri çekilme davranışları gibi işe yönelik olumsuz duygu ve tutumları tetikleyerek iş ve yaşam tatminlerinin azaldığını tespit etmişlerdir (Day ve Chamberlain., 2006: 119; Frone vd., 1992: 69; Hammer vd., 1997: 189; Kirchmeyer ve Cohen, 1999; Frone vd., 1997; Efeoglu ve Özgen, 2007; Kwantes, 2003: 7; Edwards ve Rothbard, 2000: 178; Kossek ve Ozzeki, 1998: 139; Boyar vd., 2005: 919; Turgut, 2011: 159).

Bazı araştırmalara göre; iş-aile çatışma düzeyinin çalışanların işten ayrılma niyetini anlamlı olarak etkilediği ve beklendik şekilde ayrılma niyetini artırdığı belirlenmiştir (Çarıkcı ve Çelikkol, 2009: 165; Karatepe ve Kılıç, 2007; Karatepe ve Baddar, 2006).

Bu çalışmada iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerine ilişkisi incelendiğinden şu hipotez geliştirilmiştir:

H₁: İş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında bir ilişki vardır.

İş aile çatışmasından doğan stresin işe yönelik olumlu tutumları, örneğin iş tatminini ve örgüte bağlılığı zayıflattığı ifade edilmektedir (Adams vd., 1996; Carlson ve Kacmar, 2000; Grandey vd. 2005; Netemeyer vd., 1996; Parasuraman vd., 1992; Torun ve Ercan, 2006; Akt: Turgut, 2011: 159). İş-aile çatışmasının olumsuz etkileyeceği diğer bir örgütsel davranış ise çalışmaya/işe tutkunluktur (Turgut: 2011: 179). Literatürde iş-aile çatışmasının işe tutkunluğu azalttığını ortaya koyan çalışma sayısı nispeten az (Mauno vd., 2007; Montgomery vd., 2003; Turgut, 2011) olmakla birlikte konu insan kaynakları yönetimi ve örgütsel davranış alanında önemli bir araştırma konusu olmaya başlamıştır (Fan vd., 2011).

Örgütsel Davranış yazınında İngilizce karşılığı “work engagement” olan kavram Türkçede “işe veya çalışmaya tutkunluk” şeklinde adlandırılmaktadır (Turgut, 2011: 156). Bu çalışmada kavram “işe tutkunluk” olarak kullanılmıştır. İşe tutkunluk davranışı çeşitli şekillerde

tanımlanmakta ve çoğu kez örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı ile karıştırılmaktadır. İşe tutkunluk kavramı; çalışanın işletmeye karşı olan olumlu tutumları (Robinson vd. 2004), duygusal ve zihinsel bağlılığı (Baumruk, 2004; Richman, 2006; Shaw, 2005) veya çalışanların işlerinde isteğe bağlı, ekstra çaba (Frank vd., 2004) sarf etmeleri şeklinde tanımlanmaktadır. Wellins ve Cencilman (2005) ise işe tutkunluğu, çalışanları motive ederek performans düzeylerini yükselten veya düşüren hayali bir güç olarak nitelendirmektedir. Rol teorisi temelinde, Kahn (1990) işe tutkunluğu, örgüt üyelerinin kendilerini işteki rollerine canla başla adanmaları olarak tanımlamaktadır. Bir işletmede verimliliğin, kalitenin ve performansın artırılmasında çalışanların işe tutkunluğu büyük önem arz etmektedir. Nelson ve Simmons (2003) yüksek düzeyde işe tutkunluk davranışının sadece çalışanların rollerine sıkı sıkıya bağlı olduklarında sağlanabileceğini belirtmektedirler.

İşe tutkunluk çalışanın, yaptığı işe yönelik, doyumun da ötesinde hissettiği olumlu duygu durumunu içermektedir. İşe tutkunluk, bireyin işi ile ilgili faaliyetleri yaparken enerjik ve duygusal açıdan bir kenetlenme durumunu anlatmaktadır. Yine pozitif psikoloji akımı doğrultusunda, çalışma psikolojisinde son zamanlarda ölçülen önemli bir değişken haline gelen işe tutkunluk, bireyin işine yönelik olumlu bir duygulanım içinde olduğunu ifade etmektedir (Güler vd., 2012).

İşe tutkunluk dinçlik, adanmışlık ve yoğunlaşma olarak nitelendirilen üç boyut altında; pozitif, tatmin edici, çalışmayla ilgili ruh hali olarak ifade edilmektedir (Schaufeli vd., 2002: 74). Dinçlik boyutu; çalışırken yüksek enerji düzeyi, zihinsel dayanıklılık, çaba sarf etme isteği, kolayca yorulmama yeteneğini ve zorluklar karşısında direnmeyi içermektedir. Adanmışlık; çalışmaya yönelik güçlü bir bağlılığı temsil etmekte ve önemlilik hissi, istek, ilham, övünç olarak nitelendirilmektedir. Yoğunlaşma boyutu ise bireyin yaptığı işe tamamen odaklanması ve kişinin çalışırken zamanın hızla geçtiğini hissetmesi ve işe ara vermekte zorlanması şeklinde açıklanabilir (Zeng vd., 2009: 710; Wu, 2008).

Yüksek işe tutkunluk, iş doyumunun (Piersol, 2007; Zeng vd., 2009: 714) ve performansının artmasına (Gruman vd., 2011), satışların ve verimliliğin yükselmesine (Zeng vd., 2009: 711) neden olmanın yanı sıra devamsızlığı ve işçi devir oranını da düşürmektedir. Ayrıca işe tutkunluk ile işten ayrılma niyeti arasında bir ilişkinin olduğu ve işten ayrılma niyetinin

azalmasına yol açtığı ifade edilmektedir (Anand ve Madhuvanhi, 2012: 25; Zeng vd., 2009: 714). Bu doğrultuda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₂: İş-aile çatışması ile işe tutkunluk arasında bir ilişki vardır.

İşten ayrılma niyetini, çalışanların iş koşullarından tatminsiz olmaları durumunda göstermiş oldukları yıkıcı ve aktif eylemlerdir şeklinde tanımlamak mümkündür (Rusbelt vd., 1988; Akt: Gül vd., 2008). Jaros'a (1997) göre ayrılma niyeti örgütten ayrılmaya karşı sürekli ve aynı zamanda genel bilişsel uyarlamayı yansıtır. Bu uyarılama çalışanın ayrılmayı, başka bir istihdam fırsatı aramayı veya bir ayrılma niyeti şeklini düşünüp düşünmediğini belirler. Gerek iyi çalışanın işten ayrılmasıyla yaşanan insan kaynağı kaybı gerekse devam eden iş akışını bölmesi açısından işten ayrılma niyeti örgütleri olumsuz yönde etkilemektedir (Cascio, 1991: 27). Genel olarak, işten ayrılma niyetine etki eden unsurlar dışsal unsurlar (işsizlik oranı, alternatif iş olanakları gibi), örgütsel unsurlar (yönetim tarzı, ücret, ödüllendirme gibi) ve kişisel unsurlar (kişilik, yaş, aile gibi) olarak sınıflandırılabilir (Cotton ve Tuttle, 1986: 63-64). İşe tutkunluk düzeyi yüksek olan çalışanların işten ayrılma niyetinin az olacağı düşünülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda, aşağıdaki hipotezler geliştirilebilir:

H₃: İşe tutkunluk ile işten ayrılma ilişkisi arasında bir ilişki vardır.

H₄: İş- aile çatışmasıyla işten ayrılma ilişkisi arasında işe tutkunluk üzerinden bir ilişki vardır.

Araştırma Metodolojisi

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kadınların iş hayatında daha fazla yer almaya başlamasıyla birlikte her geçen gün daha fazla kadının iş-aile çatışması yaşadığı gözlenmektedir. Kadının evi ve işi ile ilgili ikili rolleri, kadına hem daha fazla yük yüklemekte, hem de daha yoğun çatışma yaşamasına sebep olabilmektedir. İş-aile çatışması, iş yaşamındaki birçok faktörün yanı sıra, çalışanların işe tutkunlukları ve işten ayrılma niyetleri üzerinde etkili olabilmektedir. Bu çalışmada iş-aile çatışması ile işe tutkunluk ilişkisi ve bunun sonucunda işten ayrılma niyetinde yaşanan değişimi ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu

bağlamda işe tutkunluk iş aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında ara değişken rolüne sahiptir temel hipotezi araştırılmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Hizmet sektöründe, iş saatlerinin, çalışma temposunun ve stresin diğer sektörlerle göre daha yoğun olmasından dolayı iş-aile çatışmasının daha fazla yaşandığı belirtilmektedir (Çakır, 2011). Bu varsayım ile araştırma kadınların yoğun (%50,1) olarak çalıştıkları bankacılık sektöründe (Türkiye Bankacılık Sistemi Verileri, 2012) uygulanmıştır. Araştırma evrenini; zaman kısıtı ve kolay ulaşılabilir olduğundan Sivas (10 banka) ve Tunceli (4 banka) il merkezlerindeki 14 adet özel ve kamu bankasında görev yapan 172 kadın çalışan oluşturmuştur. Anket formu evrenin tamamına dağıtılmış ve araştırma 119 kadın çalışandan toplanan veriler ile gerçekleşmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen verilere SPSS 20 istatistik programında analizler uygulanmıştır.

Araştırmanın Veri Toplama Tekniği ve Aracı

Araştırmanın kapsamı doğrultusunda bir anket formu hazırlanmıştır. Bu formda yer alan ifadeler, araştırmanın amacına uygun şekilde belirlenmiş, soruların anlaşılır, kısa olmasına ve yönlendirici soruların sorulmamasına özen gösterilmiştir. Veriler yüz yüze anket yöntemi kullanılarak toplanmıştır.

Araştırmanın anket formu, dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, katılımcı ile ilgili sosyo-demografik özellikleri (yaş, eğitim düzeyi, medeni hal vs.) toplamayı amaçlayan toplam 8 soru sorulmuştur. İkinci bölümde, Netemeyer vd. (1996) tarafından geliştirilen “İş-Aile Yaşam Çatışması Ölçeği” çalışanların iş yaşamından kaynaklanan iş-aile çatışmasını (5 madde) ve aile yaşamından kaynaklanan aile-iş çatışmasını (5 madde) ölçen toplam 10 ifade yer almaktadır. Bu çalışmanın modeli kapsamında yer alan bir diğer kavram olan işe tutkunluk Schaufeli vd. (2002) tarafından geliştirilen “İşe Tutkunluk Ölçeği” (Utrecht Work Engagement Scale, UWES) ile ölçülmüştür. Bu ölçek işe tutkunluğun dinçlik boyutunu 6 madde, adanmışlık boyutu 5 madde ve yoğunlaşma boyutunu 6 madde olmak üzere toplam 17 ifade ile ölçmektedir. Dördüncü bölümde işten ayrılma niyeti eğilimi, Cammann'ın vd.(1979) geliştirdiği 3 maddeden oluşan bir ölçekle ölçülmüştür. Ölçekler, aralık ölçeği olarak işe tutkunluk ölçeği (1=her zaman...5=hiçbir zaman şeklinde) ve diğer ölçekler

(1=Kesinlikle Katılıyorum ,... 5=Kesinlikle Katılmıyorum şeklinde) Likert tipi metrik ifadelerden oluşturulmuş ve her bir kategori arasındaki mesafe eşit olarak kabul edilmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara ait aritmetik ortalamaların yorumlanmasında aşağıdaki aralıklar dikkate alınmıştır:

Faktör Adı	Madde	Ort.	S.S.	1	2	Açıklanan Varyans (%)
İş-Aile Çatışması	İş sorumluluklarının aile ve ev yaşamını olumsuz olarak etkiliyor.	2,41	1,272	0,864		41,94
	İşinin aratığı zaman aileme karşı sorumluluklarını yerine getirme mi zorlaştırıyor.	2,24	1,269	0,894		
	İşinin gereksinimleri ne de niyle evde yapmak istediğim şeyleri yapamıyorum.	2,18	1,162	0,882		
	İşinin yarattığı gerginlik ve yük ne de niyle aile yaşamıyla ilgili yapmak istediğim şeyleri yapamıyorum.	2,28	1,301	0,907		
	İş sorumluluklarının ne de niyle aileme ilgili planlarımı değiştirmek zorunda kalıyorum.	2,11	1,088	0,861		
Aile-İş Çatışması	Ailemin gereksinimleri iş yaşamını olumsuz etkiliyor.	3,19	1,244		0,760	36,57
	Ev yaşamının gereksinimleri ne de niyle işime ilgili çalışmalarımı sonraya bırakmak zorunda kalıyorum.	3,68	1,171		0,917	
	Aileme karşı sorumluluklarının ne de niyle işime ilgili yapmak istediğim şeyleri yapamıyorum.	3,66	1,196		0,910	
	Aile yaşamının iş zamanında grüne k, guntur iş gere klerini yerine getirmek, ders dışı etkinlikler yapmak gibi sorumluluklarını olumsuz olarak etkiliyor.	3,69	1,141		0,904	
	Aile yaşamının yarattığı gerginlik ve yük işime ilgili görevlerimi yapma becerimi olumsuz olarak etkiliyor.	3,57	1,218		0,842	
	Ailemin gereksinimleri iş yaşamını olumsuz etkiliyor.	3,19	1,244		0,760	36,57
	Genel	2,9	0,885			
Toplam Varyans: %78,21						
KMO: ,82 Approx. Chi-Square: 1059,14 df: 45 Sig: ,000						
Cronbach Alpha: ,904						

1,00 < aritmetik ortalama ≤ 2,60 : Düşük

2,60 < aritmetik ortalama ≤ 3,40 : Orta

İŞ- AİLE ÇATIŞMASI VE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNDE İŞE TUTKUNLUĞUN ARACILIK ETKİSİ | 129

3,40 < aritmetik ortalama $\leq$ 5,00 : Yüksek

Ölçeklerin Faktör ve Güvenilirlik Analizleri

Kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini test etmek ve boyutları tespit etmek amacıyla faktör analizi uygulanmıştır. Temel bileşenler analizi ve döndürme (varimax) seçeneği kullanılarak temel boyutlar tespit edilmiştir. Aşağıdaki Tablo.1,Tablo.2 ve Tablo.3'de araştırma ölçeklerinin her birine ait ifadelerin ortalama, standart sapma, aldığı yükü, boyutu, açıkladıkları varyans yüzdeleri ve boyutların Cronbach Alfa değerleri verilmektedir.

Tablo.1.İş- Aile Çatışması Ölçeğinin Faktör Analizi Sonuçları

Faktör analizi sonucunda verilerin ölçeğin iki faktörlü yapısına uyum sağladığı görülmektedir. On ifadeden oluşan ölçeğin toplam varyansı açıklama oranı % 78,51'dir. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda ölçeğin toplam Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .904, iş-aile çatışması boyutunun .939 ve aile-iş çatışması boyutunun ise .908 olarak bulunmuştur. Ölçek ortalaması (2,90) *katılıyorum* (2) seçeneğine isabet etmektedir. Yani, katılımcıların iş- aile çatışma algıları orta düzeydedir denilebilir.

İşe tutkunluk ölçeğinin de yapı geçerliliğini test etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Tablo.2.İşe Tutkunluk Ölçeğinin Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	Madde	Ort.	S.S.	1	2	3	Açıklanan Varyans (%)
Dinçlik	Çalışırken kendimden bir şeyler düşünmüyorum.	2,51	1,171	0,840			26,34
	İşte yaren gücü ve dinç hissediyorum.	2,09	1,105	0,796			
	Sabahları kalktığımda işe seveceğim gibi değilim.	2,79	1,007	0,698			
	Uzun saatler boyunca aralıksız çalışmaya devam edebilirim	3,08	1,204	0,506			
	İşimde zihnim çabuk ve güçlü bir şekilde toparlanırım	2,52	1,064	0,737			
	İşimde bazı şeyler yorunda gitmediğinde bile sebat ederimdir, yılmam	2,48	0,946	0,831			

Adanmışlık	Taptığım işi anlamam ve amaçyuktu buluyorum	2,57	1,101		0,78	24,23
	İşime uygun konularda şevkrduyarım, çok hevesliyimdir	2,64	1,087		0,692	
	İşim bana zaman verir	2,81	1,113		0,689	
	Taptığım işe gurur duyuyorum	2,63	1,223		0,693	
	Benim için işim kapasitemi genişletmeye zorlayan büyük bir uğraştır	2,53	1,133		0,538	
Yoğunlaşma	Çalışırken zaman akıp gider, nasıl geçtiğini anlamam	2,3	1,094		0,522	18,69
	Çalışırken işimden başka her şeyi unuturum	2,66	1,193		0,776	
	Yogun olarak çalıştığımda kendimi mutlu hissedirim	2,87	1,252		0,818	
	Kendimi işime kapururum	2,24	1,087		0,788	
	Çalışırken kendimden geçerim	2,85	1,188		0,360	
	Kendimi işimden ayırmam, işime ara vermem zordur	2,82	1,086		0,643	
Genel		2,64	0,82003			
Toplam Varyans: %69,26						
KMO: ,919 Approx. Chi-Square: 149,60 df: 136 Sig: ,000						
Cronbach Alpha: ,945						

Faktör analizi sonucunda verilerin ölçeğin üç faktörlü yapısına uyum sağladığı gözlenmektedir. On yedi ifadeden oluşan ölçeğin toplam varyansı açıklama oranı % 69,26'dır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda ölçeğin toplam Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .945, dinçlik boyutunun .844 ve adanmışlık boyutunun .922 ve yoğunlaşma boyutunun ise .892 olarak bulunmuştur. Ölçek ortalaması (2,64) çoğu zaman (2) seçeneğine isabet etmektedir. Yani, katılımcıların işe tutkunlukları orta düzeyde olduğu söylenebilir.

Tablo.3.İşten Ayrılma Niyeti Ölçeğinin Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Adı	Madde	Ort.	S.S.	1	Açıklanan Varyans (%)
İşten Ayrılma Niyeti	Sık sık işten ayrılmayı düşünürüm	3,34	1,303	0,907	85,39
	Yakın gelecekte yeni iş aramayı düşünüyorum	3,30	1,241	0,958	
	Yakın zamanda bu işi bırakacağım	3,44	1,239	0,901	

İŞ- AİLE ÇATIŞMASI VE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİ
ÜZERİNDE İŞE TUTKUNLUĞUN ARACILIK ETKİSİ | 131

		Genel	3,42	1,165		
KMO: ,695		Approx. Chi-Square: 263,391		df: 5		Sig: ,000
Cronbach Alpha: ,912						

İşten ayrılma niyeti ölçeği için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin tek faktörlü yapıya sahip olduğu ve toplam varyansı açıklama gücü % 85,59'dur. Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı .912 olduğu görülmektedir. Ölçek ortalaması (3,42) kesinlikle katılıyorum (1) seçeneğine isabet etmektedir. Yani, katılımcıların işten ayrılma niyetleri yüksek düzeydedir. Tüm ölçeklere ilişkin yapılan faktör analizleri ve güvenilirlik analizleri sonuçları orijinal ölçeklere ilişkin verilerle uyumluluk göstermektedir. Bu kapsamda ölçeklerin tamamı kabul edilebilir sınırın (0,70) (Büyükoztürk, 2004) üzerinde olup yüksek güvenilirliğe sahiptirler.

Katılımcılara Ait Demografik Bulgular

Katılımcıların demografik bilgilerinin sunulduğu Tablo.4'e göre evli olan katılımcı oranı % 59,7 iken boşanmış olanların oranı %3,4'dür. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%87,4) lisans mezunudur. Katılımcıların %66,4 gibi büyük bir kısmı genç yaş (21-30 yaş arası) grubundadır. Katılımcıların % 68,92'u özel bankalarda ve %51,32'ü 1-5 yıldan beri kurumlarında görev yapmaktadırlar. Katılımcıların büyük bir kısmı (%58,8) çalışma hayatına yeni başlamış olup (1-5 yıl arası) %37'lik kısmı işe yetkilisi olarak çalışmaktadırlar. Bankada üst düzey yönetici konumunda olan ise yoktur. Çalışanların %56,3'i haftada 41-50 saat arasında görev yapmaktadırlar.

Tablo.4 Katılımcılara Ait Demografik Bulgular

(n119)											
Yaş	F		Banka Türü	F		Toplam Çalışma Süresi (Yıl)	F		Kurumda Çalışma Süresi (Yıl)	F	
	%	%		%	%		%	%			
20 Yaş Altı	1	0,8	Özel	82	69	1-5	70	58,8	1 den az	18	15
21-30	79	66	Kamu	37	31	6-10	33	27,7	1-5	61	51
31-40	35	29				11-15	9	7,6	6-10	28	24
41-50	4	3,4	Bozisyon	F	%	16-20	4	3,4	11-15	10	8,4
									16-20	-	-

Eğitim Durumu	F	%	Çiçe Memuru	44	37	21-25	1	0,8	21 ve üstü	2	1,7
Lise	5	2,3	Yönetici	14	12	26 ve üstü	2	1,7			
Üniversite	104	87	Müşteri Temsilcisi	17	14	Medeni Durum	F	%	Haftalık Çalışma Süresi	F	%
Yüksek Lisans	12	10	Yetkili	31	26	Evli	71	59,7	30-40 Saat	31	26
Doktora	-	-	Uzman	13	11	Bekar	44	37	41-50 Saat	67	56
			Üst Düzey Yönetici	-	-	Boşanmış	4	3,4	51-60 Saat	21	18

Hipotezlerin Testi

Araştırmada elde edilen bulgular, kavramlar arasındaki doğrudan ilişkilerin ve çalışmada önerilen dolaylı ilişkinin analizinin gerçekleştirildiği iki başlık altında değerlendirilmiştir.

İş-Aile Çatışması, İşe Tutkunluk ve İşten Ayrılma Niyeti Kavramları Arasındaki Doğrudan İlişkiler

Kavramsal çerçevede teorik dayanakları ile tartışılan kavramlar arası doğrudan ilişkilerin test edilebilmesi için Pearson korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin aritmetik ortalamalar, standart sapmalar ve değişkenler arası anlamlı ilişkileri içeren korelasyon değerleri Tablo. 5'de verilmektedir.

Tablo. 5. İş-Aile Çatışması, İşe Tutkunluk ve İşten Ayrılma Niyeti Ortalamalar, Standart Sapmalar ve Korelasyon Değerleri

Değişkenler	Ort.	S.S.	1.	2.	3.
1.İş-Aile Çatışması	2,9008	0,88571	1		
2.İşe Tutkunluk	2,648	0,82003	-0,466**	1	
3.İşten Ayrılma Niyeti	3,4258	1,16357	0,353**	-0,414**	1

** p<0,01

İş-aile çatışması ile işe tutkunluk arasında orta düzeyde negatif yönlü istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ($r=-0,466$; $p=0,000<0,01$), iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında orta düzeyin altında pozitif yönlü

istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ($r=-0,353$; $p=0,000<0,01$) ve işe tutkunluk ile işten ayrılma niyeti arasında orta düzeye yakın negatif yönlü istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ($r=-0,414$; $p=0,000<0,01$) olduğu görülmektedir. Böylece, kavramlar arasındaki ilişkileri öngören H1, H2, H3 hipotezleri kabul edilmiş ve literatürdeki yakın bulguları bir kez daha desteklemiştir.

İş-Aile Çatışması, İşe Tutkunluk ve İşten Ayrılma Niyeti Kavramları Arasındaki Dolaylı İlişkiler

Bankalarda görev yapan kadın çalışanların iş-aile çatışması, işe tutkunluk ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilere yönelik olarak belirlenen hipotezi sınamak için regresyon analizinden yararlanılmıştır.

Yukarıda elde edilen bulgular, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki anlamlı bir ilişkinin varlığını ortaya koyarak öngörülen aracılık ilişkisinin de test edilmesine olanak tanımaktadır. Aracılık testleri ile anlaşılmaya çalışılan, iki değişken arasındaki doğrudan ilişkinin bir başka değişkenin varlığını tamamen veya en azından bir dereceye kadar şart koşmasıdır. Bir başka ifadeyle amaç, iki değişken arasında var olan ilişkinin, başka bir değişken tarafından sağlandığını keşfetmektir. Amaç; aracı değişkenin etkisi kontrol edildiğinde bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide anlamlı bir düşüş olduğunun görülmesidir. Bu durum kısmi aracılık ilişkisi olduğunu gösterirken, ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı çıkmaması tamamıyla aracılık ilişkisi olduğunu göstermektedir. Aracılık ilişkisinin tespit edilebilmesi çoklu regresyon analiziyle sağlanabilmektedir (Baron ve Kenny, 1986). Ancak her zaman bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide bir düşüş olması aracılık ilişkisinin olduğunu göstermemektedir. Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen Sobel testi, söz konusu düşüşün istatistiksel olarak anlamlılığının test edilmesi için kullanılmaktadır (Şimşek, 2007).

Araştırma modelinde önerilen aracılık ilişkisi, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiye, işe tutkunluk düzeyinin aracılık etmesine yöneliktir. Bir başka ifadeyle, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında işe tutkunluk aracılığıyla dolaylı bir ilişkinin olduğu ön görülmektedir. Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde; aracılık ilişkisinin test edilebilmesi için, üç aşamadan oluşan regresyon analizi sonuçları aşağıda yer almaktadır (Tablo.6).

Tablo.6. İş-Aile Çatışması, İşe Tutkunluk ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki Aracılıklara İlişkin Çoklu Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Standart Hata	β	t	p	R ²
İşe Tutkunluk	İş-Aile Çatışması						
Sabit		3,9	0,23		16,99	0	
İş-Aile Çatışması		-0,432	0,076	-0,466	-5,702	0	0,217
İşten Ayrılma Niyeti	İş-aile Çatışması						
Sabit		2,283	0,351		6,5	0	
İş-Aile Çatışması		0,394	0,116	0,353	3,399	0,001	0,125
İşten Ayrılma Niyeti	İşe Tutkunluk; İş-Aile Çatışması						
Sabit		4,153	0,624		6,656	0	
İş-Aile Çatışması		0,187	0,125	0,142	3,187	0,004	
İşe Tutkunluk		-0,479	0,135	-0,338	-3,552	0,001	0,179

Regresyon analizi sonuçlarına göre; elde edilen regresyon eşitliği aşağıda verilmiştir.

$$\text{İşe Tutkunluk} = 3,900 + (-0,432) * \text{İş-Aile Çatışması} \quad (1)$$

$$\text{İşten Ayrılma Niyeti} = 2,283 + 0,394 * \text{İş-Aile Çatışması} \quad (2)$$

$$\text{İşten Ayrılma Niyeti} = 4,153 + 0,187 * \text{İş-Aile Çatışması} + (-0,479) * \text{İşe Tutkunluk} \quad (3)$$

İkinci (2) regresyon modelinde belirlenen iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi, işe tutkunluk değişkeninin regresyon modeline girmesiyle azalmıştır. Başka bir deyişle, 2. Regresyon modelinde iş-aile çatışması bağımsız değişkenin işten ayrılma niyeti bağımlı değişkeni üzerindeki etkisinin 0,353 olduğu gözlenirken, işe tutkunluk aracı değişkeninin modele eklenmesiyle 3. Regresyon modelinde de gözlemediği gibi bu etki 0,142'ye düşmüştür. Azalma, kısmi aracılık ilişkisinin olabileceğini göstermektedir. Yani, işe tutkunluk, iş-aile çatışması ile işten

İŞ-AİLE ÇATIŞMASI VE İŞTEN AYRILMA NİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNDE İŞE TUTKUNLUĞUN ARACILIK ETKİSİ | 135

ayrılma niyeti ilişkisine kısmi olarak aracılık etmektedir. Ancak, işe aile çatışması etkisinin, işe tutkunluk aracılığıyla işten ayrılma niyetini etkilediği sonucuna varabilmek için, Sobel testi ile hesaplanan Z değerinin anlamlılığına bakmak gerekmektedir. Sobel testi ile bağımsız ve aracı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki regresyon etkilerinin standartlaştırılmamış beta ve standart hata değerlerine bağlı olarak üzere aracılık etkisinin anlam düzeyi tespit edilebilmektedir (Preacher ve Hayes, 2004). Sobel testi eşitliği aşağıda açıklanmaktadır (Baron ve Kenny, 1986).

$$\text{Sobel Testi Eşitliği} \quad Z\text{-değeri} = a \cdot b / \sqrt{b^2 \cdot S_a^2 + a^2 \cdot S_b^2}$$

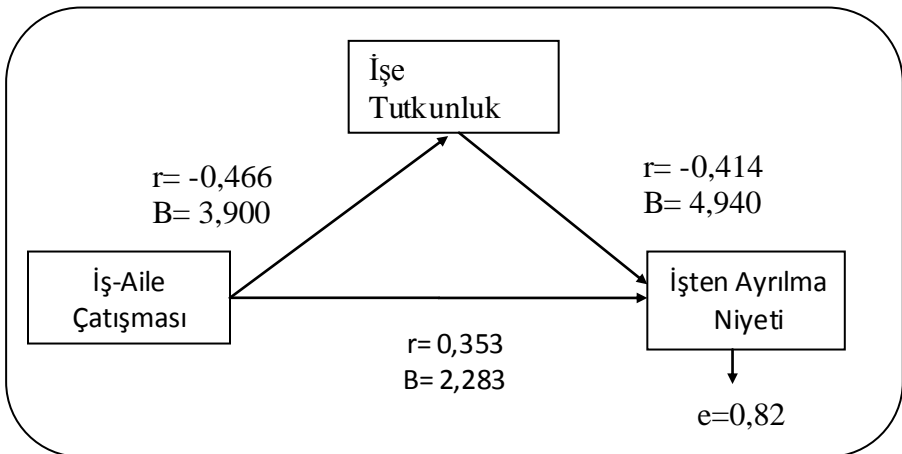
a= Bağımlı değişken ve aracı değişken arasındaki ilişkiye dair standardize edilmemiş regresyon katsayısı.

S_a = a için standart hata.

b= Aracı değişken ve bağımlı değişken arasındaki ilişkiye dair standardize edilmemiş regresyon katsayısı (bağımsız değişkenin de bağımlı değişkeni açıklamak üzere sınırdığı bir modelde elde edilmiş olmalı).

S_b = b için standart hata.

Sobel testi ile hesaplanan Z değeri 3,01 ($p < 0,05$) olarak bulunmuştur. İstatistiksel olarak anlamlı olan Z değeri, işe tutkunluk değişkeninin iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasındaki aracılığının doğrulandığını göstermekte ve H_4 hipotezi kabul edilmiştir. Böylece, iş-aile çatışması ile işten ayrılma niyeti arasında işe tutkunluk aracılığıyla dolaylı bir ilişki bulunduğu söylenebilir. Aşağıdaki Şekil.1.'de araştırmanın modeli ve sonuçlarını görmek mümkündür.

ŞEKİL.1. Araştırmanın Modeli Ve Sonuçları

Sonuç ve Öneriler

İş ve aile düzlemindeki rol gereklerinin uyumsuzluğundan doğan çatışma iş-aile çatışması ya da aile-iş çatışması biçiminde iki yönlü ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma ile iş-aile çatışması, işe tutkunluk ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Sivas (10 banka) ve Tunceli'de (4 banka) faaliyet gösteren 14 özel ve kamu bankasında görev yapan kadın çalışanlar üzerinde bir araştırma yapılmış ve iş-aile çatışmasının işe tutkunluk aracılığıyla işten ayrılma niyeti üzerindeki etkileri oluşturulan bir model yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Yapılan analizler sonucunda temel bağımlı değişken olan çalışanların işten ayrılma niyeti üzerinde konu edilen iş-aile çatışması ve işe tutkunluk değişkenlerinin etkili olduğu görülmüştür. Çalışanların yaşadıkları iş-aile çatışmasının işten ayrılma niyetini anlamlı olarak etkilediği ve iş-aile çatışması arttıkça işten ayrılma niyetinin de arttığı sonucuna varılmıştır. Bu bulgu literatürdeki benzer çalışma sonuçlarıyla (Çarıkcı ve Çelikkol, 2009: 165; Karatepe ve Kılıç, 2007; Karatepe ve Baddar, 2006) da uyumludur. Araştırma hipotezlerine uygulanan analizler ile çalışanların işe tutkunluk düzeyinin işten ayrılma niyetini anlamlı olarak etkilediği ve azalttığı tespit edilmiştir. Bu bulgu da daha önce yapılmış araştırma sonuçlarını (Anand ve Madhuvanhi, 2012: 25; Zeng vd., 2009: 714) desteklemektedir.

Bu alandaki literatürde iş aile çatışmasının işe tutkunluğu azalttığını ortaya koyan çalışma sayısı nispeten çok az (Mauno vd., 2007; Montgomery vd., 2003; Turgut, 2011) olmakla birlikte işe tutkunluğun iş- aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerindeki aracılık rolünü ortaya koymayı amaçlayan çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu ilişkiyi ortaya koymak amacıyla geliştirilen hipoteze kapsamında yapılan analizler ile işe tutkunluğun iş- aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerindeki aracılık rolünün olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışma bu yönüyle alanın gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Çalışanların aile yaşamları ile iş yaşamlarının etkileşimleri kendileri kadar çalıştıkları örgütler açısından da farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Yüksek seviyede iş-aile çatışması yaşayan çalışanlarda, hem iş hem de aile rollerinde düşük performans, iş kaygısı, iş stresi, iş kaynaklı bitkinlik,

devamsızlık, geç gelme, geri çekilme davranışları gibi işe yönelik olumsuz duygu ve tutumları tetikleyerek iş ve yaşam tatminlerinin azaldığını tespit etmişlerdir. Yaşanan çatışma iş doyumunun yanı sıra örgütsel bağlılığı da azaltarak işten ayrılma niyetini artırmaktadır. Her iki rolü arasında sıkışan kadın çalışanın kariyer geliştirme çabalarının hem ailesi hem de çalıştığı örgüt tarafından desteklenmesi çok önemlidir.

Kişinin işten ayrılma niyetini direkt etkileyen iş-aile çatışmasını azaltmak hususunda insan kaynakları departmanlarının yapacağı bir takım uygulamalar olabileceği gibi yönetici desteği de bu anlamda oldukça önemli etkiye sahiptir. Örneğin çocuk sahibi çalışanlar için açılacak kreş, gündüz bakımevi gibi yerler kadının çocuk bakımı sorununa yardımı olabilecek güzel uygulamalardır. Hamilelik, annelik, babalık izinlerinin rahatlıkla alınabilmesi, esnek çalışma saatleri ya da ev-ofis çalışma gibi alternatif uygulamaların olması yine öneriler arasında sayılabilir. Ayrıca işletme yöneticileri çalışanların işe tutkunluklarını artırmanın önemini farkında olmalıdırlar. İşe tutkunluk, çalışanları motive ederek performans düzeylerini yükselten veya düşüren hayali bir güç olarak nitelendirildiğinden performans üzerinde etkili olan işe tutkunluğun artırılması çok önemlidir. İşlerine tutkun olan kişiler kendilerini işteki rollerine canla başla adanlar ve verimliliği, kaliteyi, performansını artırıcı ekstra çabalar sergilerler. Örgütlerin iş-aile dengesini sağlamaya yönelik çabalarını artırmakla, çalışanların işe tutkunlukları artacaktır ve sonuçta işten ayrılma niyetleri azalacaktır. İşlerine tutkun olan çalışanlar iş-aile çatışması yaşasalar dahi işten ayrılma niyeti taşımayabilirler. Bu nedenle çalışanların işe tutkunluklarının artırılması işletme yöneticileri açısından oldukça önemlidir.

Araştırmanın bir takım sınırlılıkları vardır. Araştırmanın yapıldığı bankacılık sektörü, sürekli müşteriler ile yüz yüze ilişki içinde olunan, yoğun ve stresli iş ortamına sahip ve kadın çalışan sayısının fazla olduğu bir sektördür. Yapı itibarıyla bankacılık sektörü diğer sektörlerden farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle farklı sektörlerde yapılacak araştırmalardan farklı sonuçlar elde edileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra araştırmada kullanılan veriler bankaların sadece iki ildeki kadın çalışanlarından elde edilmiştir. Bu nedenlerle araştırma sonuçlarını genelleylemek mümkün değildir. Farklı meslek grupları üzerine yapılacak araştırmalar ile incelenmesi önerilebilir.

Kaynakça

Allen, T.D.,Herst, D.E.L., Bruck, C.S. ve Sutton, M. 2000. Consequences Associated with Work-to Family Conflict: A Review and Agenda for Future Research, *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol.5(2) 278-308.

Anand, V.V. ve Madhuvanathi K. 2012. A Study on The Employee Engagement with Special reference to CPCL, International Conference on Management Issues in Emerging Economies (ICMIEE), 25-30.

<http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=06316819>(Erişim:20.03.2013).

Baron, R.M. ve Kenny, D.A. 1986. The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.51(6) 1173-1182.

Baumruk, R. 2004. The Missing Link: The Role of Employee Engagement in Business Success, *Workspan*, Vol. 47(11) 48-52.

Boyar, S.L., Maertz, C.P. ve Pearson, A.W. 2005. The Effects of Work-Family Conflict and Family-Work Conflict on Non attendance Behaviors, *Journal of Business Research*, 58, 919-925.

Büyüköztürk, Ş.2004.Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı, Pegem Yayıncılık,4. Baskı, Ankara.

Cammann C.,Fichman, M., Jenkins, D. Ve Klesh, J. 1979. The Michigan organizational assessment questionnaire. Ann Arbor, MI: University of Michigan.

Cascio, W. 1991. Costing Human Resources: The Financial Impact of Behavior in Organizations, Third Edition, Boston, PWS Kent.

Cotton, J.L. ve Tuttle, J.M. 1986. Employee Turnover: A Meta- Analysis and Review with Implications for Research, *The Academy of Management Review*, Vol.11(1), 55-70.

Çakır, M. 2011. Turizm Sektöründe İş-Aile Çatışması: Ankara'daki 4 ve 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Çarıkcı, İ.H. ve Çelikkol, Ö. 2009. İş-Aile Çatışmasının Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(9), 153-170.

Çankıcı, İ.H., Çiftçi, M. ve Derya, S. 2010. İş-Aile Yaşam Çatışması: Türkiye'deki Kadın Yöneticiler Üzerinde Bir Uygulama, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 2(2), 53-65.

Day, A. L. ve Chamberlain, T. C. 2006. Committing to Your Work, Spouse, and Children: Implications for Work-Family Conflict, *Journal of Vocational Behavior*, 68,116-130.

Doruk, N.Ç. 2008. Organizasyonlarda İş-Aile ve Aile-İş Çatışmalarının Bireylerin Performansları Üzerine Etkisinde İş ve Yaşam Tatmininin Rolü, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Edwards, J.R. ve Rothbard, N.P. 2000, Mechanisms Linking Work and Family: Clarifying The Relationship Between Work and Family Construct *Acad. Manage. Rev.*, 25, 178-199.

Efeoğlu, İ. ve Özgen, H. 2007. İş-Aile Yaşam Çatışmasının İş Stresi, İş Doyumu ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkileri: İlaç Sektöründe Bir Araştırma, *C.U Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 237-254.

Fan, X.,Xu, P. ve Zang, X. 2011. Empirical Study of The Influencing Factors on Work Engagement of Female Entrepreneurs, 2218-2221.<http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=05975066>(Erişim:20.03.2013).

Frank, F. D.,Finnegan, R. P., ve Taylor C. R. 2004. TheRace of Talent: Retaining and Engaging Workers in The 21th Century, *Human Resource Planning*, Vol.27(3) 12-25.

Frone, M. R.,Russell, M. ve Cooper, M. L. 1992. Antecedents and Outcomes of Work Family Conflict: Testing A Model of The Work Family Interface, *Journal of Applied Psychology*, Vol.77(1), 65-78.

Frone, M. R.,Yardley, J. K. ve Markel, K. S. 1997. Developing and Testing an Integrative Model of The Work- Family Interface, *Journal of Vocational Behavior*, Vol.50(2), 145-167.

Goulet, L. R. ve Singh, P. 2002. Career Commitment: A Reexamination and An Extension. *Journal of Vocational Behavior*, 61, 73-91.

Greenhaus, J.H. ve Beutell, N. J. 1985. Sources of Conflict Between Work and Family Roles, *Academy of Management Review*, 10, 76-88.

Gruman, J.A; Saks A.M. 2011. Performance Management and Employee Engagement, *Human Resource Management Review*, 21,2, 123.

Gutek, B.,Searle, S. Ve Klepa, L. 1991. Rational Versus Gender Role Explanations for Work-FamilyConflict, *Journal of Applied Psychology*, 76.

Gül, H., Oktay, E. ve Gökçe, H. 2008. İş Tatmini, Stres, Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti ve Performans Arasındaki İlişkiler: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama Akademik Bakış, 15, 1-11.

Güler, B., Özmen, A., Sarıipek, D.P. ve Gürsoy, S. 2012. Çalışma Psikolojisi Veri Bankası Projesi Raporu

[Http://Calismapsikolojisi.Net/Rapor/Markarapor2012.Pdf](http://Calismapsikolojisi.Net/Rapor/Markarapor2012.Pdf),(Erişim:14.01.2013)

Hammer, L.B., Allen, E. ve Grigsby, T.D. 1997. Work-Family Conxict in Dual-Earner Couples: With in Individualand Cross over Effects of Work and Family, *Journal of Vocational Behavior*, 50, 185-203.

Jackson, S.E., Zedeck, S. ve Summers, E. 1985. Family Life Disruptions: Effects of Job Induced Structural and Emotional Interference, *Academy of Management Journal*, Vol.28(3),574-586.

Jaros, S. J. (1997). An assessment of Meyer and Allen's (1991) Three Component Model of Organizational Commitment and Turnover Intentions, *Journal of Vocational Behavior*, 319-337.

Kahn W A. 1990. Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work. *Academy of Management Journal*, 33(4): 692-724

Karatepe, M. O. ve Baddar L. 2006. An Empirical Study of The Selected Consequences of Frontline Employees' Work-Family Conflict and Family-Work Conflict. *Tourism Management*. 27, 1017-1028.

Karatepe, M. O. ve Kılıç, H. 2007. Relationships of Supervisor Support and Conflicts in The Work-Family Interface with The Selected Job Outcomes of Frontline Employees, *TourismManagement*, 28, 238-252.

Kirchmeyer, C. ve Cohen, A. 1999. Different Strategies for Managing The Work/ Non- Work Interface: A Test for Unique Pathways to Work Outcomes, *Work and Stress*, 13, 59-73.

Knecht, M. K.,Bauer, G. F., Gutzwiller, F. ve Hämmig, O. 2011. Persistent Work-Life Conflict and Health Satisfaction - A Representative Longitudinal Study in Switzerland, *BMC Public Health*, 11, 271-279.

Kossek, E.,Ozeki, C. 1998. Work-Family Conflict, Policies, and The Job-life Satisfaction Relationship: A Review and Directions for Organizational Behavior Human Resources Research", *Journal of Applied Psychology*, 83, 139-149.

Kwantes, C. T. 2003. Organization Citizenship and Withdrawal Behaviors in the USA and India: Does Commitment Make Difference, *International Journal of Cross Cultural Management*, Vol.3(1), 5-26.

- Lo, S. 2003. Perceptions of Work-Family Conflict Among Female Professionals in Hong Kong, *Personnel Review*, 32(3).
- MacKinnon, D.P., Lockwood, C.M., Hoffman, J.M., West, S.G. ve Sheets, V. 2002. A Comparison of Methods to Test Mediation and Other Intervening Variable Effects, *Psychological Methods*, Vol.7(1) 83-104.
- Mauno, S., Kinnunen, U., ve Ruokolainen, M. 2007. Job Demands and Resources as Antecedents of Work Engagement: A Longitudinal Study”, *Journal of Vocational Behavior*, 70, 149-171.
- Montgomery, A.J., Peeters, M.C.W., Schaufeli, W.B., ve Den O.M. 2003. Work-Home Interference Among Newspaper Managers: Its Relationship with Burnout and Engagement, Anxiety, Stress, and Coping, 16, 195-211.
- Nelson ve Simmons. 2003. *Business-Unit-Level Relationship Between Employee Satisfaction, Employee Engagement, and Business Outcomes: A Meta-Analysis*. *Journal of Applied Psychology*, Vol.7, 268-279.
- Netemeyer, R.G., J.S. Boles ve R. McMurrin. 1996, Development and Validation of Work-Family Conflict and Family-Work Conflict Scales, *Journal of Applied Psychology*, 80, 400-409.
- Önel N. 2006. İş-Aile Çatışmasının Çalışan Kadının Aile İçi İlişkileri Üzerine Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Özdevecioğlu, M. ve Doruk, N.Ç. 2009. Organizasyonlarda İş-Aile ve Aile İş Çatışmalarının Çalışanların İş ve Yaşam Tatminleri Üzerindeki Etkisi, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(70), 69-99.
- Öztürk N., 2008. Evli Bayan Öğretmenlerde İş-Aile Çatışmasının İş Stresi ve Performansa Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Parasuraman, S. ve Simmers, C.A. 2001. Type of Employment, Work-Family Conflict and Well-Being: A Comparative Study”, *Journal of Organizational Behavior*, 22, 551-568.
- Piersol, B. 2007. *Employee Engagement and Power to The Edge*, Performance Improvement, Vol.46(4) 30-33.
- Preacher, K.J. ve Hayes, A.F. 2004, SPSS and SAS Procedures for Estimating Indirect Effects in Simple Mediation Models, *Behavior Research Methods, Instruments and Computers*, Vol.36(4) 717-731.
- Richman, A. 2006. Everyone Wants an Engaged Workforce: How Can You Create It?, *Workspan*, Vol.49 36-9.

Robinson, D.,Perryman, S., ve Hayday, S. 2004. "The Drivers of Employee Engagement", Report- Institute for Employment Studies, Brighton. Issue 408.

Rusbelt, C.A.,Farrell, D., Rogersand M. 1988. Impact of Exchange Variables On Exit, Voice, Loyalty and Neglect: An Integrative Model of Responses to Decline Job Satisfaction, Academy of Management Journal, Vol.31(3), 599-627.

Schaufeli, W.B., Salanova, M., González- Romá, V., ve Bakker, A.B. 2002. The Measurement of Engagement and Burnout: A Two Sample Confirmatory Factor Analytic Approach, Journal of Happiness Studies, 3, 71-92.

Shaw, K. 2005. An Engagement Strategy Process for Communicators, Strategic Communication Management, Vol.9(3) 26-9.

Şimşek, Ö.F. 2007. Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve Lisrel Uygulamaları, Ekinoks, Ankara.

Turunç, Ö. Ve Erkuş, A. 2010. İş-Aile Yaşam Çatışmasının İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkileri: İş Stresinin Aracılık Rolü, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 415-440.

Türkiye’de Bankacılık Sistemi, Banka, Şube ve Personel Bilgileri Verileri [Http:// www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistik- raporlar/Banka, Sube ve Personel Bilgileri /1220](http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistik-raporlar/Banka,_Sube_ve_Personel_Bilgileri_/1220), (Erişim:02.03.2013).

Wellins, R., ve Cencilman, J. 2005. Creating a Culture for Engagement, Workforce Performance Solutions.

[Http:// www.wpsmag.com](http://www.wpsmag.com) (Erişim:20.03.2013).

Wu, L. 2008. The Analysis of Relationship Between Burnout, Engagement and Firm Performance--Case Study in Hospitality Industry in China, IEEE Conference Publications, Industrial Engineering and Engineering Management, IEEM 2008. IEEE International Conference, 624-628. <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=04737944> (Erişim:20.03.2013).

Zeng, H.,Zhou, X., Han, J. 2009. Employee Engagement and Personal Performance in Hotel Service Industry of China”, 710-715. <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=5174973> (Erişim:20.03.2013).

Kitap İncelemesi

Maverdi, *DEVLET YÖNETİMİ*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2003.

Mehmet Fatih AYZAZ*

Bu çalışmada, 2003 yılında İlke Yayınları'nda yayınlanan Maverdi'nin "Devlet Yönetimi" adlı kitabında verildiği gibi ana ve yan başlıklar şeklinde özeti yer almaktadır.

Yönetici, Halk ve Din

Yönetici

Bütün hâkimler şu kararda görüş birliğine varmışlardır: "Yüce Allah'ın kendi mülkü olan yeryüzünde iktidar verdiği, mahlûkatın ve kullarının yönetimini emanet ettiği kimselerin bu değerli nimete karşılık halkı en güzel şekilde yönetmeleri gerekir."

Hız Ömer, iktidarın ağır sorumluluğunu şu sözlerle dile getirmiştir: "Fırat ırmağının kıyısında bir kuzu kaybolacak olsa Allah'ın bundan dolayı beni sorguya çekmesinden korkarım."

Halkın yönetim işini üstlenenler kadar çok çaba harcayan ve yorulan başka bir kimse yoktur. Aynı şekilde halka karşı son derece dikkatli olmayı ve onlara şefkatle davranmayı gerektiren başka bir iş de yoktur. Çünkü

---

* Araş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, e-posta: mf_ayaz@hotmail.com

böyle bir görev, Allah'ın onlara vermiş olduğu bir emanettir. Allah, halkın işlerini düzenli bir şekilde yürütmesi için idare görevini onlara vermiştir.

Halk

Allah, yöneticinin üstün çabalar sonucunda vermiş olduğu kararlara halkın itaat etmesi gerektiğini belirtmiştir: “Siz ey imana ermiş olanlar! Allah'a, Peygamber'e ve aranızdan kendilerine otorite emanet edilmiş olanlara itaat edin.”

İslam toplumunda idareciler; vücuttaki kalp, halk da diğer organlardır. Yüce Allah toplumda işlerin iyi olmasını da, bozulmasını da idarecilere bağlamıştır.

Din

Yöneticiler arasında en doğru yolda olanı, yönetimi döneminde dinin korunduğu, Müslümanların işlerinin düzenli bir şekilde yürüdüğü idarecidir. Din, insanları insafli olmaya ve başkalarına merhamet etmeye teşvik eder. Dünya hayatı ancak bu tür ilkelerle düzelebilir, insanlar ancak bu ilkelere bağlı kalmakla istikrarlı ve doğru bir yola girebilirler.

Bazı yöneticiler yönetim işlerinde sahip oldukları güce ve asker sayısının çokluğuna güvenerek dini ihmal edebilirler. Ancak askerler, dini inançlarının gereği olarak yöneticilerine itaat etmektedirler. Eğer bu inanç olmazsa kargaşa oluşur. Böyle bir durumun oluşmaması için bazı bilgiler şöyle demişlerdir: “Kim iktidarını dine hizmet uğrunda kullanırsa her güç sahibi ona boyun eğer. Kim de dini iktidarı için kullanırsa, o zaman herkes ondan bir şeyler kapmak için uğraşır.”

Din-Devlet İlişkileri

Devlet başkanı, halkı arasında dini bakımdan kendisinden daha üstün ve halka kendisinden daha çok söz geçiren kimselerin bulunmasından kaçınmalıdır. Gerçekten yöneticiler dini ihmal ederlerse, kendilerini destekleyen ve yardım edenler, aleyhlerine döner ve onları sevmeyenlerle birlikte hareket ederler. Hz Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizler yönetime gelmeye çalışacaksınız ama sonra bu kıyamet günü sizin için bir pişmanlık ve üzüntü kaynağı olacaktır. Süt emen çocuk sevinir, sütten kesilen ise üzülür.”

Rivayete göre Aristo, İskender'e şu mektubu gönderir: “Dinini korumak için iktidarını kullan ama iktidarını korumak için dinini

kullanma. Ahiretini korumak için dünyanı bir kalkana dönüştür ama dünyanı korumak için ahiretinin bir kalkana dönüştürme. Dini ihmal eden kimse, iktidarını nasıl düzenli bir şekilde yürütmeyi umabilir?”

O halde insanlar arasında adaleti tesis etmekle peygamberlerin sünnetini ihya eden, aldıkları tedbirler ile halkın hukukunu gözeten ve sahip oldukları iktidar gücünü dini amaçlar uğrunda kullanan ama dini referansları, siyasi amaçlar uğrunda kullanmayan yöneticiler gerçek mutluluk ve huzuru elde etmişlerdir.

Devlet Niçin Vardır?

Devletin temeli, doğru bir yönetim ve sağlam bir kuruluşa dayanır.

Bir devlet üç amaç için vardır:

Dini amaç: Devletin en sağlam temelini oluşturacak, devletin uzun süre devamını sağlayacak ve devlete bağlılığı pekiştirecek en sağlam amaçtır.

Askeri amaç: Devletin iç ve dış düşmanlara karşı kendisini korumayı sağlayacak amaçtır.

Mali amaç: Toplumun refahını sağlayacak, geçimini sağlayacak amaçtır.

Devletin Temel Görevleri

Devlet kurulduktan ve toplumda yer ettikten sonra artık sıra yönetme işine gelmiştir. Devletin temel görevleri şunlardır:

Bayındırlık ve İskân: Ülke ikiye ayrılır:

Zirai alanlar: Devletin giderlerini finanse eden ve halkın yaşaması için gerekli olan temel ihtiyaç maddeleri bu arazilerden elde edilir. Arazilerin verimli olması bolluk ve zenginliği, verimsiz oluşu ise kıtlık ve fakirliği beraberinde getirir.

Yerleşim merkezleri: Yerleşim merkezleri, insanların toplu olarak yaşadıkları huzurlu ve güvenli bir şekilde yaşadıkları yerlerdir. Hz Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bütün yeryüzü Allah’ın mülküdür. Nerede bir iyilik ve hayır bulursan Allah’a şükret ve oraya yerleş.”

Şehirler iki türlüdür:

a. Tarım ve toprağa dayalı şehirler: Tarım ve toprağa dayalı şehirlerin halkı daha köklü ve yaşam şartları daha iyidir. Temel yaşam maddelerine daha kolay ulaşıldığı için öncelikli yaşam alanı olarak tercih edilir.

b. Turizm ve ticarete dayalı şehirler: Ülkenin en güzel ve devlet yönetiminin en kıymetli yerleridir. Bu nedenle buralar çevrelerinin merkezinde yer alırlar. Devlet buraya gelenlerin yol güvenliğini sağlamalı, ulaşım ve konaklama şartları iyi ve giderleri ekonomik olmalıdır.

Asayiş ve Güvenlik: Halk, Allah'ın hükümdarlara korumalarını ve haklarını gözetmelerini emrettiği bir emanettir. Hükümdarın güç ve egemenliği olmadan halk kendisini koruyamaz. Halk için hükümdar, bir yetimin bakım ve gözetimini üstlenen veli gibidir. Veli, yetimin çıkarlarını korumak, ihtiyaçlarını sağlamak, sorunlarını çözüme kavuşturmakla yükümlüdür.

Hükümdar, halka güvenli bir yerleşim alanı sağlamalıdır. Onlara eşit ve adil davranmalıdır. Allah'ın koyduğu cezaları uygulayarak Allah'ın hukukunu korumalıdır. Ardeşir B. Babek şöyle demiştir: "Halkın mutluluğu hükümdara itaat etmek, hükümdarın mutluluğu ise Allah'a itaat etmektir."

Askeri Yapılanmalar: Devlet otoritesinin üstün gelmesi ve halka egemen olması ancak askeriye sayesinde mümkündür. Ordu iyi idare edilirse gücüyle devlet otoritesinin yanında yer alırken, aksi durumda devlet otoritesinin aleyhinde güç kullanır. Bu nedenle devleti yöneten kişilerin askerin sadakat ve bağlılığını sağlaması gerekir. Bunun için dört temel şarta uyulması gerekir. Bunlar:

Askerlerin devlete bağlılığını artıracak ve onları daha disiplinli olmalarını sağlayacak ahlaki değerlerin askerler arasında yerleştirilmesi.

Askerleri, savaştaki başarılarına, devleti savunmalarına ve ona sadakat ve bağlılıklarına göre bir düzene tabi tutmak.

Muhtaç olmayacak kadar yeterli miktarda maaş vermek.

Askerlerin yaptıkları her şeyden padişahın haberdar olması gerekir.

Mali Düzenlemeler ve Adil Paylaşım: Kazanılan hazine gelirinin halka dağıtılması padişaha zor gelebilir. Ancak bu gelirleri halka adil bir şekilde dağıtan padişah ülkesinde istikrarı sağlayabilir. Mali düzen için gerekli vergiler toplanabilmeli ve gerekli alanlara dağıtılabilmeli. Mali düzen ve adil paylaşım için devletin ve kişilerin gelir ve gider durumlarına bakmak gerekir. Güçlü bir devlet için gelirlerin giderlerden fazla olması gerekmektedir. Aksi durumda devlet zayıf ve güçsüz bir konumda olur.

Adil Yönetimin Temelleri

Din ve taraftarlar dışında adil yönetimin dayandığı dört temel öğe vardır. Bunlar:

Sevgi: Sevgi insanları kaynaşmaya ve devlete gönülden sadakat ve bağlılığa yöneltir. Eğer padişah halkına karşı sevgi ve şefkat göstermezse halk zorunlu olarak ona boyun eğer ama saygı göstermez

Korku: Korku, karşıt görüşlerin muhalefetine mani olur, kötülerin çalışmalarına son verir. Otoriteyi sağlamlaştırmanın en güçlü ve kesin yolu budur. Padişah bunu gösteremezse, otoritesi sarsılır. Ancak bir padişahtan istenen esas olarak hem sevgiyi hem korkuyu halka yerleştirebilmesidir.

Adalet: Adalet, hak ve batılı birbirinden ayırır. Halkın durumu da devlet işleri de ancak adaletle düzene girer. İskender, Hint bilginlerine: “Adalet mi yoksa yiğitlik mi?” diye sordu. Dediler ki: “Eğer adalet yerli yerinde kullanılırsa yiğitliğe ihtiyaç duyulmaz” Bazı yöneticiler zulüm ve haksızlık yaparak daha güçlü olduklarını sansalar da bunun bir sonu yoktur. Bunlar sahip oldukları otoritenin bir gün yok olacağını düşünemeyenlerdir. Cafer b. Yahya: “Devlet malını adalet kadar çoğaltan başka bir şey olmadığı gibi zulüm ve haksızlık kadar onu eksilten başka bir şey de yoktur.”

Eşitlik: Eşitlik hakkı sahibinde eksiksiz vermek ve bunu adil ellerle gerçekleştirmektir. Devletin güçlenmesi, hazinenin zenginleşmesi, yönetimin sağlanması eşitliğe bağlıdır. Eğer padişah, acizliği dolayısıyla adil davranmazsa otoritesi zayıflar. İhmal nedeniyle adil davranmazsa yönetimi zaafa uğrar. Adil davranmaktan vazgeçerse bu onun savurganlığı ve taşkınlığını gösterir.

Devlet yönetimi bu dört kural doğrultusunda şu üç şartı sağladığı takdirde istikrara kavuşur:

Bu kuralların tamamına bağlı kalıp, uygulamada halkın örf ve adetlerini göz önünde bulundurmak.

Dört esası yerli yerinde kullanmalı, sevgi ve bağlılık gerektiren yerde korkuyu, korku gerektiren yerde de sevgiyi kullanmamalıdır.

Bu kuralları uygulamak için uygun zaman kollanmalı.

Devlet Başkanının Yardımcılarının Vasıfları

Yardımcıya Duyulan İhtiyaç

Padişah, yakın çevresini ve yardımcılarını eğitmeden ülkenin istikrara kavuşmasının mümkün olamayacağını bilmelidir. Çünkü bir kişinin her işi yapabilecek güçte olması mümkün değildir. Bu yüzden kendi adına bazı işleri yürütecek yakın çevresinden yetkin kişileri görevlendirmek zorundadır. Padişahların yönetimi iki esasa dayanır:

Halkı kendi görüşleri doğrultusunda yönetmek.

Kanunları padişah adına uygulayacak yetkin kimseleri göreve getirmek.

Yardımcıların Seçimi

Padişah yardımcıları seçerken son derece dikkatli davranmalıdır. Öncelikle o kişinin geçmişine ait derin bir soruşturma yapmalı, bilgi ve birikimlerini, akli düzeyini ölçmeli, ilgi alanlarını, zorluklar karşısındaki direncini, yaşam tarzını ve ahlaki yapısını tespit etmelidir. Padişah, göreve atayacağı kişiye, mizacına ve yeteneklerine uygun görevler vermelidir. Hiç kimseye altından kalkamayacağı görevler vermemelidir.

Yardımcıda Aranılan Nitelikler

Yönetimde görev alacak yardımcının şu şartları taşıması gerekir:

Ahlak

Yeterlilik

Kararlılık

Büzürkmihir'e "Aralarında senin gibi biri bulunduğu halde Sasanilerin işleri nasıl oldu da kötü oldu?" diye sormuşlar. Dedi ki: "Çünkü onlar büyük işlerin başına ehil olmayan adamlar getirdiler."

Aristo: "Kim büyük işlerin başına uzman olmayan adamları getirirse, hem işini yürütemez hem de birçok sorunla karşılaşır."

Devlet Başkanının Yardımcıları

Padişah, özellikle görev vereceği dört sınıf insanı çok iyi araştırmalı ve onların durumunu bütün yönleriyle ortaya koyacak araştırmayı bizzat kendisi yürütmelidir. Çünkü bu dört sınıf insan devleti ayakta tutan temel direklerdir. Bu yardımcıları şunlardır:

Bakanlar: Bakanlar, otoritesinde kendisinin vekili olan, yardımcıları arasında bir elçi gibi görev yapan, yönetimde kendisine ortak olan, sırlarını ve gizli belgelerini saklayan kimselerdir. Devlet başkanının emirleri bakanlar aracılığıyla halka duyurulur.

İşleri bakanlar yürüttüğü için, yaptıkları işlerin etkileri yöneticiye dokunur. Hz Peygamber: “Allah bir yönetici için iyilik dilediğinde ona sadık bir yardımcı nasip eder.” demiştir. Bu söz bir yardımcının yönetici için ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Hâkim ve Yargıçlar: Adaletin terazisi kabul edilen, ihtilafları çözmeleri ve hüküm vermeleri için kendilerine görev verilen hâkimler ve yargıçlardır. Zulüm görenler zalimlerden, zayıflar güçlülerden haklarını ancak doğru karar veren hâkimler sayesinde alabilirler. Eğer hâkimler dinin koyduğu hükümlere ve Peygamberimizin sünnetine aksi yönde karar verirlerse doğruluktan ayrılmış olurlar. Böyle bir durum yönetimden daha çok dine zarar verir.

Ordu Komutanları: Komutanlar, devletin temel direği kabul edilir. Düşmanlara karşı ülkeyi korur ve halkın kutsalını savunur. Komutanlar ileri gelen askeri yöneticilerdir. Eğer bunlar emirlere itaat etmez ve kargaşa çıkarırlarsa devletin düzeni bozulur. Çünkü askerler sivil yöneticilerden çok komutanlarının sözlerini dinlerler. Padişah, otoritesini koruyan komutanların gücünden korkar ve onlara güvenemezse yönetimde sıkıntı çeker.

Maliye Görevlileri: Halktan vergi toplayan, ülke hazinesini oluşturan görevi yapanlar maliye görevlileridir. Eğer bu memurlar devlet mallarında savurganlık yapmaz, çalışmalarında adil davranırlarsa devlet hazinesinin geliri artar, ülke iyi bir şekilde imar edilir. Aksi durumda ise devlet hazinesinde para birikmez ve ülke zayıf düşer. Buna bağlı olarak halk da asker de azalan gelirden dolayı isyan eder ve ülkenin huzur bozulur.

Devletin Zayıflamasının Nedenleri

Padişahın devlet yönetiminde karşılaştığı sıkıntılar iki türdür:

Zamanın aleyhe dönmesi: Zamanın aleyhe dönmesi iki türdür.

Doğal afetler gibi ilahi sebeplerden kaynaklanan sıkıntılar: Hz Peygamber şöyle demiştir: “Yöneticiler halka zulmetmeye başlayınca gökten yağmur yağmaz olur.” Yöneticinin bu tür durumlarda kendisine çeki düzen vermesi gerekmektedir. Ayrıca Allah’a yalvararak belaların kaldırılmasını istemelidir.

İnsanlardan kaynaklanan sıkıntılar

Kendisini destekleyenlerin aleyhine dönmesi: İnsanların fiillerinden kaynaklanan sıkıntı ve bozukluklar, ancak kararlı bir şekilde üzerine

gitmek ve bir düzene girene kadar çaba harcamakla ortadan kalkar. Bütün bozukluklar, adil ve iktisatlı olmanın dışına çıkmaktan kaynaklanmaktadır. Padişah, bozulmanın nedenlerini araştırmalı ve ona göre önlem almalıdır.

Özellikle memurların bozulmaları ve başkaldırmaları padişahı zor durumda bırakabilecek durumlardır. Eğer padişah memurların taleplerini yerine getirmekten aciz ise, memurlar kendisini dinlemez, emirlerini yerine getirmezler. Bu durumda padişah ya sorunların nedenlerini öğrenip ona göre kararlar alacaktır ya da güç kullanarak kendisine başkaldıranları bastıracaktır. Halkın ve memurların başkaldırması genelde padişahın adil uygulamalardan dolayı olmaktadır. Ardeşir b. Babek şöyle demiştir: “Hükümdar adaletten yüz çevirirse, halk da kendisine itaatten yüz çevirir.” O halde adalet ve kararlılık, yönetimin karşılaşılabileceği sorunları ortadan kaldırmakta ve hükümdarların, kendilerine karşı düzenlenecek her türlü kötü girişimden endişe etmemesini sağlamaktadır.

Halkla İlişkilerine Göre Yönetici Kategorileri

Padişahlar, halkla olan ilişkilerine göre dört sınıfa ayrılırlar. Bu dört padişah sınıfı şu şekildedir:

Kendi yaşamında ve yönetim biçiminde dürüst olan, halkı da kendisine karşı dürüst ve itaatkâr olan padişah

Kendisi dürüst, halkı yozlaşmış olan padişah

Halkı dürüst, kendisi yozlaşmış olan padişah

Kendisi ve halkı yozlaşmış olan padişah

Makam ve Sorumluluk Açısından Devlet Adamları

Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Nitelikler

Hükümdar, Allah'ın kendisine emanet ettiği halkın başına atadığı vali ve komutanların yaşam tarzlarını ve uygulamalarını kontrol etmelidir. Bu görevler için, görev ve sorumluluğu hak eden kararlı, yürekli ve güvenilir insanlar bulmalıdır. Ardeşir B. Babek der ki: “Sınırları korumak, asker ve orduları yönetmek, ülkenin güvenliğini sağlamak için görevlendirilecek kişilerde şu beş nitelik mutlaka bulunmalıdır. Bunlara ek olarak iki özellik de Mavardi tarafından eklenmiştir. Bu nitelikler şunlardır:

Kendisini gelirlerin gerçek kaynağına götüreceği bir kararlılık

Sorunlarla karşılaştığında kendisini dikkatsizlik ve sorumsuzluktan koruyacak bilgi

Felaketlerin doğurduğu gerilimlerin yıkamadığı bir yürek ve cesaret

Vaat veya ceza durumunda vefakârlıktan ayrılmayan sağlam bir sadakat

Taleplerin çokluğu durumunda malını dağıtmaktan çekinmeyen bir cömertlik

Üstlendiği görevin çıkarlarını kendi çıkarlarının üstünde tutmalıdır

Sevap ve övgünün en üstün kazanç olduğunu bilmelidir.

Makam ve Statüler

Hükümdar, görev verdiği memurların makamlarına karşı saygılı olmalı ve her birine buldukları makamın gereklerine uygun davranmalıdır. Hükümdar, hiç kimseye ne fazla değer verip şımartmalı ne de az değer verip küstürmelidir. Ülkesinin huzur ve refahını sağlayacak makamın saygınlığını koruyacak düzenlemelerin yapılmasına son derece önem vermelidir. Liyakatli kişilere değer verilmeli ve basit kişileri önemli vazifelere getirmemek gerekmektedir.

Mecburi Hizmet

Hükümdar, görevini hakkıyla yerine getiren ve övgüye değer çalışmalar yapan valilerin yerlerini değiştirmemelidir. Askerlerin ise bir şehirden ötekine belli aralıklarla tayin etmek daha doğrudur. Valilerin uygulamaları halk tarafından beğenildiği müddetçe bulunduğu ilde kalmalı. Aksi halde görevine tam bağlı kalarak çalışmayabilirler. Güzel icraatlarda bulunduğu vakit aynı ilde kalacağını bilen vali işine azim ve kararlılıkla devam etmek isteyecektir.

Halkın Malına El Uzatmamak

Bir yönetici her zaman halkın malından uzak durmalı ve hiçbir zaman onların malına göz dikmemelidir. Böyle bir şey yaptığı takdirde halk da açıktan veya gizli olarak devletten mal kaçırmaya tevessül edecektir. Eğer insanlar devletin hak ettiği bir malı vermekten kaçınırsa devlet yetkilileri bu malı hak ettiklerini delilleriyle ortaya koymalı ve malı o şekilde almalıdır.

İstihbarat Teşkilatı

Hükümdarın, halkın arasında dolaşan haberlerden, memurların davranışlarından ve valilerin uygulamalarından, kendi yerine vekâlet edenlerin çalışmalarından, kendisine bağlı özel bir istihbarat birimi yoluyla

mutlaka haberdar olmalıdır. Bu sayede devamlı istihbarat toplamalı ve ona göre tedbirler almalıdır. Bu birim, güvenilir, hükümdarın varlığında ve yokluğunda ona sadakatten ayrılmayacak, açgözlü olmayan, rüşvet almayan, tutkularına yenilmeyen, başkalarının hukukunu çiğnemeyen ve fitneye yol açmayan kimselerden oluşturulmalıdır.

Sasanilerden Ardeşir B. Babek ve Halife Hz Ömer de asker ve memurların haberlerini sıkı bir şekilde araştırmaktaydılar. Her ikisi de seçkinleri bildikleri kadar halkın da durumunu bilmekteydiler. Uzaklarında olan kişilerin durumlarını bilmeleri ve buna göre halkı yönetmeleriyle ülkede huzuru, güvenliği ve adaleti sağlayabilmişlerdi. Durumları bilinmeyen, çalışmalarından haberdar olunmayan bir toplumu yönetmek son derece güçtür. Ancak bir hükümdar kendisine haber getiren kişiye ne kadar güvenirse güvensin başka yollardan da teyit etmelidir. Çünkü herkes yanlış yapabilir. Dürüst olan kişiler zamanla değişip yanlış işlere karışabilir. Bu nedenle her habere hemen inanıp hatalı kararlar verebileceğini düşünmelidir.

Asılsız Haber ve Söylentiler

Hükümdarlar, yakın çevresinde bulunanlara karşı yapılan iftiralara ve asılsız söylentilere karşı dikkatli olmalıdır. İftira ve dedikoduların kabul gördüğü bir ortam, iyi tavsiyelerde bulunan samimi kimseleri ürkütür, kötü niyetli kişilere güven verir. Öyle ki böyle ortamlarda hükümdar, güvenilir sağlam kimseleri hain, kötü kişileri de iyi olarak algılamaya başlar. Bu nedenle hükümdarın her şeyden güvenilir kaynaklardan haberdar olması çok önemlidir.

Maliye

Hükümdar şunu çok iyi bilmelidir ki maliye düzeldiğinde herkese yararı vardır, bozulduğunda ise herkese zararı vardır. Hükümdarın ülkede kullanacağı para birimini iyi belirlemesi ve onu koruması gerekmektedir. Siyaset bilimcilere göre maliye devleti ayakta tutan en önemli temel ilkelere biridir.

Hükümdar, halktan alınacak vergilerde dinimizin ortaya koyduğu prensiplere uymalıdır. Vergi miktarlarını buna göre belirlemeli ve kesinlikle halktan fazla vergi alıp zulmetmemelidir. Eğer vergi toplamada Allah'ın buyruklarına uyulursa halk, hükümdarı sever ve ona itaat eder. Kimse vergi kaçırılmaya ihtiyaç duymaz. Eğer hükümdar, dinin hükümlerini çiğnerse bu durumda insanlar ondan nefret eder ve vergi vermek istemezler. Hz Ömer

şöyle demiştir: “Yöneticilerin en mutlu olanı, halkın kendisiyle en mutlu olduğu, en mutsuz olanı, halkın kendisiyle en mutsuz olduğu kimsedir.”

Seyahat Güvenliği

Hükümdar, ülkesindeki yol güvenliğini sağlamaya büyük önem vermelidir. İnsanların rahat ve güvenli bir şekilde seyahat edebilmeleri için yolların düzenlenmesi, temizlenmesi ve genişletilmesi gerekmektedir. Yolları tehlikeli olan bir ülkede güven ve istikrarı sağlamak mümkün değildir. Ayrıca yollar alışveriş ve ticaretin gelişmesi için önemli bir araçtır.

Savaş ve Siyasal Antlaşmalar

Hükümdar, düşmanların iç yüzünden haberdar olup onlarla iyi geçinmenin yollarını aramalı ve savaşı en son seçenek olarak düşünmelidir. Hükümdar, düşmanların üç türlü olduğunu ve her biri için farklı hükümlerin bulunduğunu bilmelidir. Bunlar şu şekildedir:

Kendisinden üstün ve güçlü olan düşmana karşı, yumuşak ve uyumlu bir tutum sergiler.

Kendisinden zayıf ve güçsüz olan düşmana karşı, sabırlı bir tutum sergiler, hemen tepki vererek karşılık verme yoluna gitmez.

Kendisiyle eşit ve aynı güce sahip olan düşmana karşı, sükun ve barışın devam etmesi için hoşgörülü ve barışık bir tavır takınmalıdır.

Hükümdarın ortaya koyacağı bu tutumlarla ülkede huzur, barış ve istikrar devam edebilir. Ayrıca hükümdar, düşman karşısında ilk tepki ve nefreti ortaya koyan olmamalıdır. Eğer mutlaka yapılacaksa, bunun için uygun bir fırsat kullanılmalı ve aralarındaki sözleşmeler çerçevesinde bunu değerlendirmelidir.

Halk ile İlişkiler

Kanun Önünde Eşitlik

Hükümdar her ne kadar üstün, öncelikli ve itaat edilen biri olsa da hukuk karşısında kendisini halka eşit tutmalıdır. Soylu olanı soylu olmayandan üstün tutmamalı, zayıfa karşı güçlüden yana tavır koymamalıdır. Çünkü yüce Allah, bütün kullarını eşit olarak yaratmış ve bu konuda hiçbirini diğerinden ayrıcalıklı tutmamıştır. Eğer Allah'ın bu emrine uyar ve hiç kimseye ayrıcalık tanımazsa hükümdarlığı hakkıyla yerine getirmiş ve adil vasfını kazanmış olur.

Fakir Halk

Hükümdar, halktan fakir olanların durumunu daima araştırmalı ve onlara yardımcı olmalıdır.

İyiler ve Kötüler

Hükümdar, halkın iyilerini tespit edip onlara ikramda bulunmalı ve kendisine yaklaştırmalıdır. Aynı şekilde kötülerini de tespit edip onları eğitmeli, gerekirse cezalandırmalı ve kendisinden uzak tutmalıdır. Kötülerini iyiliğe teşvik etmek önemlidir. Eğer iyi olmuyorlarsa bile en azından kötülükten uzak kalmaları sağlanmalıdır.

Dindarlar ve Manevi Önderler

Hükümdar, güzel ahlaklı, abid insanların hukukunu gözetmeli, Allah'ın böyle kişilere iyi davranma yönündeki emrini yerine getirmelidir. Bu kimseler her zaman değer vermeli, düşünce ve tavsiyelerini önemsemelidir. Padişah, manevi liderlerin tavsiyeleri doğrultusunda eksik dini yönlerini tamamlamalı, bozulan dünyevi yönlerini onarmalıdır.

İnsanları Zahirleriyle Değerlendirmek

Hükümdar, dış hallerine göre insanlara muamele etmeli, iç dünyalarını Allah'a bırakmalıdır.

Öğrenciler ve Bilginler

Hükümdar, ilmin fazilet ve üstünlüğünü bilmeli ve ilim öğrenenlere ayrıca önem vermelidir. Çünkü dini değerleri yaşatacak ve dine destek verecek onlardır. Bu insanlar olmazsa hak ile batıl, doğru ile yalan, sağlam ile çürük olan birbirinden ayırt edilemez. Âlimlere gereken ilginin gösterilmemesi, onların korunup ve gözetilmemeleri yeryüzünde bozulmanın yaygınlaşmasına sebep olmaktadır. Topluma yön veren âlimlerin yetişmemesi, toplumda birçok asılsız ve batıl düşüncenin doğmasına neden olur.

Ödüllendirme – Cezalandırma

Hükümdar, iyilik yapanları ödüllendirmeyi alışkanlık haline getirmelidir. Bu alışkanlığı bilen insanlar daha fazla iyilik yapmak için gayret sarf edecektir. Kötülük yapanları cezalandırma ve affetme işlemlerinin halka duyurulmaması gerekir. Kötülük yapanların affedilmesi kötülük yapma düşüncesinde olanlara cesaret verecektir. Ayrıca hükümdarın kötülük yapmış olanları cezalandırılacağını bilen kimselerin ümitleri kırılır. Affedilme umudu taşıyan kişinin terbiye edilmesi daha kolay olabilir.

Halkın Sevgisini Kazanmak

Hükümdar, halkına iyilik yapıp onların sevgisini kazanmalıdır. Sahip olduğu güçle halkın bedenlerine hâkim olduğu gibi, yaptığı iyiliklerle de kalplerini kazanmalıdır.

Zalimler ve Mazlumlar

Hükümdar, zalime karşı acımasız ve katı davranmalı, mazluma da merhametli ve yumuşak davranmalıdır. Halkına acımayan, onlara adil davranmayan bir hükümdarda hayır yoktur. Çünkü halkın çıkarlarının korunması ve zulme uğrayanların haklarının iadesi, yönetimin temel ilkelerindendir. Zulmedenlerin zulmü, haksızlık yapanların haksızlığı, devletin saygınlığına gölge düşürür. Ancak eğer devletin kendisi zalim ve haksızlık yapıyorsa, o zaman onun dışındakilerin de zulmetmesi hak olur.

Halka İyilik Yapmak

Allah'ın emirlerine itaat etmek ve cezalandırmasından sakınmak isteyen her hükümdar, insanlara iyilik yapmayı alışkanlık haline getirmelidir. Zaten insanların en hayırlısı, insanlara en çok hayrı olan kişilerdir.

Kitap İncelemesi

Arzu KARACA ÇAKINBERK , *İŞ'TE KADIN OLMAK*, Ankara:
Nobel Yayıncılık, 2011.

Yavuz ÇOBANOĞLU*

Kadın ve onun sorunlarına dair akademik ilgi, son dönemin güncel konuları içerisinde yer alıyor. Farklı akademik disiplinlerden gelen araştırmacılar, kadın ve kadınların etrafında dönen bazı sosyal sorunları, kendi bilimsel formasyonlarının bakış açıları çerçevesinde değerlendirmeye çalışıyorlar. İşte çalışmalarını işletme alanında sürdüren Doç. Dr. Arzu Karaca Çakınberk'in, ilk baskısı 2011 yılında yapılan, *İşte Kadın Olmak* adlı eseri de bu minvalde değerlendirilebilir.

Çakınberk'in altı ana bölümden oluşan çalışması, "Türkiye'de Çalışan Kadınların Çalışma Yaşamındaki Görünümleri" başlığı ile başlıyor. Bu bölüm, Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e Türkiye'de kadınların sosyal ve çalışma hayatındaki yerinin öncelikli tespitine ayrılmış. Yazar, Osmanlı'da kadının hem sosyal hem de kısıtlı da olsa çalışma yaşamındaki statüsünden bahsederek bizlere günümüze kadar gelecek bu çalışma süreciyle ilgili bilgilendiriyor. Aynı bölümün bir başka değerli katkısı ise, yine İmparatorluktan Cumhuriyet'e uzanan çizgide, kadının sosyal ve çalışma hayatındaki gelişimini gösteren kronolojik bir çizelge sunması. Bu kronolojik çizelgenin, hem konu ile ilgili araştırma yapanlar hem de bu konuya ilgi duyanlar için önemli bir kaynak olduğu da söylenebilir.

---

* Yrd.Doç.Dr., Tunceli Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, e-posta:
yavuzcobanoglu@tunceli.edu.tr

Kitabın ikinci bölümü ise, “Günümüz Türkiye’sinde Toplumsal Cinsiyete İlişkin Veriler” adıyla çalışmada yer almış. Genel anlamda bu bölüm, ileriki bölümlerdeki açıklamalar için nicel verilerinin depolandığı, bu birikimin de nitel analizlerle desteklenmesinin amaçlandığı bir tercih sonucu ortaya çıkmış gibi görülüyor. Bölümdeki başlıkların her biri, kadının toplumsal hayattaki yerinin anlaşılması için elzem görülebilir. Nüfus, iş gücü, eğitim, sağlık, siyasal katılım, yönetim kademelerinde temsiliyet, kadına yönelik şiddet, kadın istihdamı, iş gücüne dâhil olma, kadının işteki durumu, sosyal güvenlik vb. başlıkları içerisinde barındıran bu bölüm, gerek devlet gerekse de özel sektördeki kadın iş gücünün, iş yerindeki sorunlarını oldukça geniş bir perspektiften ele alıyor ve irdeliyor.

Diğer taraftan, üçüncü bölüm başlığı da “Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık” konusuna odaklanmış. Bu tür ayrımcılığı her açıdan ele alan bölüm, kanımca çalışmanın en kıymetli bölümü olarak düşünülebilir. Bu bölümde, toplumsal cinsiyet ve cinsiyetçi önyargıların hangi yollarla oluştuğu, bunun kadının iş başarısıyla ilişkisi ve bu başarının cinsiyet ayrımcılığına, hatta işten çıkarmalara kadar varan sonuçlara nasıl yol açtığı etraflıca tartışılıyor. Yazar tarafından konunun bu merkezde tartışılması, esasen, kadın ve erkek varlığının sosyal ortamdaki (iş ortamı) ayrımcı cinsiyet rollerinin hangi etkenlerle desteklendiği, ne gibi geleneksel ve mesleki tavırlarla tahkim edildiğini örnekleriyle anlatması bakımından önemli. Ve daha da önemlisi, kadınlar üzerinde cinsel tacize ve mobbing’e (duygusal şiddet) sebep olabilecek böylesi etken ve tavırların, iş yaşamındaki kadınlar üzerinde bıraktığı psikolojik ve kalıcı olabilecek etkileri de bu bölümde ayrıntılarıyla işlenmiş.

“Türkiye’de Çalışan Kadınların Statü ve Sorunları” başlıklı dördüncü bölümde ise, iş yaşamındaki kadının “kariyer sorunu”, annelik ile çalışma isteği arasında kalmışlığı ekseninde anlatılıyor. İş ile aile çatışmasının, daha sonrasında bir rol çatışmasına dönüşebileceği, bunun neticesinde oluşan ailevi sorunların döngüsel anlamda tekrardan iş yaşamına intikali ile “aile sorunu”nun “iş sorunu”na dönüşmesi ve arasındaki karşılıklı ilişki de bu bölümün ana konusunu oluşturmuş. Öncelikle “hamilelik” ile başlayan ve özel sektörde daha yoğun hissedilen bu sürecin kadını götürdüğü nokta ise “süper annelik” ile “tükenmişlik” noktası olarak açığa çıkıyor. Yazar, çalışan annelerin ikisi arasında seçim yapmak zorunda kaldığını ve aslında hangisini seçerlerse seçsinler, bunun sonunun, “duygusal tükenme”,

“duyarsızlaşma” ve “düşük kişisel başarı”ya ulaştığını gözler önüne seriyor. Nihayetinde, çalışma yaşamındaki kadının tükenmişliği biçiminde özetlenebilecek bu olgu, kadınlara erkelerden daha fazla sorumluluk ve vazifeler eklediği için, “iş'teki kadın”ın ömürden götüren hal-i pür melâlini de ortaya döküyor.

Diğer yandan, beşinci bölümde ise mesele bir başka açıdan ele alınmaya çalışılmış: Kadın Yöneticiler ve Sorunları... Türkiye'deki kadın yöneticiler ile çalışanların bu kadın yöneticilere bakış açılarının anlatıldığı bir giriş ile başlayan bu kısım, kadın yöneticilerin özellikleri, erkeklerin (yönetici olanlar da dahil olmak üzere) kadın yöneticilere bakış tarzları, kadınların iş'te ilerlemesinin önündeki engeller ve bu engelleri aşmaya yönelik stratejilerin anlatılmasıyla son buluyor. Burada bölümün en dikkat çekici kavramın, “*cam tavan – glass ceiling*” ile ifadesini bulan ve kadınların (yerine göre erkeler veya etnik azınlıklar da olabilir) bir üst pozisyona geçerken karşılaştıkları her türlü engel ve haksızlıkları anlatan kavram olduğu söylenebilir. Öyle ki, yazar burada *cam tavan* kavramıyla, kadınlar ile üst yönetim arasında yer alan ve onların başarı ve liyakâtlarına bakılmaksızın ilerlemelerini engelleyen, açıkça görünmeyen (*invisible*), aynı zamanda aşılamayan engelleri ifade etmektedir. Dolayısıyla, kadınların ilerlemelerinin daha üst düzeyde bir işi başaramama korkusuyla değil de sadece “kadın” olmalarından dolayı engellendiği görülebilir.

Çalışmanın altıncı ve son bölümü ise, “Kadın Girişimciliği”ne ayrılmış. Türkiye'deki kadın girişimciliğinden örnekler ile başlayan bölüm, kadın girişimcilerinin özellikleri, kadınların iş kurma motivasyonları, kadın girişimci tiplerinin anlatılmasıyla son buluyor.

Çakınberk'in çalışması işletme alanındaki bir boşluğu doldurması açısından önemli olarak nitelendirilebilir. Yine de bu çalışma, kendisini daha da kıymetli kılacak bazı önerilere de muhtaç. Öncelikle, çalışmanın iddialarının içerisinde yer alan “sosyolojik analiz”in, eserin tümünde oldukça eksik ve yetersiz olduğu görülüyor. Kadın meselesinin sosyolojik arka plânı, özellikle bu sebeple boş kalmış. Örneğin, konu kültürel bir yaklaşım üzerinden işlenebilir, hatta sorunun politik bir sıkıntı olduğu ve devlet ile iktidara gelen politik partilerin uygulamalarından kaynaklandığı anlatılabilirdi. Çünkü ülke politikaları, sadece kadınları değil, herkesi etkiliyor. Üstelik çalışma hayatı, doğrudan politik iktidarın doğrudan

müdahil olduğu bir oyun alanı gibi. Örneğin, asgari ücreti ve maaş zamlarını belirliyor, grevleri erteliyor, emeklilik yaşını kendi başına artırıyor vs. vs.

Tabii bir de bunları biçimlendiren din meselesi var ki, kadının çalışma hayatını doğrudan etkilediği artık günümüzde oldukça açık biçimde gözler önünde duruyor. Yazar, kadının çalışma hayatında yaşadığı her türlü güçlüğü açık yüreklilikle anlatmasına rağmen, Sünnî İslâm'ın "kadının çalışmasıyla" (yoksa "çalışmaması" mı demeliydik) ilgili yorumlarına hiç değinmiyor. Erkek egemen (artaerki) toplumun kamu hayatında (/ çalışma hayatı) İslâmî yorumlarla nasıl şekillendiği, bunların ne türden davranış biçimlerine dönüştüğü, nasıl meşruiyet kazandığı ve zihinsel desteğini dinden hangi biçimlerde aldığı üzerine günümüzde birçok araştırma mevcut. Yine de bunun bir işletme çalışması olduğu düşünülürken, sosyolojik alanın bilgisinin, böylesi bir eserde yeterince yer alamayabileceği de burada hesaba katılabilir.

Kanımcı, çalışmada mutlaka yer alması gereken bir başlık da devletin çalışan kadınlara yaptığı cinsiyetçi ayrımcılıklar. Hatta devlet, "pozitif ayrımcılık" adı altında, aslında kadınlara karşı "cinsiyetçi" bir tavır meşruiyetini de sağlıyor. Devlet (ki erkektir) tarafından yapılan ayrımcı ve cinsiyetçi uygulamaların (nicel verilerle desteklenerek) kitapta yer almasının, çalışmayı daha değerli kılacağını da düşünüyorum.

Dahası, eserde, çalışan kadınların sorunları, sadece "çalışmasıyla mı ilgiliymiş" gibi bir alt anlam mevcut, okuyup geriye yaslandığınızda böyle bir izlenim çıkıyor ortaya çıkıyor. Yani okuyucu, aslında "kadın çalışmayınca bunları yaşamayacak" gibi bir algı edinebilir. Bunu etraflıca açıklayan bir alt başlık da eser içerisinde yer alabilirdi diye düşünülebilir.

Sonuç olarak, alanında dikkate değer bir eser olduğunu düşündüğüm bu çalışmanın, eğer ikinci baskısı yapılacaksa, bu ve benzeri eleştirilerle eserin daha kıymetli bir yere ulaşacağını da söylemek istiyorum.

Kitap İncelemesi

Fatih Yaşlı, *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul:Yordam Kitap, 2014.

Sabit MENTEŞE*

Gazi Üniversitesi Maliye Bölümü lisans, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Siyaset Bilimi yüksek lisans ve Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktorasını tamamladıktan sonra Abant İzzet Baysal Üniversitesinde öğretim üyesi olarak akademik yaşamına devam eden Fatih Yaşlı'nın çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Aynı zamanda Yurt Gazetesi'nde köşe yazarlığı da yapan Yaşlı'nın, "Nietzsche ve Marx (2008), Bilim ve Gelecek Kitaplığı", "Kinimiz Dinimizdir: Türkçü Faşizm Üzerine Bir Deneme (2009), Tan Kitabevi-2014, Yordam Kitap), Hegemonyadan Diktatoryaya Liberal Muhafazakar İttifak ve AKP (2014), (Der., Çağdaş Sümer ile birlikte, 2010, Tan Kitabevi), AKP ve Rejim (2012), Tan Kitabevi adlı eserleri bulunmaktadır.

Fatih Yaşlı'nın "AKP, Cemaat, Sünni-Ulus Yeni Türkiye Üzerine Tezler" adlı bu çalışması, "Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı eliyle 'yeni Türkiye' adı altında inşa' edilmek istenen (s.16) yeni bir rejimin olduğu ana teması üzerine oturtulmuştur. Çalışma, bu yeni rejimin nasıl ve

---

* Yrd.Doç.Dr., Tunceli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta:smntese@tunceli.edu.tr.

hangi araçlarla inşa edilmek ve edildiğini açıklamaya çalışan “teorik” ve aynı zamanda “politik deneme metni” niteliğindedir. 2014’de kaleme alınmış olan eser Yordam Kitap tarafından yapılan ilk baskısıdır. Eser, 253 sayfa olup; giriş ve takip eden altı bölüm ile sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. “AKP, Cemaat, Sünni-Ulus Yeni Türkiye Üzerine Tezler” adlı eserinin Birinci Bölümü “Rejim: Eskisi Yenisi”; İkinci Bölümü “Cumhuriyet’in Uzun İntiharı”; Üçüncü Bölümü “AKP İktidar: Türkiye’nin Renkli Devrimi”; Dördüncü Bölümü “Millet ya da Sünni Ulus”; Beşinci Bölümü “ Haziran: Sünni-Ulusa Karşı”; Altıncı Bölümü, “AKP Cemaat Kavgası ve Yeni Türkiye’nin Sahibi Kim olacak?” başlıklarını taşımaktadır. Ayrıca, sonuç “Kısmında Yeni Türkiye’nin Geleceği”ne ilişkin bir değerlendirme yer almaktadır.

Yazar bir bütün olarak çalışmasında, AKP’nin yeni Türkiye’sini “retorik değil” bir “olgu” olarak görmekte ve değerlendirmektedir. Bu “olgu”yu yazar, “AKP, uzunca bir süredir devam etmekte olan ve 1923 Cumhuriyet’inin çöküş sürecini nihayete erdirmiş ve yerine, henüz tamamlanmamış olmakla birlikte, yeni bir rejim inşası” olarak ifade etmektedir. Ayrıca “1923’ün yani Birinci Cumhuriyet rejiminin paradigması ve siyasal tasavvurunun, egemenlikle ulusun özdeşleştirilmesi, ulusal kalkınmacı bir devlet/ekonomi modelinin kurulması ve aydınlanma felsefesinin zıddı olarak, “neoliberalizm ile İslam’ın otoriter bir zihniyet, fiili bir tek parti ve tek adam rejimi”, yeni rejimin bir “plebisiter demokrasi” niteliği taşıdığı bilimsel bulgulara dayalı olmasa da, Türkiye’de yaşanan dönüşümü rejim değişikliği perspektifiyle analiz ettiği görülmektedir. Yaşlı’nın kendi deyimiyle çalışma “teorik” bir (s.28) çalışmadır. Yazar ayrıca, yeni Türkiye’nin yeni bir rejime evirildiğini, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)’nin 2002 yılı öncesi ve sonrası bu güne yani 2015 yılına ve yine 2023 yılı baz alınarak yaptıkları ve yapacaklarına ve pratiklerine gönderme yaparak, AKP’nin “yeni Türkiye” projesinin ne olduğunu, neyi ifade ettiğini açıklamaya çalışmaktadır.

Yazarın eserinde yer alan bölüm ve konu başlıkların altında ileri sürdüğü görüşlerin neler olduğu değerlendirmeleri şu şekildedir:

Birinci Bölüm

Eserin bu ilk bölümünde, “Rejim: Eskisi Yenisi” başlığını taşıyan birinci bölümünde, yazar “rejim” ve “rejim değişikliği” ile neyi ifade ettiği

yanında, yeni rejimin yeni Türkiye ile ilişkisi, “yeni ve eski rejim arasındaki farkı, yeni Türkiye’nin temel özellikleri olarak otoriterleşme, dinselleşme ve devletle parti arasındaki özdeşlik ve rejimin figürü olarak Erdoğan”ın konumu üzerinde yoğunlaşmıştır.

Eski rejim 1923’te kurulan Cumhuriyet’tir. Yeni Türkiye ya da rejim ise “neoliberalizm ile İslam’ın” sentezi olarak adlandırılan tek parti ve tek adam rejimidir. Diğer bir değişle, AK Parti’nin “yeni Türkiye” ile inşa etmek istediği rejimin “anayasa değişikliği aracılığıyla gerçekleşen bir siyasal sistem değişikliği olmayıp”(s.19), -ki bu takdirde rejim biçimsel olarak bir değişim geçirmiş olacaktır - asıl olan değişiklik mevcut Cumhuriyet rejiminin “içerik düzeyinde değiştirilmesidir (s.25). “Yani söz konusu olan, basitçe bir anayasa değişikliği ya da parlamentarizmden başkanlığa doğru bir dönüşüm değil; toplumsal/siyasal/kamusal olanı inşa eden ve devletle birey arasındaki ilişkiyi belirleyen kurucu felsefenin değişimidir. 1908 Jön Türk devrimiyle başlayıp 1923’de siyasallaşan yeni devletin geldiği noktada, İslam’la egemenliğin kaynağı arasındaki ilişkiye dikkat çekerek ne yöne evrimlenmek istendiği açıklanıyor. 1923 Cumhuriyeti açısından egemenliğin kaynağının ulus olduğu özellikle vurgulanıyor. Bir yerde yazar, Cumhuriyet’te “egemenliğin padişahın ve yeryüzündeki gölgesi olduğu Tanrı’nın elinden alınması ve yeryüzüne, seküler bir varlık olan ulus aracılığıyla sabitlenmesi demek” tir, demektedir. Oysa yeni rejimin ulus tahayyülü, doğrudan İslam’a referansla kullanılmaktadır. Yeni Türkiye’de ise egemenliğin kaynağı ‘millet’tir elbette ama millet burada artık seküler niteliği sınırlandırılmış ve esas olarak Sünni Müslümanları işaret eder bir niteliğe kavuşmuştur, yani ulus, Sünni-Ulusa (AKP’nin söyleminde millet) ‘ulus olmayan bir ulus’a dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında yazar, iktidar partisine oy verenlerin toplamından oluşan milli irade, Müslümanların iradesi anlamına gelmektedir ve seküler değil dinsel bir karakter taşımaktadır; dolayısıyla egemenliğin kaynağı dinselleşmiş, fiilen gökyüzüne iade edilmiştir. İşte tam da bu nedenle ‘milli irade adına egemenliği kullanan lider de meşrutiyetini gökyüzünden almakta, Tanrı adına yönetmektedir’ tespitinde bulunmaktadır (s.55-56).

Durum böyle olunca, “Yeni Türkiye” “diye kodlanan bu inşa süreci neoliberalizm ile İslam’ın otoriter bir zihniyet, fiili bir tek parti ve tek adam rejimi altında bir araya gelmesi anlamına gelmektedir”. (s.25). Böylece yazar, AKP’nin yeni Türkiye’sinin neyi ifade ettiği biraz daha

netleştirilmiştir. Birinci bölümde, AKP'nin sınıfsal tahlili de yapmış ve “neoliberalizm ve İslamizasyon sentezinin uç sınırına kadar genişletilmiş projesi”nin ürünü olarak temellerinin 12 Mart 1972 ve akabinde Eylül 1980 darbesiyle en üst düzeye ulaştığı ve 24 Ocak kararlarıyla ekonomik zemine oturtulduğu ve bu anlamda AKP'ye sınıfsal bakımından “ nihai ölçekte Türkiye kapitalizminin temel direğini oluşturan büyük burjuvazinin çıkarlarını temsil etmekle birlikte büyük burjuvaziye taşeronlaşma aracılığıyla ürün tedarik eden aynı zamanda küresel sermaye için de üretimde bulunan İslami burjuvazinin partisi” dir. Yazar bu savlarını geride kalan 12 yıl boyunca AKP'nin yalnızca neleri yaptığına değil, aynı zamanda işin uluslar arası boyutuna gönderme yaparak açıklamaktadır (s.27).

AKP'nin inşa etmek istediği rejimi Sünni-Ulus inşasına dayandıran yazar, bunu İslami motiflerin mezhepsel destekleyici yönünün geleceğe yönelik yeni Türkiye projesi için “hayati bir önem taşıdığını ileri sürmektedir (s.28). Milli iradenin Türkiye koşullarında Sünni-Ulusa karşılık geldiği, AKP'nin Sünni ulus dışında kalan toplum kesimlerini “anayasal düzlemde eşit haklara sahip yurttaşlar olmanın fiilen devre dışı bırakılmasıyla, ‘tahammül edilmesi’, ‘hoş görülmesi gereken ötekiler’, marjinaller, azınlıklar olarak görülürler ve bunların da ötesinde rejimin bekasına yönelik bir ‘istisna durumunda ‘iç düşman’ kategorisine dâhil edilirler”.

Yazar ayrıca Neo liberalizmle İslam'ı sentezleyen yeni rejimin otoriter bir rejim ve insanları kullandıran olarak aynı zamanda “plebisitler demokrasi” özelliğinde olduğunu belirtmektedir. Plebisitler demokrasi ile seçimlerin/halk oylamalarının, iktidarın almış olduğu kararları halka onaylatma oyunundan başka bir şey olmadığı ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle; pasif özne olarak milli iradenin “İktidarın hikmetinden sual etmez ve lidere biat eder, seçim mitinglerine ya da iktidar partisinin destek verdiği protesto eylemlerine katılır, egemenliği kayıtsız şartsız iktidara devreder ve tüm bunlar nedeniyle de yurttaşın çok tebaayı andır” olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, AKP ve Cemaat olarak iki İslamcı özne eliyle inşa edilen Yeni Türkiye'nin “temel paradigması doğal olarak İslam”dır, dolayısıyla “ bu söylemin merkezinde İslam bulunacaktır. Bir başka yerde yazara göre, Birinci Cumhuriyet için din, gerekliliği kabul edilmekle birlikte, kamusal alanda kontrol altında tutulması gereken ve özel alanda yaşanması arzulan bir olgudur. Bu bir sorun teşkil etmemektedir. Sorun,

yeni rejimle kolektif kimlik “tahayyülünün merkezine İslam ve onun Sünni yorumunun oturtulmasıdır”. Böylece yeni Türkiye projesi Birinci Cumhuriyet’ten oldukça uzaklaşmaktadır. Aynı zamanda sonraki gelişmeler ikinci Cumhuriyeti kökten yok etmektedir.

AKP’nin Cemaatle ortaklığı tek yanlı fesih yoluna gitmesiyle (27 Aralık 2014) “fiili bir tek adam ve tek parti rejimi”ne yönelmesi arasında yakın bir ilişkiye dikkat çektikten sonra, yazar, bunu, Erdoğan’ın devletin tepesinden en alt düzeydeki yönetici ve tüm neredeyse kamusal faaliyetleri kontrol etme istek ve uygulamalarının sözgelimi, MİT, Yargı, MGK, HSYK, TRT..vb. Tv kanalları, TMSF, bankalar..tümüne müdahale ve dizayn etmesini gösterilmektedir (s.34-35). Cemaat hareketinin bir anlamda AKP’nin dolayısıyla Erdoğan’ın güçlenmesini hazmedenlerin, içte ve dışta bazı rahatsızlıklara yol açtığı ve bu nedenle Cemaat eliyle AKP ve Erdoğan’ın tasfiye yoluna gidildiği, ancak gelinen aşamada bunun başaranmadığı belirtilmektedir. Şimdilik görünen gerçektende Erdoğan’ın tasfiyesi bir yana, bu mücadelede güçlenerek çıkmış olmasıdır.

Birinci bölümde kısacası yazar, AKP’nin Türk Siyasal Hayatına “Yeni Türkiye” sloganıyla girdiği ve bu sloganın içi boş bir slogan olmayıp, özünde ideolojik bir düşüncenin özeti olduğu, açıldığında bu “Yeni Türkiye” sloganının mevcut siyasal rejimi hedeflediği görülür noktası üzerinde yoğunlaşmıştır. Hedeflenen rejimin yeni bir “ulus” ve bu “ulus”un ise “ümme ile ulusarası”; yeni kolektif kimliğinin ise “Sünni-Ulus” olduğu yönündedir. Düşlenen “Yeni Türkiye”nin inşasında ortak istemeyen AKP, süreç içerisinde kendine engel kabul ettiği Cemaat ile olan ilişkilerini 2007 yılında kopartarak, tasfiye yoluna gitmiştir.

İkinci Bölüm

İkinci bölüm “Cumhuriyetin Uzun İntiharı” adını taşımaktadır. Yazar bu bölümde Türkiye’deki değişim ve gelişmeleri dünyadaki değişim ve gelişmelerin dışında tumanın mümkün olmadığını belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle batının liberal sağ partilerin iktidarı, gelişmekte olan, bu ara Türkiye’deki siyasal ve sosyal ve dolayısıyla iktidarla ilgili gelişme ve değişimlere derinden etki etmişlerdir. Türkiye’deki merkez muhafazakâr sağın iktidarında ABD’de Reagan ve İngiltere’de Thatcher başarılarının büyük payı vardır. Devletin piyasadan çekilme, serbest piyasacılık ya da yeni kamu işletmeciliği ile ifade edilen kamu yönetimi, devletin müdahaleci

olmaktan, hızlı bir şekilde özelleştirmeye giderek düzenleyici olması anlamına gelen neoliberal sistemin kendisidir.

Cumhuriyet'in Uzun İntiharı bu bölümünde yazar, Türkiye ve dünyada önemli siyasal ve sosyal bilimciler olarak gördüğü bazı kimselerin dünya ve Türkiye üzerine tespitlerine dayanarak yaşananları açıklamaya çalışmaktadır. Özellikle Yalçın Küçük'ün tespitlerine atıfta bulunan yazar, Helmut Dubiel, Korkut Boratav, M. Ali Aybar, Doğan Duman, Bahattin Akşit, Şerif Mardin gibi sosyal ve siyasal bilimcilerin tespitlerine de önemli derecede yer vermiştir. Üzerinde ortaklanılan nokta Türkiye'de rejimin değişim sürecine yeni konulmuş olmadığı, özellikle ikinci dünya savaşından sonra küresel güçlerce başlatılan uzun bir tarihi sürecin eseri olduğu yönündedir. İktisadi gücü elinde tutan Cumhuriyet devletinin giderek uluslar arası pazara hâkim küresel güçlere engel teşkil ettiği ve bu durumun Türkiye'nin merkez sağ ideolojiye dayalı yeni bir yönetim sistemiyle çözümlenmesi ve bu yeni yapılanmanın değer olarak İslami değerlere dayalı olması bu ortak görüşün ana temasını oluşturmaktadır. Nitekim ikinci dünya savaşı sonrası yenedünyada ülkelerin artık eski her şeye müdahale eden devlet şekillerinden vazgeçmeleri gerektiği üzerinde en çok durdukları noktadır. Yazar, Helmut Dubiel'e dayandırarak bu durumu net bir şekilde ortaya koymaya çalışmakta ve “ Yeni-muhafazakâr olarak adlandırılan politikalar, Keynesçi ve talep yönlü refah devletçi politikaların yerine devlet müdahalesini en aza indirgeyen arz yanlı (sermaye yanlısı) iktisat politikalarının geçirilmesini önerir. Bu politikalar; dolaylısıyla sermayenin değerlendirme koşullarını teşvik eder” olarak belirlemektedir (s.64).

Çok yoğun ve sistematik olarak ve aynı zamanda uluslararası sermayenin de doğrudan desteği alınarak ve antikomünizm üzerine oluşturulan algı operasyonu yazara göre, süreç içerisinde halkın sol ve sosyal demokrasiye karşı bir duruş göstermesi noktasında başarı elde edilmiş, 12 Mart 1972 öncesi ve sonrası din eksenli eğitimlerle oluşturulan arka bahçe zamanla darbelere manen de meşruluk kazandıracak düzeye getirilmiş ve 12 Eylül mağduru Erdoğan 12 Eylül ve devlet yapılanmasıyla bu gün tek kişi iktidarını ilan edebilir duruma gelebilmiştir. Diğer bir ifadeyle, “İslamcılığın dönüşümü ile rejimin dönüşümü “diyalektik” bir çerçevede ilerlemiş, İslamcılığın dönüştürmek için İslamcılar kendilerini

dönüştürmüşlerdir. Sonuç ise AKP iktidarı, yani Türkiye'nin 'renkli devrim'i olmuştur".

Üçüncü Bölüm

Üçüncü bölüm "AKP İktidarı: Türkiye'nin Renkli Devrimi" başlığı adını taşımaktadır. Bu bölümde Türkiye'de yaşanan siyasal rejim değişikliği uluslararası siyasal ve sosyal gelişmelerle birlikte ele alınarak, özellikle sınıf savaşları ile oluşan sosyalist devletlerin varlıklarını sürdürmemeleri üzerine oluşturulan tezlere dayandırılmıştır. Nitekim Francis Fukuyama'nın "insanlık 2000'li yıllara yaklaşırken, otoriter hükümet sistemi ile merkezi plan ekonomisinin çift krizi nedeniyle evrensellik iddiasına sahip yalnızca tek bir model kalmıştır: liberal demokrasi, bireyin özgürlüğü ve halk egemenliği doktrini. Özgürlük ve eşitlik ideallerinin Fransız ve Amerikan devrimlerini esinlendirmesinden iki yüz yıl sonra bu ideallerin yalnızca dayanıklı değil, yeniden yaşam bulabilir olduğu görülmüştür" (s.94) belirlemesi, kapitalizmin zaferinin ilanı olarak değerlendirilmiştir. Buradan yola çıkarak uluslararası sermayenin Asya ülkelerinde boş durmadığı ve pazar alanlarını genişletme adına aldıkları tedbirlerin başında yeni kamu örgütlenmesi olduğu görülmektedir. Bu gelişmelerin Türkiye'de yaşanan renkli devrimle ne ilişkisi var sorusuna karşılık, Türkiye'de hâkim sınıfların söz konusu uluslar arası sermaye grupları dışında olmadıkları ve ortaklaşa sömürü ağını örmekte oldukları, bunun için ise Türkiye gibi ülkelerde İslam eksenli devlet yapılanmalarına ihtiyaç duyulduğu görüşü öne çıkmaktadır. Orduya yönelik 2000'li yıllarda alt yapısı tamamlanan Balyoz ve Ergenekon vb. operasyonu bu yapılandırmada önemli dönüm noktasını olduğunu yazar, yürütülen operasyonları nedenleriyle birlikte Wikileaks belgelerine dayandırarak açıklamaya çalışmıştır. Yazar bu operasyonların aynı zamanda Kemalizm'in tasfiyesine yönelik olduğu soncuna varır gibi bir doğru noktaya ulaştığı da söylenebilir. E sasında eski kamu yönetiminin de bir anlamda tasfiyesidir.

Yazar bu bölümde bir yerde taraf olduğu siyasi çizgiyi ya da siyasi rengini ifade eder gibi duruyor. Böylece AKP'nin yapılandırmaya çalıştığı yeni Türkiye'nin bir yerde Kemalizm'in yeniden 1930 ruhuna gönderme yaparak durdurulabileceği gibi klasik görüşü savunmasıyla, bir yerde ve açıkça kendisiyle çeliştiği söylenebilir. Diğer bir deyişle tüm eser dikkatlice incelendiğinde AKP'nin yeni Türkiye'sinin alternatifi Kemalizm olmadığı rahatlıkla görülür, diyebilirim. Çünkü Kemalizm ideolojik olarak Milliyetçi

ve beklide o dönem için daha fazlası beklenmeyen bir Türkiye projesiydi. Ancak gelinen bu günkü noktada yönetimde artık klasik din ve milliyet eksenli devlet örgütlenmeleri evrensel değerler ve yönetimlerle çelişir olmuştur. İkincisi, ülkelerin yeniden inşası ordunun elit kesimlerine bırakılmayacak kadar hassaslaşmıştır. Kaldı ki Türkiye'nin askeri vesayet altında var olma ve bunu da kalkınmış refah devleti durumuna getirme beklentisi ne kadar kendi içinde tutarlı bir görüş olduğu tartışılır mı, elbette ki! Bu anlamda, AKP'nin alternatifi MHP olmayacağı gibi, yeni Türkiye'nin alternatifi 1930'ların Türkiye'si olamayacağı rahatlıkla söylenebilir. Yeni Türkiye'nin alternatifi olsa olsa evrensel hukuk, insan hakları ve değerleri ile emeğin kesiştiği noktada oluşabilecek özgür bir Türkiye olabilir. Dar milliyetçi, muhafazakâr ve yerel değerlere bağlı, bir Türkün dünyaya bedel olabilme ihtimalinin artık geçerliğini yitirdiği bir dünyada öne çıkan yeni değerlere göre hareket etmek gerektiği yazının esasta ortaya koyduklarıyla uyumlu görünmektedir. Neden yine Kemalizm'in MHP ile ortak eylemi çok ileri ve toplumda AKP'nin yeni Türkiye'sine karşı umut vari bir toplumsal kıpırdanış olarak gösterilmeye çalışılıyor, doğrusu yazının yapıtının tamamından çıkarılabilir bir sonuç değil diyebilirim.

Dördüncü Bölüm

Dördüncü bölüm "Millet ya da Sünni Ulus" başlığını taşımaktadır. Yazar bu başlık altında önceki tespitlerini destekler açıklamalarda bulunmaktadır. "Ulus" sözcüğünün sol, sosyal demokrat söylem olarak bir halkın tarihsel olarak geldiği noktada almış olduğu yeni şekliyle bu kavramı, "millet" olarak anlamlaştıran sağ ideoloji bu ifadeye çok daha farklı anlam yüklemektedir. AK Parti ise bu farklı anlamı biraz daha sadeleştirerek Türkiye koşullarında bir inancın kolu, İslam içinde Sünni inancın karşılığı olarak telaki eder duruma getirmiştir. Belki de bu kavramın altında Türkiye'de yeni düzenin inşasında insan kaynağı olarak sağlanmak istenen dayanak yatmaktadır. O'na göre yeni Türkiye AKP eliyle bir mezhebin hâkimiyetine dayalı başkanlık ve oradan da teokratik bir yönetsel sisteme ulaşmaktadır. Egemenliğin kaynağının millet ile kavramlaştırarak egemenliği, özünde halkın elinden almaktır. Böylece yeni Türkiye, yeni Osmanlı'yı çağrıştırdığı, "önemli gün ve haftalar" etkinliklerden de anlaşıldığı vurgulanmaktadır. Özellikle Fetih kutlamaları,

Kutlu Doğum Haftası, Çanakkale Zaferi, Sarıkamış Destanı, Cumhuriyetin 100. Yıl dönümü olan 2023, İstanbul'un altı yüzüncü yıl dönümü olan 2053 ve Malazgirt savaşının bininci yıl dönümü olan 2071 gibi...yılları, projeleri ve söylemlerle oluşturulmak istenen “sonsuz iktidar” algısı ..vb. ülkede inşa edilen tesislere verilen isimler...tümü birlikte yeni Osmanlı yönetim sistemini cumhuriyetle yer değiştirme anlamına gelmektedir. Yazar, “gelenek icadı”, kadının toplum içindeki yerine ilişkin fetva ve uygulamalar tümü, yolun Sünni –ulusa dayalı bir “Yeni Osmanlıcılığa” (s.146) toplumu, Cumhuriyeti evrimlemek istendiğine işaret etmektedirler. Bu savını yazar, Davutoğlu'nun “dört restorasyon tez”ine de dayandırmaktadır (s.147-148-149-150).

Mustafa Kemal'in “millet” kavramı ile Erdoğan'ın “millet” kavramını karşılaştırmalı olarak verirken, yazar, bir kez daha kendisiyle (öyle anlaşılıyor) çeliştiği söylenebilir. Bunu “Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir” ifadesiyle, Türkiye’de halkı Sünni inanç kesimiyle sınırlı görme arasında ne tür bir farkın olduğunu anlamaktan geçer. Diğer bir ifadeyle bu çelişkili durum, AKP'nin “millet” anlayışıyla Mustafa Kemal'in “millet” kavramlarının ayrı anlamlarla yüklü olduğunu açıklamasıyla anlaşılmalıdır. Mustafa Kemal'in Türk Milleti tanımı ile AKP'nin millet kavramı ile anlatmak istediği; biri İslam ümmeti içinde homojen bir inanca (Sünni inanca) dayalı ulusu yaratmak isterken, diğeri etnisite bakımından homojen bir millet yaratmak istediği açıktır (s.129). Dolayısıyla dini temelli tekçilik ile etnisite temelli tekçiliğin bir yerde biri birine aykırı düşmeyip devamı olduğu bilinir. Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye’de çok ve çeşitli etnisiteleri tek bir ırk ifade eder ya da tek bir milleti ifade eder şekilde anlamlaştırmak, çok bir öyle birleştirici ve keşfedilmiş yeni kavram da değildir. Gerçekten de Türkiye Cumhuriyetini kuran bir başka yerde sözgelimi 1920 Anayasasında farklı etnisitelerden söz edilmektedir. Farklılıklar ayrılık anlamına yorumlanmamalı tam aksine tekçilik ayrımcılık ve ötekileştirme, inkar ve en önemlisi ise halkları biri birine düşmanlaştırmayı, birine göre diğeri yok saymayı ifade etmektedir.

İlginçtir, AKP'nin İslam'ın Sünni yorumuna dayalı yeni Türkiye’inde Kürtlere açıkça yer verir bir algıyı da oluşturmuş olması dikkat çekicidir. Ancak görünmeyen önemli bir nokta Kürtlerin kimlik eksenli tanınmamasıdır. Kürtler inanç eksenli tanınmakta ve bu nedenle Erdoğan'ın Kürt sorunu yoktur, kendi bakış açısına göre tutarlı olabilmektedir. Yazar

üçüncü bölümde Türkiye’de Kürt sorununun çözümünde taraflar arasında sürdürülen görüşmelerden çıkarımlarda bulunarak; taraflar arasında yapılan görüşmeleri güvensizlik üzerine ve özellikle iktidar kanadının Kürt siyasi hareketinin içini boşaltarak yandaş bir taraftar oluşturmak, çözümü kendi bakış açısına uygun hale getirmek istenildiğini ileri sürmektedir. Öyle ki Türklerin Sünni ulus projesinin bir parçası durumuna Kürtlerin bu gün gelmemiş olmalarını Haziran hareketi ile açıklanmaktadır. Diğer bir deyişle Haziran hareketi Türkiye’de Sünni ulus projesinin Kürt ayağıyla birleşerek iktidarın temel dayanağı haline gelmesine engel olmuştur. Ya da engel olabilecek potansiyelin, kitle muhalefetin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Beşinci Bölüm

Beşinci bölüm, “Haziran: Sünni-Ulusa Karşı”dır. Bu bölümde yazar egemenliğin kaynağının gökyüzüne çıkartılması sihrinin bozulduğu temasını işlemektedir. Aleviler, seküler Kürtler, eşcinseller ve kadınlar, gençler ..vb. siyasi bakımdan tehlikenin kendi yönlerinden farkına varanlar olarak harekete geçmeleri, olası gelecekle ilgili korkularını ifade eden siyasal yapılanmaların, yani Sünni ulusa dayalı İslami yorumun yeni Osmanlıcası iktidar projesini rölantiye aldırışlardır. “İşte Haziran Direnişi’ni, Sünni-Ulusun düşmanı ilan edilerek siyasal alandan dışlanmak istenen ve kendilerinden Sünni Ulus projesine uygun bir hayat yaşamaları talep edilenlerin buna karşı bir isyanı olarak okumak gerekir” derken, yazar, tam da bu yukarıda belirtilen belirlemeyi ifade etmektedir (s.165). Haziran İsyanı gökten bir ti işaretiyle hayat bulmamıştır. Haziran Hareketi iktidarın uzun süreli bir izlenmesi ile yaşantılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu anlamda kendiliğinden gibi görünse de gizli bir elin milyonları bir araya getirerek muhalefet etme refleksini göstermeye itmiştir. Belki de ülkede siyasi bakımdan kendisini ifade edebileceği bir muhalefetin olmaması da böylesi bir halk hareketini doğurmuş olabilir.

Keza Kürtlerde bir yerde AKP’nin kendi sorunlarını çözebilme yeterlik ve ideolojik öze sahip olmadığını anlamış ve Oslo’da başladığı gibi görünen ancak çok daha öncelere dayanan karşılıklı diyalog 2012 yılında gelinen noktada sonrası için umut vermekten giderek uzaklaşarak gelinen noktada hala gizemini korumaktadır. “Gelinen noktada ortada henüz bir çözüm olmadığını, krizin sadece ötelendiğini söyleyebiliriz Şimdilik silahlı

çatışmalar durmuş ve PKK'nın silahlı güçleri Türkiye'nin sınırları dışına çekilmiş olsalar dahi, çizilen 'yol haritası'na AKP'nin pek de uymaya niyetli olmadığı", Kürt tarafının yaptığı açıklamalardan da anlamak mümkündür (s.168).

Altıncı Bölüm

Altıncı Bölüm: "AKP-Cemaat Kavgası: Yeni Türkiye'nin Sahibi Kim Olacak?"tır. Yaşlı bu son bölümde 2013'ün 17 Aralıkta iktidarın kendi içinde bir güç gösterisine sahne olduğu ve iktidarı oluşturan ana ortakların, birinin diğerine artık buraya kadar dediği gündür. Cemaat kendince hızlı davranarak ortağını gafil avlama taktiği ile alt edip, kadro hareketini ana kumanda merkezine oturtmayı denemiş, ancak bunu başarmak bir yana kendisi ciddi kayıplar vererek cepheyi terk etmek durumunda kalmıştır.

Kuruluşunun üzerinden 1.5 yıl geçmesine karşılık AK Parti beklenmedik seçim sonuçlarıyla kendisini iktidara taşımıştır. Bu anlık bir durum olmayıp tarihi kökleri olan bir sürecin belli bir aşamasında ortaya çıkan gerçeğidir. Milli görüşün Cumhuriyetin kuruluşundan bu güne var olduğu ve belli dönemlerde ortaya çıkarak Türkiye'nin siyasi yaşamında verilen rolleri yerine hakıyla getirdiği belirtilmektedir. "AKP, daha önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz üzere, Milli Görüş geleneğinin 'hatalarından' ders çıkararak, radikal yanları törpülenmiş bir İslamcılığı muhafazakârlık adı altında küresel kapitalizmin gerekleriyle sentezleyen, böylelikle de Türkiye'de düzenin yaşadığı çok boyutlu krizi ortadan kaldırmayı amaçlayan bir irade olarak şekillenmiş ve öyle iktidara gelmiştir (s.187) diyen yazar, eserin ileri bir yerinde Cemaat ile AKP'nin ilişkisinde dikkat çekici bir tespitte bulunuyor. "Mesele, küresel sistem açısından giderek öngörülmez bir politik figür haline gelen Tayyip Erdoğan'ın ve kliğinin siyasetten güçten düşürerek tasfiye edilmesidir ve Cemaat burada operasyonel bir güç olarak kullanılmıştır" (s.194). Böylece yazar Cemaati kaynağı dışarıda küresel güçlerin Türkiye üzerinde varmak istediklere amaçlara bir araç, yan bir örgüt gözüyle bakmaktadır. Cemaatin küresel güçlerle olan ilişkisinin ise "kazan-kazan" ilişkisiyle açıklamaktadır. Çünkü AKP bir yerde bazı güçlerin işine gelmeyen sorunlara neden olurken, istenmedik ekonomik hamlelere de yönelmektedir. En önemli olanları başında Suriye'de Müslüman kardeşlere ve El-Kaide unsurlarına yardım sağlama, İran ile altın kaçakçılığı ilişkisi içine girme, Irak ile petrol ve Çin ile silah ve ekonomik sözleşmeler yapma,

AB ve NATO'ya karşılık diğer pakt ve birliklere girme tehditleri..vs. bunlarla birlikte AKP'nin verdiği mesajlarla İslam ülkelerine yönelik liderliğe soyunma algısının yaratılması gelmektedir.

“Paralel Devlet” kavramı Türkiye’de literatüre KCK operasyonlarıyla birlikte girmiştir. KCK'nın bir anlamda PKK'nın devlete alternatif kendi devletini inşa etmesidir. Bunun görülür duruma gelmesi, paralel yapı ya da devlet olarak algılanışa neden olmuştur. Dolayısıyla Cemaatin de kendince yapılanması bu yapılanmayla ilişkilendirilerek adlandırılmış olduğu görülür. Devletin kilit noktalarına iyi yetişmiş ve teknokrat özellikli kadroları yerleştirme sıradan bir eylem olmasa gerek. Gerçekten de ileri bir dönemde Cemaat iktidar ortaklığını ele geçirdiği güce güvenerek, AKP-C koalisyonunu tehlikeli ilişkileri çağırıştırır niteliktedirler. Cemaat o kadar ileri gitmiştir ki MİT müsteşarını ve bazı iddialara göre dönemin başbakanı Erdoğan'ı dahi şüpheli olarak gözaltına almak istemiştir. Kozmik odalara kadar girilme ve Erzincan Başsavcısını makamında kelepçeleme..bunlar sıradan girişimler olmasa gerek.

“Bu bağlamda, Erdoğan'ın yaşananları ‘yeni Türkiye'nin İstiklal savaşı’ şeklinde tarif ederek seçim kampanyasını ‘Yeni Türkiye'nin İstiklal Savaşı lideri’ sloganıyla yürütmesi içi boş bir hamaset edebiyatından ibaret olarak görmenin ve öyle değerlendirmenin son derece yanlış olduğunu söyleyerek, bir yerde yazar esas tezi olan AKP'nin nihai hedefi olan Sünni İslam eksenli yeni Türkiye'nin gerçekte yeni Osmanlıcılığa hayat kazandırmak olduğuna dikkat çekmek istediği görülür.

Kitabın sonuç kısmında yazarında belirttiği gibi, “Yeni Türkiye daha kuruluş aşamasında bir fetret devrine girmiş durumdadır ve her fetret aynı zamanda bağrında bir restorasyon potansiyelini/arzusunu” (s.224) taşımaktadır.

AKP Haziran direnişi ve 17 Aralık sürecini millete ve milli iradeye karşı bir darbe olarak değerlendirmiştir. Seçimleri bir yerde kendisine yönelik oluşturulan CHP, MHP ve Cemaat ittifakına karşı kazanması durumunda lehine ortaya çıkabilecek sonuçları nasıl kullanabileceği üzerinden yeni hesaplarını yapmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde görülen ittifakın Ekmelletin İhsanoğlu kendisini ifade etmesi istenilen sonucun Erdoğan lehine sonuçlanması “yeni Türkiye” yolunda ilerleyebilmenin önündeki büyük taşların kalktığını da gösterir olmuştur. Bunlardan biri Cemaat'in içerde oluşturduğu yapılanmayı en ince noktasına

kadar çözüme ve tasfiye etmektir. İkiçisi CHP'yi köşeye sıkıştırmak kendi içinde zaten var olan çatlakları derinleştirerek yaşama geçirmektir. Üçüncüsü MHP'yi sol ile kurduğu ittifakı tarihi bir ihanet olarak tabana sunmaktı. Böylece milliyetçi tabanı kendisine evrimleşmekti. Ancak en önemlisi 2015 seçimlerine yapacağı yatırımın alt yapısını güçlendirmek, böylece başkanlık sistemiyle neyi anlatmak istediğini cümle âleme göstermekti. Nitekim gelinen noktada Erdoğan hem parti ve hem de Cumhuriyet temsil eden bir başkan olarak yalnız Türkiye içine yönelik değil, ancak uluslararası alanda Sünni-Ulus kavramıyla örtüşen tüm kesimlerin lideri olarak tarihteki rolünü oynamak istediğini yüksek sesle ifade eder duruma gelmiştir. Akdoğan'ın bir yazısından yaptığı "halkın doğrudan cumhurbaşkanının seçmesinin 'yeni Türkiye'nin inşasında önemli bir kilometre taşı olduğunu söylüyoruz. Yeni Türkiye metaforunda Erdoğan'ın yükleneceği misyon büyük önem taşıyor. 'Erdoğan Köşk'e çıksın bir şeye karışmasın' yaklaşımında olanlar, bu tasavvuru ve ideali kavramamış olurlar. Gerek halk seçtiği için gerek Erdoğan gibi güçlü bir lider yüklediği için bu makam ister istemez 'etkili' bir makam olacaktır" alıntısıyla ileri sürülen bu görüşü doğrulamak istemiştir.

Abdullah Gül ile ilgili yazar önemli anekdotlara yer verdiği görülmekte ve Erdoğan'ın balkon konuşmasından Gül'ün de eski Türkiye parantezi içine alındığını belirtmektedir. Gül'ün tasfiyesini Cemaat yapılanmasının bir parçası olarak değerlendirildiği eserde, Gül'ün partinin başına gelmesinin ortaya çıkaracağı iki başlılığı Erdoğan'ın kabullenmesi imkân dışıdır. Sözün özü Gül kliği AKP için bitmiştir.

Yazar CHP'nin bu süreçte ne durumda olduğuna ilişkin bazı tespitleri de dikkat çekicidir. Ana muhalefetin bu kitabın yazıldığı sırada kurultaya gitmeye karar aşamasında olduğunu belirtmektedir. Ancak kaynayan bir kazan olarak değerlendirilen CHP'nin kendi içinde, kendisine göre solda olan siyasi kesimler yerine sağda olanlarla flört etmeyi yeğlemesi önemli iç çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtmektedir. Bunların başın Muharrem İnce kliği gelmektedir. Öte yanda Ayman Güler kliği de önemli çıkışlar yapmıştır. Sonuçta CHP'nin AKP'ye beklenen muhalefeti yapma yönünde yetersiz kaldığı bu nedenle önemli çelişki ve çatışmalara gebe olduğu şimdiden görülmektedir. Öte yandan Kürt sorunu ile ilgili AKP'nin HDP ile flörtü sonuç verirliliği kuşkuyla karşılanmaktadır. Karşılıklı biri birlerine hem setre leştirler ve arkasında yumuşak inişler

yapılarak Erdoğan'ı yerine göre alkışlamaktan sakınmayan Sırrı Sürreya Önder'in varlığı yazara göre hayra alamet değildir. Nitekim "AKP iktidarının yakın zamana kadar bırakın demokratik özerkliği, genişletilmiş bir ana dilde eğitimi dahi kabullenmesi mümkün görünmemektedir." diyerek Kürtlerin siyasi kanadının beklentilerinin açıkça boşa çıkarılacağı mesajını vermektedir. Yazar biraz daha ileri giderek şu tespitlerde de bulunmaktadır: "Dolayısıyla yeniden başlayacak bir savaşın (PKK'nın Devletle olan savaşı kastediliyor), bu sefer Suriye'deki rejimin, IŞİD ve Nusra gibi cihatçıların, Peşmerge'nin ve Irak'taki merkezi hükümetin de dâhil olabileceği bir tür bölgesel savaşa dönüşme ihtimali hayli yüksektir. Bu ise 'Yeni Türkiye' açısından maliyetlerine katlanılamaz bir durum anlamına gelmektedir. Esasında bakıldığında yazarın bu tespiti olacakmış gibi gösterilirken öte yandan var olması bir çelişki gibi görünürdür. Diğer bir deyişle bölgesel savaş çok açıkça olmasa da hissedilebilir derecede varlığını ortaya koymuştur.

Yazar sonuç olarak " ve özetle söyleyecek olursak" diyor, " yeni Türkiye bir kırılganlık rejimi olarak doğmuştur ve yakın vadede o kırılganlıkların üstesinden gelerek stabil, istikrarlı bir zemine oturması mümkün görünmemektedir. Çok sayıdaki başlıktaki çok sayıdaki kriz dinamiği rejimi sarsmaya hazır bir şekilde ortaya çıkacağı konjonktürü beklemeye devam etmektedir. Tamda bu nedenle 'yeni Türkiye'nin idaresi süreklileşmiş kriz idaresi anlamına gelecektir' demenin" bir kehanet olamayacağını söylemektedir.

Ve en sonunda ise yazar bu çalışmasını "Haziran Çocukları'na ithaf" ettiğini belirterek, yeni Haziran ihtimali ve umudu 'Yeni Türkiye' önünde en büyük itirazdır. Haziran bir halk-oluş modeliyle "Yeni Türkiye'nin" alternatifidir. "Örgütsüz, öncüsüz, programsız olmasına rağmen, hem Türkiye hem dünya toplumsal mücadeleler tarihine inkâr edilmesi ve göz ardı edilmesi imkânsız bir deneyimin mirasını bırakmıştır. İlkinin tıpatıp aynısı bir Haziran belki fazla hayalci bir beklenti olacaktır ama Haziran'ın hayaleti 'Yeni Türkiye'nin üzerinde dolaşmaya devam edecektir.